

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980**

A TARTALOMBÓL

Ritókkné Szalay Ágnes: Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula
Vémedi Lajos: Ki írta a Jámbor Szándékot?
Faxner-Tóth Ernő: A szerelmi téma Vörösmarty fiatalkori költészetében

Barta János: Móricz Zsigmond *Rajongók*-átírása

Szelestei N. László: Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán

Szerdahelyi István: A „nagy realizmus”-tól a realizmusig

Szerzők

Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság (Lőrinczy Huba)

Babits Mihály: Az európai irodalom olvasókönyve (Kelevész Ágnes)

Szterják Babits Mihállyal (Rónay László)

Két Kassák-kötetről (Ónodi László)

Dienes László és Gaál Gábor írásai, tanulmányok a Korunkról (Kiss Endre)

Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre (Scheiber Sándor)

I. Rákóczi Ferenc: Vallomások — Emlékiratok (Varga Imre)

Szelemen Mikes: Briefe aus der Türkei (Hopp Lajos)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klanczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Ritókkné Szalay Ágnes:</i> Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiancula	125
<i>Némethi Lajos:</i> Ki írta a <i>Jámbor Szándékot</i> ?	137
<i>Taxner-Tóth Ernő:</i> A szerelmi téma Vörösmarty fiatal-kori költészetében	149

Kisebb közlemények

<i>Ferenczi László:</i> A magyar felvilágosodás történelem-szemléletéről	164
<i>Barta János:</i> Móricz Zsigmond <i>Rajongók</i> -átírása	170

Műelemzés

<i>Bécsy Ágnes:</i> Berzsenyi Dániel: <i>Vig Chloe</i>	176
--	-----

Adattár

<i>Szelestei N. László:</i> Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán	185
---	-----

Műhely

<i>Szerdahelyi István:</i> A „nagy realizmus”-tól a realizmusig	199
---	-----

Szemle

Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság (<i>Lőrinczy Huba</i>)	222
Babits Mihály: Az európai irodalom olvasókönyve (<i>Kelevész Ágnes</i>)	224
Interjúk Babits Mihállyal (<i>Rónay László</i>)	226
Két Kassák-kötetről (<i>Ónodi László</i>)	228
Dienes László és Gaál Gábor írásai, tanulmányok a Korunkról (<i>Kiss Endre</i>)	231
Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre (<i>Scheiber Sándor</i>)	234
II. Rákóczi Ferenc: Vallomások — Emlékiratok (<i>Varga Imre</i>)	236
Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei (<i>Hopp Lajos</i>)	239

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

JANUS PANNONIUS KIADÓJA, HILARIUS CANTIUNCULA

„Doctissimus et felix poeta Hilarius Cantiuncula” – így említi Janus Pannonius 1553-as velencei kiadásának sajtó alá rendezőjét Zsámboky János a maga 1569-es bécsi kiadása előszavában. Janusnak a velencei Gualtiero Scottónál nyomott csinos kis zsebkiadása a korábbi kiadásokból többet egyesít, így akármelyiknél gazdagabb. Javított, Baselben Oporinusnál napvilágot látott változatát Zsámboky olyan jónak tartotta, hogy ezt a maga újabb gyűjteményes kiadásában csaknem változtatás nélkül újraközölte. Ez a Cantiuncula-féle Janus versgyűjtemény képezi Zsámboky 1569-es kiadásának arab levél-számozással jelölt nagyobbik felét. Zsámboky talán ezért is illette őt a „doctissimus” jelzővel. Hogy ki volt az a „felix poeta Hilarius Cantiuncula”, aki a XVI. század derekán – amikor Janus verseinek összegyűjtése már inkább csak nemzeti buzgólkodás tárgya volt – a kiadás gondját magára vállalta, arra a megoldatlan problémák tömekegével küszködő Janus-filológia eddig nem fordított figyelmet.¹

A Cantiuncula (Canciuncula) = Chansonette francia nevű, de magát németnek valló család Elzász érseki székhelyén, Metzben élt több generáción keresztül. Jogász apa jogász fia volt Claudius Cantiuncula, aki a jogtudomány humanista szakaszának történetében elméleti és gyakorlati munkásságával kiemelkedő helyet biztosított magának. A baseli egyetem polgári jogi katedráján 1518-tól tanár volt, majd mint legum professor ordinarius egyben advocatus civitatis Basiliensis is lett. E tudományos és közéleti megbecsüléssel egyenértékűnek tartotta, hogy tagja lehetett az Erasmus köré csoportosuló tudományos társaságnak, a Sodalitas Basiliensisnek. E társaságról elragadtatva írta Erasmus, hogy tagjai milyen kiváló szaktudósok voltak, és milyen egyetértés uralkodott közöttük. Sok irányú tudományos tájékozottság és unanimitas, ez a két tartópillére minden humanista társulásnak. Az előbbiről tanúskodnak a Frobenius nyomda kiadványai, amelyeket Erasmus, vagy az ő távollétében Beatus Rhenanus fölügyelt. Éppen az említett 1518-as évben Hesiodos, Plutarchos, Vergilius, Suetonius, Janus Pannonius, Hutten művei mellett a kortársak közül Ulrich Zasius, Thomas Morus, Erasmus és Luther szerepelnek a nyomda kiadványai között. A másik összetartó kapocs, az unanimitas viszont hamarosan megbomlott. A reformáció megosztotta a várost. Cantiuncula csak a mérsékelt reformok híve volt, ezért minden tisztségéről lemondott, és idős szülei iránti gyermeki kötelességére hivatkozva haza-

¹Iani Pannonii Quinqueelesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi, ad Guarinum Veronensem panegyricus, eiusdem elegiarum liber et epigrammatum sylvula. Item Lazari Bonamici carmina nonnulla. Venetiis apud Gu. Scottum. 1553. (RMK III. 418). Iani Pannonii Quinqueelesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi, opera multo nunc demum quam unquam antea et auctiora et emendatiora in lucem edita. Basileae per I. Oporinum. 1555. (RMK III. 426). Iani Pannonii episcopi Quinqueeles. Illius antiquis vatibus comparandi . . . quae uspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia. Opera Ioannis Sambuci. Viennae Austriae C. Stainhofer. 1569. (RMK III. 585). Ez utóbbi kiadásban, a római lapszámozott részben Zsámboky korábban tervezett vagy megvalósított kiadásait kevés módosítással egymás után lenyomatta. Az I–XLVI^a lapokon van – kibővíve több nagyobb terjedelmű verssel, közöttük az Eranemossal – az a Baselbe kinyomtatásra küldött gyűjtemény, amelyet a Lusus 1559-es kiadásának utószavában említett. A XLVI^b–LXVI^a lapokon található ez a Lusus kiadása (RMK III. 468). Ezután következnek az újabb kéziratok forrásból kiadásra kerülő darabok. Ezen mechanikus elrendezésből következik, hogy az antiquarius Carolusra írt vers kétszer is szerepel a kötetben (LVII^b és LXXIV^b). Zsámboky a versek ilyen módon való csoportosításával elkülöníti azt, amit ő gyűjtött össze, attól, amit már elődei ismertek.

települt Metzbe. A kedves városnak, amellyel jó kapcsolata élete folyamán soha meg nem szűnt, búcsúzóul 1524-ben Morus Utópiája II. könyvének német fordítását ajánlotta. Az ideális társadalom álmképét, ahol a türelem irányítja a nevelést, azt a nevelést, amely az ember kiteljesedését szolgálja. 1530-tól évről évre a birodalmi gyűlések mellett működő jogáskollégium tagja volt. Mint királyi tanácsos, 1533-tól Ferdinánd szolgálatában állt, és jogi és diplomáciai megbízatásokat teljesített. Élete szüntelen utazásban telt, családját csak 1537-ben hozta el Metzből, hogy véglegesnek tűnő otthonába, Ensisheimbe telepítse le. A királyi bizalom elismeréssel is járt, az egyre gyarapodó jövedelmek egy részére kieszközölte, hogy azt halála után családja is élvezhesse. Gyakorlati és elméleti munkássága maradandó elismerésben részesült. A baseli Sodalitas tagjaival, Erasmussal, Bonifacius Amerbachkal meleg barátságát élete végéig megtartotta. Életrajzírója nagy tekintélye mellett egyéniségének szeretetreméltóságát emeli ki, olyan emberi tulajdonságot, amely századok múltán is érzékelhető, és egyáltalán nem szükségképpen jellemzője az alsó-ausztriai kancellária jogászának. Körülbelül hatvan éves korában, 1549 őszén, annyi hivatalos útonjárás után végleg megpihent.²

Gyermekei sorában az egyik, Hilarius, Metzben született, mert akkor a család még Elzászban élt, valószínűleg 1535-ben. Apja tízéves fiát 1545-ben a kedves Basel híres pedagógusának, Thomas Platternek gondjaira bízta. A tanárhoz írott levél tele van aggodalommal jó képességű fia miatt „a circumvisitationibus arceatur, nam ad has est alioquin inclinatissimus” – azaz csavarogni, kószálni szeret a fiú, ezt akadályozzák meg. Könyvekkel jól el van látva, de ha másokra volna szüksége, megkapja, csak mutasson egy kicsit több igyekezetet: hanyagul ír, nyelvtani hibákkal. Kéri, hogy a gyerek tisztalkodására Platter felesége ügyeljen, ezért az ő felesége lesz neki hálás. Néhány hónap múltán baseli jogász barátját, Bonifacius Amerbachot kéri, hogy nyitlan írja meg, mit tapasztal a fiú lelki tulajdonságait és tanulmányi eredményét illetően, „quale sui specimen Hilarius meus in psyche sua ediderit, et quisnam studiorum fructus ab eo mihi sperandus sit”. Az apai aggodalom jogos volt, mert Hilarius hamarosan nyomtalanul eltűnt a pedagógus házából. Ezúttal ugyan csak a nem túlságosan messzi Colmarba látogatott el, ott tanuló öccséhez. Megkerült, és apja elnéző volt: „Peccatum ab eo est, sed ut spero imprudentia.” Sokkal nagyobb riadalmat keltett következő elkészülése 1547 tavaszán. Apja a tizenkét éves fiút hónapokig kerestette, hol kétségbeesve, hol mérlegelve engedékenységet fia iránt, és annak nem méltányos viselkedését. A gyötrődő szülő ismét és ismét arra a következtetésre jutott, hogy bárcsak már ezt a vétkét is megbocsáthatta volna neki. A sokat eltűrő apai szeretet vagy Ludovicus Vives és Erasmus barátjának, Morus közvetítőjének pedagógiai elve játszott nagyobb szerepet e szülői magatartásban? Ki tudná a kettőt elválasztani? Valami hátrahagyott cédula alapján arra következtetett, hogy fia az anabaptistákhoz csatlakozott, ezért testéért és lelkéért egyaránt aggódott. Hilarius végül Melanchthon környezetében bukkant föl, nagyon alkalmatlan időben. A schmalkadeni háború miatt hontalan Melanchthon különböző német városok vendégszeretét élvezte. Háza-népe megszáporodása csak újabb gondot jelentett neki, nem is könnyen elháríthatót. Mert a nagy tekintélyű dr. Cantiancula fia kopogtatott be hozzá azzal, hogy lelkiismerete kényszerítette kivonnia magát az apjától ráerőszakolt környezetből. Melanchthon a szökevényt először a békés Erfurt lelkészének, Victorin Strigelnek szárnyai alá menekítette, majd a rend helyreálltával magához vette. Az apát is értesítették, és az boldogan adott amnesztiát megkerült fiának. Ily módon rendeződven a dolgok, Hilarius Cantiancula 1548 májusától „Ex Musaeo D. Philippi” keltezi leveleit Platter keze alatt maradt barátjának, Basilius Amerbachnak. Az első verses híradás, egyúttal a tizenhárom éves fiú első ma ismert verse, beszámol arról a rettenetről, amelyet az ismeretlen tájak, a rá leselkedő veszedelmek miatt érzett a tapasztalatlan utazó:

²Wenzel HARTL–Karl SCHRAUF: Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Bd. I/1. Wien, 1898. Guido KISCH: Claudius Cantiancula. Ein Basler Jurist und Humanist des 16. Jahrhunderts. Basel, 1970.

Ut lepus obstipui rabidem qui tigrida cernit
 Fulmineve truces conspiciat ore canes,
 Mollia ceu flavos metuunt armenta leones
 Utque pavet rabiem territa dama lupi.
 Attamen aeterni magna est clementia Christi
 Reddidit ille mihi libera corda metu,
 nunc quia musaeum docti conclave Philippi
 Praebet et hospitium terra sacrata mihi.

A tudós Philippus műzsai otthonában ismerkedett meg Petrus Lotichius Secundusszal, és a műzsák idősebb és ifjabb elkötelezettje ettől kezdve sűrű barát maradt. Ez a találkozás a már bizonyos hírnévvel rendelkező ifjú költővel kitörölte Hilarius Cantiuncula emlékezetéből a hajdani lelkiismereti kényszert. Útrakeléséről később úgy emlékezik meg, mintha az az iskolai penzumok körmölése előli menekülés lett volna a Camoenához:

Nec flocci levioris aestimabam,
 Quod magno studio et labore multo
 Discendum foret: haud enim volebam
 Ungues rodere natus ad Camoenas.

Melanchthon atyai és pedagógus szeme igen hamar észrevette, hogy Cantiuncula doktor fiacskája a műzsák bűvkörében nem a tanulásra fordítja igyekezetét. Úgy ítélte, hogy egyéb, kijavítható hibái mellett a fiú leginkább az állhatatlanság, a megkezdett dolgok véghez nem vivése, egyszerűen a „levitas” vétkével marasztalható el. Ezért 1548 őszén tapintatosan hazairányította az elveszett bárányt.³

A fiú lelki és szellemi fejlődését gondosan figyelő apának most újabb pedagógusról kellett gondoskodnia. Választása Johann Hartung freiburgi iskolájára esett. Hilarius a baseli nyomdászokat is sokat foglalkoztató filológus környezetében másfél évet töltött. Homéroszt, Xenophont és Apollonios Rhodioszt olvastak együtt, és Hartung mindig talált időt arra, hogy tanítványa verseit átjavígtassa. Később úgy emlékezett vissza, hogy ezek voltak legkedvesebb tanulóvei. Régi barátját, Basilius Amerbachot is hívta Freiburgba 1549 nyarán írott levélben. Ugyanott kéri barátját, hogy mentse ki apjánál (ti. Amerbach apjánál) azért, amiért a megígért határidőre nem küldte vissza neki a kölcsönkapott Strozzi-verskötetet. A késedelem oka az volt, hogy a kötetet elejétől végéig lemásolta.⁴ A baseli Egyetemi Könyvtár máig is őrzi Bonifacius Amerbach itt említett Strozzi-kötetét. A több mint 500 lapos, sűrűn nyomott 1514-es Aldina-kiadásról a Cantiuncula-levél kiadója megjegyzi, hogy az az alapos forgatás ellenére is kitűnő állapotban van. A kötet második része tartalmazza az apa, Tito Vespaziano Strozzi verseit, közöttük a Janus Pannoniusszal való gyűrű certamen két darabját. Az első: *Ad Janum Pannonium poetam antiquis vatibus comparandum, qui postea creatus est Quinqueecclesien-sis episcopus ut sinat se placito indulgere amori.*

Quis novus ille sacri vates Heliconis in antro
 Cuius Apollineum carmen ab ore sonat? ...
 O nimum foelix, o fortunate poeta,
 Ingenio priscis aequiparanda viris.

³Guido KISCH: *Gestalten und Probleme aus Humanismus und Jurisprudenz*. Berlin, 1969. p. 310. Die Amerbachkorrespondenz. Hrsg. A. HARTMANN. Basel. Bd. 6. 1963. p. 238., 331., 337., 447., 455–457., 473., 502–503., 534. Bd. 7. 1973. p. 71–72., 83–84. Hilarii Cantiuculae Hendecasyllaborum liber. Venetiis, 1555. p. 17. (A továbbiakban: H.) HARTL–SCHRAUF: i. m. 238.

⁴Die Amerbachkorrespondenz. Bd. 7. p. 252–255.

Hogy ki az új vates, aki az ókoriakkal fölveszi a versenyt, ez mind Strozzi, mind Cantiuncula számára csak költői kérdés volt. Strozzi személyesen ismerte az ifjú Janust. Hilarius Cantiuncula útipoggyászában viszont ott volt a Beatus Rhenanus-féle 1518-as baseli kiadás, az életműnek egy teljesebb metszete, Strozzi lelkes szavai csak fokozták vonzódását a költőelődhez, akinek verseire akár apja könyvtárában, akár baseli tanulása idején rábukkanhatott. A lelkesedés Cantiunculát a költőelődök tanulmányozására vitte, mert még abban a levélben kérte barátját, hogy kerítsen neki Baselben egy kis alakú Claudianus-kiadást, a leideni Gryphius-félet.

Hiábavaló volt Hartung mester megértő irányítása, másfél évnél tovább Freiburgban se bírta. 1549 őszén már Olaszországban érte apja halálának híre. Ausztriába sietett, ott apja barátai vették pártfogásukba. Valamiféle diplomáciai vagy hadivállalkozás keretében elindult Magyarországra. Nyilván, mert erre az útra ott lehetősége adódott, de talán azért is, hogy megismerje Janus szülőföldjét, amelyet Strozzi is magasztalt:

O dilecta Deis, o felicissima tellus,
In qua tu fausto sidere progenitus.

Valamelyik határmenti városban, Pozsonyban talán, vagy Nagyszombatban lázas beteg lett, és vissza kellett térnie Bécsbe:

Dum me Pannonis nocens in urbe
Febris corripuisset, et reversum
Morbo turrigeram gravi Viennam
Vexerat male, nec tulisset ilam
Plane (sicut erat mihi instituta)
Laetam confieri profectionem.

A kirándulást talán a Salmok vagy Herberstein kísérelőjeként tervezte, Bécsben ugyanis Siegmund von Herberstein otthonában ápolták. A császári diplomata és atyai barát arra is talált időt, hogy a tizenéves fiút szelíden figyelmeztesse: apja példája kötelezi, hogy a nyomdokaiba lépjen.⁵

További sorsáról a családi tanács, gyámja óhaja döntött az apai végakarát szerint: Bourges-ba küldték jogot tanulni. Egyévi tanulmányainak ezúttal külső ok vetett véget. A „liliomos király” támasztotta háború miatt el kellett hagynia Franciaországot.⁶

1551 őszétől megint Olaszországban volt, gyámja a háború elől Padovába küldte. Ismét Amerbachot kérték, hogy nézne utána, vajon hasznos tanulással tölti-e a fiú az időt.⁷ Az aggodalomnak volt is alapja, Hilarius Cantiuncula ugyanis a jogtudományi stúdiumok helyett inkább az artes facultast látogatta. A kedves öreg Lazaro Bonamico professzor tanítványi környezetébe került, az elbűvölő hetvenéves „umanista” baráti társaságába. Az agg poéta-professzor nem sok írott művet hagyott hátra. tanítványaira egyéniségével és ragyogó előadásaival hatott. Együtt zárandokoltak az arquai Petrarca-forráshoz, és együtt élvezték a Bembo-család vendégszeretét a legendás platánfa alatt. Bonamico haláláig (1552. február) mindössze egy félév adatott Hilarius Cantiunculának a közös szövegolvasások gyönyörűségére. De erre a rövid időre eshetett nagy fölfedezése, az, hogy évek óta magával hordozott, Strozziól is nagyra becsült kedves költőjének baseli kiadása nem tartalmazza Janus valamennyi ismert versét. Itt, Padovában került a kezébe az elégiák 1523-as bolognai kiadása. Adrianus Volphardusnak ez a gyűjteménye hat eddig ismeretlen elégiát tartalmazott, közöttük a Threnos de morte Racacini-t. A témának Janusra is hivatkozó változata már Strozsinál fölkelthette Cantiuncula figyelmét. A fiatal költőtárs felelőssége ekkor ébredt föl a tisztelt előd szétszóródott hagyatékának gondozása iránt. Mi

⁵ H. 24. és 90.

⁶ H. 25–26. és 64.

⁷ Die Amerbachkorrespondenz. Bd. 8. 1974. p. 149.

indította erre? Az új kéziratok utáni lázas kutatás korszakában gondolhatnánk arra, hogy eddig ismeretlen verseket tartalmazó kódexre bukkant. Ezt a forrásként használt két nyomtatott kötetet ismerve kizárhatjuk, csak nyomtatványokra támaszkodott. Egyedül Hilarius Cantiuncula az a Januskiadó a XVI. században, akit nem a kézíratos hagyomány fölfedezése indít a kiadásra. Egyszer talán majd fölfejtjük azokat a finom szálakat, amelyek az irodalom, az irodalmak folyamatosságának szövetét alkotják. Most csak annyit tudunk: szerette Janust. Janusból azt és annyit, amennyit a költőből versei elárulnak. Éppen 1551-ben jelent ugyan meg Giraldis irodalomtörténete a kortárs írókról Firenzében, amelyben néhány sorban Janusról is megemlékezett. De ez a rövid összefoglalás Cantiuncula Janus-ismereteit nem gyarapította. Nem volt ez több annál, mint amit Vadianus *De poetica et carminis ratione* c. kézikönyvéből már 1518-tól mindenki tudhatott az ott példaként föl-fölhozott költőről. Biztosan nem tudta, mert nem tudhatta, hogy éppen száz év választotta el költőelődjétől. Nem ezer, ahogy a fáradt vates sejtette, hanem már száz év múltán újjászületett a költőelőd egy rokon lélekben azért, hogy a széthullott életművet a legtökéletesebb formában újraegyesítse.

A humanista költők versköteteteinek megvoltak a pontos szerkesztési szabályai. Ezt Cantiuncula, ha előbb nem, Padovában, Bonamico környezetében megtanulta. Janus esetében erre a műfaji rokonság miatt Sannazaro és Pontano életműve mutatta a példát. A versanyag Janusnál is a heroica, elegiaca, epigrammata formai fölosztást kínálta. A kötet élére került a Guarino panegyricus, ez a baseli kiadásban is ott volt, ezt követi az *Ad Imperatorem Fridericum*, amely korábban az elégiák után állt. Az elégiák gyűjteményét a Feronia nyitja meg. A baseliben a második helyen volt, előtte a *De arbore nimium foecunda*. A Feroniát az elejére tette talán invokációként, nimfa-múza indítással. Vagy a Petrarcat ihlető arquali forrást évről évre verssel ünneplő Bonamica javasolta így? Az elégiák baseli sorrendjét megtartotta, mert ez volt a gazdagabb gyűjtemény, de kivette közülük az oda nem illő epigrammákat. A bolognai kötet hat új elégiájából hármát betett az onnan kiemelt epigrammák helyére. Az elégiaciklus Beatus Rhenanusnál az *Ad animam suam*-mal zárult, az epigrammák között volt a más kézírati hagyományból származó *De Georgio et Antoniolo rusticantibus*. Cantiuncula ez utóbbit az *Ad animam suam* után sorolta, és utánuk tette még a bolognai gyűjteményből a *Laus Andreae Mantegnae*-t, a *De stella*-t és a *De apro*-t. Nem vette ugyanis észre, hogy az elégiáknak az a sorrendje, amelyet Beatus Rhenanus is meghagyott, és amely kézíratos hagyományokra megy vissza, szépen megkomponált ciklust alkot, talán még Janus elrendezése szerint. Indul a költő legszemélyesebb vallomással: „Ille ego”, majd az ihlető forrást köszönti. Hazatérve a külső csapások, gyász esetek egymást érik, ezeket követi a saját gyöngeségét, betegségét panaszoló öt elégia, míg végre a fáradt lélek kiszabadul börtönéből. A kötetet az *Ad animam suam* zárja. Ezt a kompozíciót Cantiuncula a pótlások közbesorolásával, illetve végére illesztésével megbontotta. A kötet harmadik része az epigrammata sive *lusus*, ide került minden olyan kisebb vers, ami az előző csoportokba nem volt beilleszthető. A baseli kiadás sorrendjét itt is megtartotta, csak a vége felé tette be az elégiák közül kiszedett, oda nem illő kisebb darabokat.

Minden közreadás egyúttal valamiféle szöveggondozást is jelent. A Teleki-kiadás elmarasztalja Cantiunculát azért, mert nem járult hozzá a jobb szöveg-hagyományhoz.⁸ Cantiuncula Adrianus Volphardus szövegét, meg a Beatus Rhenanusét vette át, a két kitűnő filológus után már aligha maradt valami javítani való. Ennek ellenére egyetlen helyen mégiscsak változtatott a szövegen. Az M. Georgio et Antoniolo *Scientiae rusticantibus* elégia 3. sora Beatus Rhenanusnál: „An quid dulce magis est rure? Cantiuncula változata e helyett: „Nam ruri nihil est mage dulce.” Átírta Janust valószínűleg azért, mert nem érezte tökéletesnek a magis második rövid szótagját egy hosszú helyén még a metrikailag egyébként hangsúlyos helyzetben sem. Az elégiának nem ismeretes kézírata, a baseli kiadást kell ahhoz legközelebb állónak tekintenünk. A kiadások, Teleki is, Cantiuncula javítását adják.

⁸ Jani Pannonii poemata. I. Traiecti ad Rhenum, 1784. p. VIII. „sed quae ambae editiones (ti. a velencei és a baseli) nulla accessione locupletatae, ea quae adhuc lucem viderant ordine fortassis paullo concinniore exhibent, sed emendationes nulla fere habita ratione, eoque parum nobis opis et auxilii praestiterunt.”

Filológus elődei iránti tiszteletből megtartotta az előző kiadásokból Beatus Rhenanus előszavát, és a már ott is átöröklött Achile Bocchi tetrastichont Janusra. A bolognai kiadásból csak Hilarius Volphardus versét nyomtatta újra, vagy mert a vers, vagy mert az ugyancsak Hilarius nevet viselő szerző ébresztett benne rokon érzelmeket. Föltételezhetjük, hogy az új Janus-kiadás tervét Lazaro Bonamicoval is megbeszélte, de a kedves professzor a munkálatok megindulását már nem érte meg, 1552. februárban meghalt. Cantiuncula összegyűjtötte legutolsó verseit: a Bembo-családot vigasztaló elégiát, az arquai forrásokra írt óda legújabb változatát, valamint néhány nagyobb terjedelmű, kortársakhoz írt verses vallomást, és ezt a versfüzért a Janus-kötethez csatolta.

Ilyen módon összeállván a kötet, most már csak pártfogót kellett keresni, aki a dedikáció dicsősége ellenében a kiadás költségeit magára vállalja. Friss barátság és még frissebb fölismerése valami távoli rokoni kapcsolatnak a von Saurau család három Padovában tanuló fiával, ezt a kérdést is megoldotta.⁹ Az osztrák hivatali arisztokrácia e három nagyra hivatott képviselőjéhez írta 1552 októberében ajánló-versét arról, hogy hogyan mentette meg a pusztulástól Janus verseit. És e tettéért majd a bátor pannoni nép a Duna mellett hálás lesz neki, méltányolja tettét, sőt elismerést is nyer attól, aki megérti igyekezetét. Megtervezte a címlapot is: Jani Pannonii Quinqueecclesiensis episcopi, antiquis vatibus comparandi ad Guarinum Veronensem panegyricus, eiusdem elegiarum liber, et epigrammatum sylvula. Item Lazari Bonamici carmina nonnulla. Az „antiquis vatibus comparandus” Strozziótól átvett jelző ettől kezdve sokáig Janus állandó kísértője lesz. A cím alatt Hermes és Athéna keretbe foglalt emblémája, Nicolas de Stoop (Nicolaus Stopius) műve foglal helyet. Ez Pietro Bembo művei díszével készült a velencei Gualtiero Scotto nyomda számára, éppen a Janus-kötet nyomtatásával egyidőben. A címlapon Cantiuncula neve nem szerepel, csak az ajánlásból tudjuk, hogy ő a kiadó.

A nyomtatás már csaknem kész volt, amikor a divinus fautor, Janus szelleme közbelépett:

Iamque fere summas praeli vitare lituras
Coeperat, et finem respiciebat opus:
Cum subito clarum divinus fautor alumnus
Suscitat, et studio consulit inde meo:
Arlenium, Thusci Florentis ab urbe petito
Carmine, Marcelli promere facta, monet.

Azaz Arnoldus Arlenius, az Itáliában tevékenykedő németalföldi kéziratgyűjtő és egyben kereskedő-kiadó fölhívta figyelmét arra, hogy Janusnak van egy Marcellus panegyricusa is, amelyről eddig nem tudott. Ez a Volphardus 1522-es bolognai kiadása volt, amellyel egyidőben jelent meg ugyanott a Plutarchos-, és az ehhez csatolt homérosi Diomédés- és Glaukos-fordítás. A Janus-kötet nyomtatása közben befejeződött, Cantiuncula nem tehetett mást, mint hogy újabb, magyarázó verses előszót intézett a három ifjú von Saurauhoz még ez év decemberében, és az újonnan megismert Janus-verseket a kötet végéhez csatolta. De a tartalmat tükröző címlapra ezek már nem kerülhettek rá.

Igy jelent meg Janus Pannonius verseinek gyűjteményes kiadása voltaképpen két részben, de egy kötetben Velencében. Ez a kilencedik önálló Janus-kötet. Az előző nagybetűs negyedréti kiadások után a humanisták kedvelt aldináinak mintájára nyolcadréti formátumú, olyan, mint a sokat forgatott Strozzi is. A szép kis kötet kiadóját, az alig 18 éves Hilarius Cantiunculát egyedül a lelkesedés vitte arra, hogy a kortársak között alig ismert költőelőd életművét méltóképpen elrendezze. Az eredménnyel ő maga volt a legkevésbé megelégedve.

Az 1553-as évvel új korszak kezdődött Cantiuncula padovai tanulmányaiban. Ahogyan az előző félévek Lazaro Bonamico szárnyai alatt, az ő irányításával teltek, úgy került most új professzora, Francesco Robortello hatása alá. Az órákon Catallust olvasták, Cantiuncula lelkesedése most teljesen

⁹ H. 38., 68., 80.

¹⁰ Die Amerbachkorrespondenz. Bd. 7. p. 71.

az ókori lírikus felé fordult. Belső világa új orientálódásával egyidőben az élet is megváltozott körülötte Padovában, új társakra lelt. Ekkor kezdte meg ott jogi tanulmányait a régi barát, Basilius Amerbach. *Cantiuncula* tüstént megajándékozta az egyetem Statútumainak 1551-es velencei kiadásával.¹⁰ És odaérkezett az orvosi fakultásra wittenbergi mentora, Petrus Lotichius Secundus is több ifjú társával. Lotichius már időközben Párizsban megjelent verseskötetével büszkélkedhetett. A baráti társaság egyre bővült a különböző fakultásokat látogató ifjak köréből. A költészet szeretete, az alkalmi verselgetés hozta őket össze, meg olykor a hajdani közös tanulmányok emléke. Ingolstadtból eredt például a barátság a társaság vezetője, Lotichius és Zsámboky János között. Ez utóbbi most magyar nemesifjak: az esztergomi érsek unokaöccse, Bona György és Istvánffy Miklós praepceptoraként érkezett Padovába. Zsámboky is magával hozta már verseinek az előző évben megjelent zsebkönyvét. A társaság minden tagja más-más tudomány elsajátítására jött Padovába, közös volt mégis bennük a műzsák iránti lelkes és alázatos tisztelet. Az unanimitást nem bontotta meg a római egyházhoz való tartozás vagy attól való elszakadás kérdése sem. Ez annál figyelemreméltóbb, mert Matteo Gribaldi utolsó éveiről van szó, amikor a *Natio Hungarica* 12 magyarja se volt egy nézetben. Petrus Lotichius köré csoportosultak, együtt látogatták a szent helyeket, az arquai forrást és a Villa Nonianát: Pietro Bembo híres platánfáját, amelyet szülőföldjéről ő maga telepített Padovába. Együtt ünnepelték Katalin napját, az oratorok és költők ünnepét, és a Martinaliát, a középkori városi életnek a diákság körében megőrzött vidám mulatságát. És mindig és minden alkalomra vers született. Verssel ünnepelték legfőképpen egymást, az egyetértést, a sodalitas elismert vezetőjét, a koronázatlan költőkirályt, Lotichius, és a társaság Benjaminját, Hilarius *Cantiunculát*. Együtt örültek és egymásra bízta sírjuk gondozását, szellemi hagyatékuk sorsát. Lotichius valóban súlyos betegen, szerelmi bájjal áldozataként Zsámbokyt tette meg könyvei örökösevé. Mind a versformák, mind témáik megválasztásában igen könnyű fölfedezni az ókori példaképeket. De hiszen az is volt a céljuk, hogy öröklött, csodált elemekkel öntsék formába érzéseiket. Majd mindegyik áldoz a távolban elhunyt testvér sírhalmán, és itt a catullusi mintát a valóságos gyász hitelesíti. A háború, a gyötrő láz, a „rus” és „urbs” ellentéte is örök és egyben megélt és megérzett témák. Még akkor is, amikor az arquai forrástól hazatérőben asphodelost gyűjtenek vacsorára – ez tudvalevőleg az ókoriak legerősebb eledele volt –, még akkor is úgy érezzük, hogy komolyan veszik a játékszabályokat. Amint kinek-kinek egy kötetnyi verse gyűlt így össze, rögtön nyomdába adták. A társaság valamennyi tagjától maradt fenn egy-egy verseskötet ezekből az évekből. Van, aki több önálló kötettel nem is jelentkezett. De a versek kényszerű önkifejezés a társaság nem egy tagját, majdan jogászt, orvost vagy államféfit, egész életén át elkísérte.¹¹

Cantiuncula önfeledten élvezte ezt a közösséget. Körükben megtalálta a mindig nélkülözött családot, Lotichiusban az apai irányítást, az idősebb testvér szerető felügyeletét. A „*flosculus novem sororum*” – Lotichius nevezte őt így – ebben a közegben valóban a műzsák kedvencévé vált, áradt belőle a vers. Hamarosan egy kötetre való gyűlt össze, sőt jóval több, úgyhogy válogathatott belőle, csak a javát ítélte maradandónak. És mert az új formateremtő élményt Catullus jelentette: kötet csupa hendecasyllabus. A versek egymás után rendezésén jól látható, hogy a költő értett a kötet-szerkesztéshez. Az első vers: „*Hendecasyllabi loquuntur*”, a világba kilépő újszülött versek panasza. Eddig védte őket a szülői gondoskodás és szeretet, most fázza, pórén állnak a világban, és még ráadásul nemzőjük búcsúzik is tőlük, mert ezután a jogtudománnyal kíván foglalkozni:

Nunc o Hendecasyllabi minuti
Sat iam lusimus, o valetae nugae.

¹¹ Georg ELLINGER: *Die neulatinische Lyrik Deutschlands in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts*. Berlin–Leipzig, 1929. passim. A verseskötetek: Zsámboky János: Padova, 1555. Hilarius *Cantiuncula*: Venetiis, 1555. Petrus Lotichius Secundus: Bononiae, 1556. Johann Aupach: Padova, 1557.

Így hangzik a Catullus ihlette búcsú. A második vers a Múzsákhoz szól, többhöz is, mert most, hogy új útra indul, eddigi zsenge kora kísérőit az érett férfi ihletői váltják föl:

Post ad sacra viam vorabo iura
Sic et fraga reperta vere primo
Parnassi velut a iugo revellam,
Et mox uberiora poma iusto
Vitae tempora colligam severae.

A vallomást és invocatiót terjedelmes, nagyobb mű követi: Ad Joannem Hartungum praeceptorem suum. Majdnem négyszáz sorban emlékezik kedves tanárára, tanulmányaira és általában ifjú éveire. Ha lehetséges a „hendecasyllabicus panegyricus”, akkor ezt bátran annak nevezhetjük. Ezután versbe kerülnek az „unanimi sodales”, olyan módon, hogy mindig valamit még önmagáról is elárul. Severinus barátjával kapcsolatban saját nevéhez való viszonyáról szól:

„Omen nomen habet meum, nec inter
Me laetos hilarem piget vocari.
Nam si nunc aliquis subinde dicat
Hilari esto hilaris; rogo, quid illi
Respondebo, nisi hoc, agis quod actum est.”

E kis epigrammaszerű betét a nagyobb versben bepillantást enged valóban derűs, önmagával békességben levő egyéniségére. Eszmélkedő fiatakorától tulajdonképpen szemben állt a családi elvárással, apja, majd gyámja óhajával. Mégsem ütközik össze benne a külső és belső kényszer más-más útja, hanem békés módon megférnek egymás mellett, egymásnak helyet adva. Nem tiltakozik a rárótt életpálya miatt, hanem tervszerűen elodázza a maga idejére. A már idézett műzsa-versben található meg az összebékítés

„Decerpens studio ex utroque fructus,
Captabo studio ex utroque laudem.”

A kedves társak között verset kap Amerbach, Lotichius és Zsámboky is, az utóbbiak hasonlókkal válaszolnak. Valamint Saurau is, akivel itt derítették ki a Janus-kiadáshoz oly gyümölcsöző rokonságot. Vidám kirándulásokra kísérik egymást az euganei dombokra, együtt vesznek részt a velencei karneválon. Cantiunculát nagyobb újtaira most már baráti sereg kísérte. Egy nyáron mindnyájan Elzászba látogattak, erről is vers született: Ad comites itineris, cum ex Italia decedens in patriam reverteretur.

Iam Sol, altior evolante cursu,
Umbrarum spatium diem minori
Extendit mediamque terminare
Lucis purpureae paravit horam
Accingamur, euntibus Sodales
Perplexa est via postmeridiana.
Nam pulsanda erit in viis lutosa
Nobis terra paludibus . . .
Quam primum o comites equis iubete
Frenos iniicere, et viam voremus.

Száz éve keményre fagyott, hóborította úton indult Váradról egy kis csapat

Omnis sub nive dum latet profunda . . .
Quam primum o comites viam voremus.

Sima volt az út, nem volt akadály, de az útra induló egyre csak hátra tekintett . . . „calidi valetе fontes . . . ac tu Bibliotheca valetе . . . aurati pariter valetе reges” . . .

Quam primum o comites viam voremus.

Most nyár van, fönn jár a nap, de jön a napszállta, mocsaras, süpped az út, de csak előre, mert hazavisz

Non mi taedia nec tulit labores
Tam longinqua profectio . . .
Si tandem reditum ad lares paternos
- Maturare datur . . .
Utque Alsatiā amabilem videbo . . .
Salve terra viris potens et armis,
Et cultu populorum, et institutis
Antiquis memoranda . . .
Salve Teutonico superba Rheno,
Magnis urbibus hospitalis ora . . .
Iam vero o comites viam voremus.

Ave, búcsúzott Janus visszatekintve, salve, mondja a testvér vers, mert örül, hogy előtte az út. Janus nem akart többé emberként e földre születni, száz év múltán e versben nyert formát ismét a távoli lélek.

A kötet záróverse Lotichiushoz szól, a hajdani wittenbergi indítóhoz. Válasz Lotichius hozzá írt versére arról, hogy valóban búcsút mond a könnyű műsának, és az apai intelmeket követve most már komoly tudományra adja a fejét. Ezzel a verssel zárul a ciklus. Fölépítése árulkodik arról, hogy Cantiuncula közvetlen Catullus-élményét alaposan kibővítette Pontano tanulmányozásával. Az ugyancsak Catullus-rajongó költőelőd verskötete is életre keltett hendecasyllabusokkal kezdődik: „Musam Catulli invocat tum Hendecasyllabos alloquitur.” A záróvers pedig: „Salutem dicit Hendecasyllabos”:

Avete Hendecasyllabi meorum
Avete o comites meae senectae . . .
Sit lusum satis, et satis iocatum.

Cantiuncula verseit hendecasyllabi minuti-nak nevezte, itt is Pontano a minta, a túlságosan szerénykedő „minutuli”. Pontano az élettől búcsúzott, Cantiuncula éppen csak húszévesen úgy hitte, hogy élete egy szakaszára tett pontot.

Most is kellett persze pártfogót keresni, ezúttal három Hoffmann nevezetű ifjút ért a megtiszteltetés. Francesco Robortello is írt a kötet elé egy ajánlóverset. A 125 lapos kis kötet ugyanott és ugyanolyan formában jelent meg Velencében, mint három évvel korábban Janus kiadása. Ezt is Hermes és Athena emblémája díszíti, a „doctissimus et foelix poeta” két pártfogójáé. A kötetben van is egy vers Nicolaus Stopiushoz, amiért a címlapdísz e kötetre is rákerülhetett, meg azért is, mert a metsző a kötet nyomdai előállításában is közreműködött. Most már csakugyan a jogtudomány következett volna, engedve a családi sürgetésnek, ha meg tudott volna szabadulni a magára vállalt

adósság, a tökéletes Janus-kiadás terhe alól. A velencei Gualtiero Scoto kiadványai sorában az ő verskötete volt az utolsó, az is faktor kezeműve. A nyomda nem működött tovább. Maradt Basel, a régi családi összeköttetések, és valószínűleg Amerbach támogatása. Új Janus-kötetét az Oporinus nyomda jelentette meg 1555-ben. A kiadás fölépítése ugyanolyan, mint a velenceié, csak ami ott kényszerűségből a pótrészbe szorult, azt itt a helyére osztotta. Ebből a kiadásból már elhagyta Beatus Rhenanus előszavát is, csak az ő ajánlóverse maradt meg a von Saurau családhoz, és a végén Hilarius Volphardus és Achile Bochi versei. Más aligha lehet a kiadó, mert az elrendezés teljesen Cantiuncula elveit tükrözi. Egy új vállalkozó nem maradt volna névtelen, és nem hagyta volna ott Cantiuncula terjedelmes ajánlóversét. Ha maga Oporinus lett volna, akkor meg inkább a Beatus Rhenanus előszavát tartotta volna meg, és nem a közönségnek igazán nem sokat jelentő Cantiunculáét. A magára vállalt föladatot végre teljesítette, Janus verseit a kortársak kifogástalan elrendezésben olvashatták.

1556 nyarán Cantiuncula verskötetével megajándékozta hűséges barátját, Amerbachot, elbúcsúzott tőle, és minden terhétől megszabadulva boldogan vette útját a kedves Elzász felé. Nem messze Baseltől, fölhevülten a Rajna hús hullámaiban keresett és talált pihenést. Mire a társak utolérték, már csak gazdátlan lova, Rubellus mutatta a helyet, ahol a nimfa, a Rajna nimfája karjaiba zárta a 21 éves „doctissimus et folix poetat”.^{1 2}

A társak, mit is tehettek volna mást, versben siratták el barátjukat. Johann Aurbach keserves szemrehányással illeti a Cantiuncula útversében olyan szeretettel említett büszke Rajnát:

Quis Rhene te superbe fluminum pater
Adegit in tantum scelus furor, ut malo
Gravissimo fieres nocens, quis te impulit
Vatem optimum delere Cantiunculam?

Lotichius egy eclogát szentel barátja emlékének, amelyben az euganei dombok pásztorai gyászolják kedves társuk, Daphnis halálát.

Daphnis erat forma egregia, viridique iuventa
Venatore satus Daphnis, quem Sirmia mater
Ediderat partu Mosae flaventis ad undas:
Sed tunc Euganeis in collibus, humida circum
Flumina Medoaci, blandis dabat otia Musis.

A pásztorok idillikus életét élte kedvesével, Leucével egészen addig, míg meg nem szállta a vágy, hogy messzi vidékre kószáljon:

Dis aliter visum est: extremas quaerere terras
Daphnis, et ignotas invisere cogitur urbes.

Így lelte halálát távol a kedves szülőföldtől és övéitől:

Ille quidem reditus spem corde fovebat inanem:
Sed vixdum gelidas a tergo liquerat Alpes,
Cum fessum ripaque aestus fluvioque levantem
A dulci longe patria, amplexuque suorum
Immanis torrens spumantibus obriuit undis.

^{1 2} Die Amersbachkorrespondenz. Bd. 6. p. 236–237.

Eddig tart a költőivé emelt valóság, innen Vergilius mása következik, mert Leuce varázslathoz folyamodik, hogy az árnyat megidézze. A másik pásztor Lotichius gyászversét mondja el:

Daphni, tuae semper laudes, doctique manebunt
Ingenii monumenta, nec ulla redarguet aetas.
Sis memor o, coelique aliqua de parte sereni
Adspice nos, olim tecum tot casibus actos.¹³

Szétszéledt a társaság, de a padovai együttlét emlékét ki-ki hazamentette. Lotichius Heidelbergben lett professzor, és rövidre szabott életében ott is maga köré gyűjtötte fiatalabb költőtársait. Melissust, Palmeriust és Posthiust. A hajdani padovai társaság baráti szálai az emlékezés alapján átszőtték Európát:

Sed quia Lotichius tibi vixit amicus, ob ipsum
Jam te etiam Isthvanfi, cogor amare magis.¹⁴

Így őrizte meg Lotichius a társaság legifjabb tagjának, Istvánfi Miklósnak emlékét. Ő még Cantiunculánál is fiatalabb volt három évvel. A padovai évek alatt a nagyra tartott költők árnyékában nem is nagyon merte a hangját hallatni. Hazatérve, 1563 után kezdi csak verseit összeszedgetni, igaz, akkor mindjárt kötetet is tervez. Az első vers egy több mint 700 soros panegyricus Oláh Miklósr, majd jönnek sorra az itthoni társakat ünneplő versek. Radéczy, a pater elegantiarum atque omnium leporum, az unanimes sodalis Zsámboky, és a többiek: Purkircher, Almásy Mátyás és Ebeczky. A pozsonyi költői kör Radéczy kertjében az Apollónak szentelt hársfa alatt tartotta összejöveteleit. A hársfa illatos sátorában kerestek egy más, szebb világot idéző menedéket:

Huic similem certe Alcinoi Phaeacia tellus
Non tulit, Hesperidum nec vigil anguis habet.

E Janust idéző sorokkal Istvánfi a költőt idézte körükbe ugyanúgy, ahogyan az arquai forrásnál idéző padovai társaság időről időre megújult Petrarca szelleméből.

Jane pater, nostrum, qui quondam primus ad Istrum
Duxisti Aonides ex Helicone deas,
Dum tua sic mecum tacitus monumenta revolvo,
Sive elegos, pulchrum sive epigramma facis
Seu charas luges animas aut incluta condis
Facta ducum aut Latio Dorica scripta refers,
Quicquid agis, fateor, veteres ignoscite fasso,
Te facile antiquis vatibus esse parem,

¹³ Johann Aurpach i. m. E³ Ad Rhenum flumen in quo Hilarius Cantiuncula perierat. P. Lotichii Secundi poemata omnis. Ed. P. Burmannus Sec. Tom. 1. Amstelaedami, 1754. p. 599–Ecloga V. Daphnis ad Bolgantum a Saurau.

¹⁴ Az idézet Johannes Posthiustól való, Petrus Lotichius legközvetlenebb barátjától és munkatársától. Lotichii poemata. Ed. Burmannus. i. m. Tom. 2. p. 263. Hasonló nyilatkozat olvasható a filológus Janus Mellerus Palmeriustól uo. p. 356.

Két kötetcskét is alig tesz ki e kör verstermése, legalábbis ennyi az, amit ma belőle ismerünk. Jelentős költő nincs is közöttük, a magatartás, a menekülés az, ami figyelemre méltó, aminek okait az 1560-as évek második felében jól ismerjük. E fázó befeléhúzódság, a zug immár Boreas valóságából Alkinoos-Alkinoe ábrándvilágába úzi a költőt:

Saevit atrox Boreas, nigro dum turbine terras
Contristat crebris saevit hyems nivibus,
Saeva quidem sunt haec, at nostro in pectore longe est
Saevior occultis ignibus Alcinoe¹⁵

Mégis annyiban figyelemre méltó e gyümölcscsel nem kecsegtető harmadvirágzás, hogy benne Janus árnyával búcsúzik az a költészet, amelyet egykor ő hozott a Duna mellé. Búcsúzik, és jön a sokat ígérő tavasz, „áldott szép pünkösdsnek gyönyörű ideje”.

Ritoókné Szalay Á.

HILARIUS CANTIUNCULA, VERLEGER VON JANUS PANNONIUS

Der jung dahingeschiedene Dichter Hilarius Cantiuncula, Sohn des berühmten Juristen, Claudius Cantiuncula, stammte aus einer Familie französischen Namens (Chansonette), die sich aber immer für deutsch bekannte. Die Verfasserin überblickt zunächst sein Leben: geb. Metz wahrscheinlich 1535, Studien in verschiedenen Städten, nirgends zu lange, infolge seiner Reiselustigkeit (1545–1547: Basel, bei Platter, 1547–1548: im Kreis von Melanchthon, 1548–1549: Freiburg, bei J. Hartung, danach Reisen in Italien, Österreich, Ungarn, 1550: Bourges, 1551: Padua, bei L. Bonamico und weiter auch nach dessen Tod, bis 1555, dann Reise nach Elsas und Tod in den Wellen des Rheins). Bereits im Kreis von Melanchthon schloss er Freundschaft mit P. Lotichius Secundus, mit dem er auch in Padua zusammen war, und der ihn stark beeinflusste. Der hiesige dichterische Kreis, der Lehrer Robortello und die Wirkung des Pontano erregten ihn nicht nur zu dichterischer Tätigkeit, sondern auch zu einer Ausgabe des bereits in Basel mit Begeisterung gelesenen Janus Pannonius. Cantiuncula gebrauchte keine neuen Handschriften, d. h. nicht die Entdeckung von neuem Material veranlassten ihn zu dieser Arbeit, sondern die ästhetische Freude über die Dichtungen. Vf. untersucht die Ausgabe bzw. ihre Beziehungen zu den Ausgaben von 1518 (Basel) und 1522 (Bologna), und versucht auf diesem Grund nachzuweisen, dass die anonyme Ausgabe von 1555 (Basel) ebenfalls von Cantiuncula herrührt. Sie behandelt schliesslich wie die Tätigkeit des paduanischen dichterischen Kreises in der Tätigkeit seines jüngsten Mitgliedes, N. Istvanffy, der sich später hauptsächlich als Historiker namhaft machte, ausklang.

¹⁵ Nicolaus Istvanffy: Carmina. Ed. J. HOLUB–L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1935. p. 39., 24., 23. Istvánffy sajátkezű verseskötete: Akadémia Könyvtára. Kézirattár. K 53/II. 1563-tól egy kötetkompozíció elveinek megfelelően kezdte Istvánffy a verseket lemásolni. Majd 1570 táján, ahol még helyet talált, oda másolta korábbi verseit is, amelyeket megőrzésre érdemesnek talált. Így került be padovai–velencei tanulóveinek (1555–1556) két zsengeje is. A pozsonyi költői kör kiadatlan versei: Oláh kódex. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. H. 46.

KI ÍRTA A JÁMBOR SZÁNDÉKOT?

Bessenyei életművének legjobb ismerői egymástól függetlenül, legalábbis egymásra nem hivatkozva, mégis egyértelműen megállapították, hogy ez a röpirat valahogy más, mint Bessenyei egyéb írásai. Gálos Rezső 1948-ban megjelent monográfiájában így ír: „Ilyen tárgyszerűen, megfontoltan, rendszerezett tömören írott munkája Bessenyeinek ebből az időből nincs is több. Nem kalandozik el, nem mond – szokása szerint – példákat, semmiben sem körülményes, mégis egészen Bessenyei. Benne van az ő egész haladó felfogása: a középnyemes „polgári” gondolkodásának valósággal dokumentuma ez a röpirat.” (247. l.) Néhány évvel később, 1953-ban Szauder József kitűnő stílusérzékére hagyatkozva szintén csak azt tudja mondani, hogy a *Jámbor Szándék*ban az azt megelőző röpiratok „szenvedélyes, érzelemtől átfűtött hangja átadja helyét a törvény szinte száraz hangjának, soha Bessenyei mondatai nem voltak ennyire elvi élességűek”. (91. l.) – Waldapfel József is úgy vélekedik a korszakot tárgyaló könyvében, hogy „A *Jámbor szándék* sokkal rendszeresebb, tárgyilagosabb, erősebben értekező, érvelő jellegű a többi röpiratnál”. (145. l.)

A kiváló kutatók megérezték tehát, hogy a *Jámbor Szándék* más, mint Bessenyei többi írása. Más, mint azok a röpiratok, melyek hasonló témáról szólnak, és melyeket időben nem sok választ el az 1781-ben keletkezett, de csak 1790-ben napvilágot látott nevezetes röpirattól. Bessenyeinek nagyon jellegzetes stílusa van. Két év alatt ez nem változhatott meg ennyire. A következtetés önként adódik: a *Jámbor Szándék*ot nem ő írta, legalábbis ebben a formában nem az ő műve. A röpirat második felében sokszor ráismerni a többi röpirat szerzőjére, a befejezés pedig jellegzetesen bessenyei. Érthető viszont, hogy a kutatók elsősorban az első két-három lapnyi elvi indokolásra figyeltek, erről rögzítették benyomásaikat a stílust, a megfogalmazást illetően. A főrendekhez szóló szónokias befejezés 2-3 lapja, ezeknek ismét teljesen más hangvétele elkerülte a figyelmüket.

A következőkben megkísérlem elmondani feltevésemet a *Jámbor Szándék* jelenlegi formájának kialakulásáról. Feltevésemet, mondom, mivel kézirat nem maradt ránk, ilyenről máig nem tudunk. Hipotézisemet a stílusjegyeken túlmenően igyekszem tárgyi bizonyítékokkal is alátámasztani. A röpirat sorsának felvázolása egyben adalék lesz II. József évtizedének, de különösen az 1790-es esztendő fejleményeinek történetéhez. A röpirat sorsa csakis a korból érthető meg, viszont szövegének kialakulása, a szöveg, ahogyan ma előttünk fekszik, beszédes tanúja a kornak, melyről még mindig nem tudunk eleget.

Több ízben próbáltam már megfogalmazni, miként alakult ki Bessenyei Györgyben és a mögötte álló bécsi körben 1778 táján a modern magyar művelődési koncepció. A *Tolerantia* című esszégyűjtemény, mely 1778-ban készült el, de csak 1978-ban láthatott nyomdafestéket, újabb szempontokkal gazdagította a Bessenyei-kezdemenyezésről alkotott képünket. Itt most csak néhány vonásra szeretném a figyelmet felhívni. A Habsburgok dunai monarchiájának részét képező, csak látszatnállósággal rendelkező, felekezeti viszályoktól háborgatott ország és uralkodó osztálya, a magyar nemesi nemzet legjobb fiai, élükön Bessenyeivel, a „Ratio Educationis” kiadása idején döbbennek rá a helyzet veszélyeire és az azonnali cselekvés szükséges voltára. Valamilyen formában nemzeti egységet és nemzeti függetlenséget kellene teremteni. Az adott időpontban az egyetlen lehetséges politikanak a kultúrpolitika látszott. Világi, egyetemes emberi kultúra emelheti a „vallás

lárma" fölé a magyarokat, hiszen „a hitben való gyűlölség még mindig a régi mélységes tudatlanságnak élő jele közöttünk”. A „külső” tudományok egyetlen hazai műhelye a budai királyi palotába helyezett egyetem. Az egyetem tanáraihoz fordul ezért Bessenyei 1778-ban, s tőlük várja a haza sebeinek gyógyítását. A Szentírás-magyarázat és a Corpus Juris ismerete mellett adjanak sok más hasznos tudományt a nemzetnek: „terjesszék ki hát Uraim, elméinket, hogy a Földnek egész golyómbisa felett... az embert mint embert úgy ismerhessük.”

Bessenyei tehát elsősorban nem nyelvművelést sürget, hanem tudományt. Szűkebb látókörű kortársainak meg is mondja: „a nyelvnek is csupa tudása” még nem nagy dolog. „... elhisszük, hogy a debreceni csikósok a Trincsen és Nyitra vármegyei fő-fő embereknél jobban tudnak magyarul, de mégse következik, hogy azoknál tudósabbak volnának.” – Azt természetesen valja Bessenyei, hogy „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”. A következő lépés tehát az, hogy a „mély tudományokat” a magyar nyelvbe kell áttenni. És ez nem lehetetlen, mert a magyar nyelv nem olyan elesett, nem olyan szegényes. Különbö is minden ma virágzó európai nyelv gyenge volt valamikor, egy sem származott „tökéletes erőbe”.

A világi egyetemes emberi kultúra a nemzet született nyelvén hatalmas erő: birtokában egységnek lehet tekinteni Magyarországot és Erdélyt. A nyelv összeköti a magyar parasztot és a nemest, de a kecskeméti, debreceni és kassai polgárnékat is. A nemzeti nyelven felvirágzó tudomány ismét dicsőséget, tekintélyt szerez a régen vitézségéről híres nemzetnek. – A mély tudományok mellett nem kisebb a jelentősége az igazán színvonalas szépirodalomnak: „És miért ne lenne szép dolog komédiával vagy egy *Pontyíval* valakinek hazáját megnevetetni?”

„A közönséges dolgot közérővel kell fogni, mert különben hiában erőszakoskodunk.” Intézmény kell a tudományok magyar nyelven való művelésére. Az első pillanatban a budai „univerzitas” alkalmas háttérnek tűnik, de ennek az illúzióknak hamarosan vége. Tudós társaságot kellene létrehozni. Erre történtek már régebben kísérletek, de nem magyar nemzeti közakarattól. 1779 tavaszán egy nyugati német nyelvterületen levő törpe államocskában létesült „Société Patriotique” ajánlja fel Bécsben Bessenyeinek és társainak, hogy a magyar literátorok a távoli társaság fiiláljaként szervezkedjenek egy „Hazafiúi Magyar Társaság”-ban. A szépen indult terv és készülődés megint csak sikertelenségbe torkollik. De még 1780 őszéig elhúzódik a levelezés Hessen-Homburggal, és valójában nem is tudjuk, miért fut zátonyra az első igazán magyar tudós társaság ügye.

Annyi bizonyos, hogy 1781-ben, II. József trónra lépte után kevéssel Bessenyei megfogalmaz egy röpiratfelét „egy Tudós Magyar Társaságnak felállítása” tárgyában. Ő maga „csékély tudósításnak” nevezi írását, melyet az ország főrendeihez intéz. Egyedül ők képesek ugyanis véleménye szerint a nemzet javára tudományos társaságot alapítani és erre az engedélyt a királytól megnyerni. A „csékély tudósítás” nem lehetett hosszú. A befejező sorokban a szerző mondja is, hogy ha kíváncsiak, kész gondolatainak „bővebb előadására”, de „csak azok előtt, akiknek ezen tudósításomat ajánlom”. A „Tudósítást” Bessenyeinek nem sikerült kinyomtatni, de az több példányban cirkulált a bécsi magyarok között. Szerzőjének 1782-ben el kellett hagynia a császárvárost, és ezzel ő maga kikapcsolódik a röpirat sorsának alakításából. Arra, hogy a mai *Jámbor Szándék*-ban mi valószínűsíthető mint az eredeti „Tudósítás” része, természetesen még visszatérünk.

A következő főszereplő a nagy magyar nyelvész, Révai Miklós piarista szerzetes tanár. 1777–78-ban Bécsben tanul, és lehet, hogy már ekkor tudomást szerez a testőrirók irodalmi tevékenységéről. Hamarosan Nagyváradon az akadémián előbb a rajz, majd a filozófia rendkívüli tanára lesz. Állásával elégedetlen, és 1781 áprilisában Bécsbe megy, hogy II. Józseftől kegydíjat eszközöljön ki magának. Egészen az irodalomnak és a magyarság ügyének szeretne élni. A tehetséges, de nyugtalan, önfejű, a szerzetesrendi fegyelmet nehezen tűró Révai 1790-ben saját akadémiai tervzetében magáról ezt írja: Váradot azért hagyta ott, „ut opportuniore esse posset loco ad promovendam magis et sua opera Linguae Patriae Culturam”. Ismerjük a döntést is: „Révay sine pensione dimittendus est.” (1781. április 17.)

Bécsben Révai mindenesetre tudomást szerzett arról – talán Kreskay Imre közvetítésével –, hogy Bessenyei György megfogalmazott egy *Tudósítást* magyar tudós társaság felállítására érdekében. A *Jámbor Szándék* 1788-ban kelt „Elöljáró Beszéd”-ében arról ír, hogy a kéziratot „Írójától mint egy elhagyatottnak tapasztaltam lenni...” (Csakugyan feltűnő, hogy Bessenyei György sok kéziratát magával viszi 1782-ben hazájába, de ezzel nem törődik. Ez is arra utal szerintem, hogy eredeti formájában rövid és hevenyészett írás lehetett.)

Révai szerez belőle egy másolatot. Úgy látszik, kéziratban Bécsben közkézen forgott. Révai magától Trattnerrel, a nyomdásztól hallotta, hogy az a *Tudósítást* azért nem nyomtatta ki („maga szája vallása szerint csak azért egyedül...”), mert az a tudós társaságnak saját nyomdát irányzott elő, s ettől Trattner az üzletét féltette. Ez szerintem nem valószínű. Inkább Révai elképzelése csupán, akinél a túlméretezett önérzet bizonyos fokú üldözési mániával párosult, és sok konkrét esetben alaptalan gyanúsításhoz vezetett.

Akármi történt is, Révai a *Tudósítás* egy másolatának birtokában még inkább eljegyzi magát a magyar nyelv ápolása és a tudós társaság ügyével. – Egyelőre jobb híján főúri vagy nemesi házaknál nevelő. Képzett, szép szál, jó megjelenésű férfi. Előbb Pálffy János grófnál, majd Grazban, a Viczay családnál él. Kapcsolatban áll a *Magyar Hirmondóval*. 1782. január 16-án kelt nevezetes felhívása, melyben magyar költők műveinek és „közénekeknek” gyűjtésére szólít fel. 1783. december 17-én pedig már arról olvashatunk, hogy a lapot Rát Mátyás és Mátyus Péter után ő veszi át. Arról is szó van ugyanekkor, hogy „... egy jól vélekedő hazád fia már tavallal itt kívánta közreadni nyomós feltételeit egy Nyelvmívelő Társaságnak felállítására végett”.

Nem tudunk közelebbit a *Magyar Hirmondó*t alapító Rát Mátyás és Bessenyei György kapcsolatairól. 1782-ben Bessenyei még Bécsben van, és lehet, hogy kísérletet tesz tervezetének közrebocsátására. A szövegből ugyanis világosan kitűnik, hogy csak Bessenyei *Tudósításáról* lehet szó, bár jellemző módon Révai a tervezett tudós társaságot már ekkor „Nyelvmívelő Társaság”-nak kereszteli át.

Révai egyébként igen ügyes, ötletes újságírónak bizonyult, stílusában Bessenyei jó tanítványának mutatkozott. Idéz tőle több helyen sorokat, de név szerint csak egyszer említi Dugonics *Algebrájának* ismertetésében. Révai itt kikél a szóújítások ellen, és nem egészen helyesen fordítja ellenük a *Magyar Néző* „Jegyzés”-éből a „rég szokású Ferenc diák uram”-ról szóló kitélt. Bessenyei konzervatív Ferenc diákja nem az új szavakat ellenzi, hanem a világi újszerű európai gondolkodást, melyre Bessenyei a *Magyar Néző*-ben példát ad. Révai idézi tehát Bessenyei szavait, és hozzáfűzi: „Ezt Bessenyei mondja, de ha én is mondanám, igazat mondanék.”

Két okból lényeges ez az idézet és ez a hivatkozás. Egyrészt példa arra, hogy Révai (és mások is) többször hivatkoznak Bessenyeire, vagy idéznek tőle, neve említése nélkül. Például így: „ahogy mondja, egy én is tudom, kitsoda buzgó Hazafi.” Másrészt a nem egészen jól alkalmazott hivatkozás azt is mutatja, hogy Révai nem érti, vagy nem akarja érteni Bessenyei történetfilozófiai elmefuttatásának lényegét, és csak a magyar nyelv felemelését célzó gondolatokat hallja ki művéből. Ennek a leszűkítésnek fontos következményei lesznek a továbbiakban. – Az említett 1783. december 17-i újságcikk is kifejezetten „Nyelvmívelő Társaságot” említ, pedig Bessenyei így ezt sohasem írta le, mindig magyar tudós társaságot, vagy tiszta magyar akadémiát sürgetett. Már most látszik, hogy Bessenyei és Révai koncepciója eleve eltéréseket mutat.

Révai csak néhány hónapig írja az újságot. Közben is többször átmegy Pozsonyból a közeli Bécsbe. 1784 februárjában pártfogói és ismerősei rábeszélése ellenére egy különös lépésre szánja el magát. Kihallgatást kér II. Józseftől és előadja neki a magyar tudós társaság tervét, átnyújtván annak latin fogalmazványát, vagyis egy *Planumot*. A *Latina* (Jaurini 1792) c. kötete 124–125. lapjál jegyzetében így vázolja a jelenetet: „Eodem tempore, anno nempe 1784. Bessenyeianae inhaerens Piae Designationi, exhibui ipsi adeo Aug. Ios. Sec. quondam et ego Imaginem Soc. Hung.”

Hitelt érdemlő forrásokból tudjuk, hogy a király, aki éppen a német hivatali nyelvet készült bevezetni Magyarországon, némi humorral fogadta a buzgó szerzetes atya előterjesztését. Végignézett a

szép szál férfin, és azt mondta: Nem akar ön a katonai pályára lépni? Azonnal kinevezem hadnagynak. Az ügyön különben majd elgondolkodom még. – Révai maga nagyobb fontosságot tulajdonított a kihallgatásnak, mint gondolnánk. 1785. július 11-én Benkő Józsefnek hosszú levelet írt Erdélybe (közli az *Erdélyi Protestáns Közlöny, egyházi és iskolai hetilap*, Kvár. 1873). Ebben részletesen leírja, mit tett és mit szándékozik tenni a magyar nyelv ügyében és egy magyar nyelvművelő társaság létrehozásáért. A *Magyar Hirmondót* azért vállalta el – írja –, mert ez lenne a felállítandó társaság anyagi alapjának egyik forrása. A másik egy saját nyomdából támadna, a harmadikat „nagyjaink” pénze képezné, akik pályázatokat írnának ki jutalmakkal: „ki mondhatatlan lett volna ezzel a penna csatára fel lázasztó iparkodás”. Egyes főurak Révai szerint készek is voltak pénzt áldozni. A tervet Révai írásba foglalta minden igaz hazafi örömeire, „tsak a hazától el hasonlott gonosz haza árulóknak szúrta a szemüket”. Ezek és nem az udvar taposta el a szép szándékot, véli Révai. Mivel konkrétan senki sem támogatta, egyenesen II. Józsefhez ment. Szerinte a fejedelem megtette, amit tehetett: megjelölve átküldte a tervezetet a kancelláriára. Ott aztán különösen a hazaáruló Nitzky, „ez a gonosz ember oly fordítást tett az egész dologban, hogy engem mint némű némű eszközt álomba indult nyelvünk felszerkesztésének más be kevert vádolóssal meg támadván tsak nem szám ki vetésbe igazított”.

A fáradszatólan szerzetes most egy *Magyar Költeményes Gyűjtemény*-ben kéziratban maradt munkák kiadását tervezi, s előfizetők gyűjtésére kéri Benkőt: „Jól esedezz az Istennek, hogy a jövő esztendőre a szívek valamennyire megváltozzanak és ne akadályoztassák többre törekedő jámbor szándékunkat.” Itt olvassuk legelőször a „jámbor szándék” kifejezést. (A *Latina* is „Pia Designatio”-t említ, de ezt már visszatekintően, 1792-ben írja Révai.)

Egyébként azt olvassuk a levél folytatásában, hogy Ráttal és Szerencsi Naggyal 1785-ben is társaságot akarnak felállítani, nem nevezvén azt társaságnak. Tartós jövedelmet a havonta megjelenendő *Magyar Költeményes Gyűjteménytől* remélnék, valamint egy új újságtól. Tegyük hozzá, hogy Péczeli József 1789-ben a *Mindenes Gyűjtemény* jövedelmét szintén egy „a Nyelv pallérozására fel állítandó kis Társaságnak tőke-pénzül szánja”.

A 80-as évek végén szokatlanul megélenkül az irodalmi élet nálunk. Kassán, Komáromban, Győrött, Bécsben most már nem magános írók, hanem kis társaságok indítanak lapot, folyóiratot, és terveket kovácsolnak valamiféle nyelvművelő társaságról. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy Bessenyei kultúrpolitikai koncepciójától mind messze elmaradnak, legkevésbé még a kassaiak, hiszen itt nem kisebb emberek tevékenykednek, mint Batsányi és Kazinczy.

1788 decemberének végén Győrött Révai egy „Elöl járó Beszéd”-et ír ahhoz a kéziratához, melyet Bessenyei még *Tudósításnak* nevezett, de melynek Révai most már a sokkal többet mondó „Egy Magyar Társaság iránt való Jámbor Szándék” címet adja. Most, 1788-ban Révai úgy tapasztalja, hogy több helyen kis társaságokba szövetkezik a „Tudós Magyarság”. Talán éppen ezért most lenne érdemes a tervezetet kiadni. Vázolja gondolatmenetét, és hozzáfűzi: „Lássuk, mit hagyhat meg benne a mostani idő, mit változtathat, mit tehet hozzá s mennyire viheti. Álljon elő szerzője is, halljuk még bővebben szavainak magyarázását . . .”

A kiadás terv marad. Egy év múlva, 1789. december végén II. József megígéri, hogy összehívja a magyar országgyűlést. 1790. január 26-án egy tollvonással visszavonja a nemesi nemzet által sérelmezett legtöbb rendeletét. Február 20-án meg is hal. A nemesi nemzeti lelkesedés lángjai egyre magasabbra csapnak. II. József akaratával és tudtával a magyar koronát február 17-én útnak indítják Bécsből Budára. Díszes magyar ruhába öltözött megyei bandériumok kísérik diadalmenetben.

A jövőendő új király, Lipót március 12-én ér Bécsbe, és az adott helyzetben nagyon okosan kijelenti, hogy Magyarország alkotmányát tiszteletben fogja tartani. A magyar nyelvet az ország általános nyelvének tekinti, melyet tanítani kell Magyarországon olyan területein, ahol a lakosság vegyes. Ezt a magyarok úgy értelmezik, hogy a visszavont német hivatali nyelv helyébe hamarosan a magyar kerül. Csakugyan, a június 10-én megnyíló budai országgyűlés a magyart teszi meg a tárgyalás nyelvéné, óriási lelkesedés közepette.

Bécsben kb. 1765 óta él egy bizonyos egyre gyarapodó magyar kör, mely a nemzeti nyelv és irodalom támogatását szívén viseli. Itt élnek és működnek a testőrök és barátaik, a közelben a pálos szerzetesek. De itt élnek egyes magyar főurak személyi titkárai, háziiorvosai és tanítói is. A körnek olyan magyar érzésű főurak támogatása ad még nagyobb nyomatókat, mint Orczy Lőrinc, Orczy László, Széchényi Ferenc, Festetics György és Forgách Miklós.

A török háború elhúzódásával és II. József betegségével nyilvánvalóvá lesz, hogy a király személyes uralmát az eddigi formák között tovább nem gyakorolhatja. Erre már utaltunk. 1789 vége felé érezhető e bécsi magyar körben egy bizonyos fokú fellélegzés. A nemzeti törekvéseket egyre hangosabban és bátrabban hangoztatják. A fő cél az, hogy a német helyébe a magyar hivatali nyelv kerüljön és ne a latin. Ezért indul a magyar nyelv mellett nagyon tudatos propaganda, s ebben a most következő 12 hónapban annak a bizonyos bécsi körnek van a legfontosabb szerepe. A fővárosban élve mindenről hamarabb értesülnek, mint mondjuk a debreceniek vagy az erdélyiek. Bejáratosak lévén az udvarba, tudják, mikor, meddig lehet elmenni az agitációban. Lipót első kijelentései és utasításai igazolni látszanak a hazafias törekvéseket.

A magyar nyelv jogaiért és a magyar nyelv felemeléséért folyó harcnak és munkának az egyik fő színtere a *Hadi és más nevezetes Történetek* című lap. Bécsben Szacsvay Sándor szerkesztésében jelenik meg *Magyar Kurír* címen újság. A szerkesztő 1789-ben már nem olyan udvarhú, nem annyira lojális, és közeledik némileg az erősödő nemesi-nemzeti ellenállás mozgalmához. Az a bizonyos bécsi kör mégis szükségesnek tartja új lap indítását. Már 1789 januárjának végén a *Magyar Kurír*-ban magyar nyelvű pszichológiára hirdettek pályázatot. Július 7-én pedig megjelenik a „Hadi történetek” 1. száma. Hogy ne keltsen feltűnést, az első időben csak a török háború eseményeiről adnak tájékoztatást. Később azonban az újság a megélt politikai életnek és a magyar nyelv ügyének szenteli hasábjait. Szerkesztői Görög Demeter és Kerekes Sámuel. Mindketten előkelő családoknál házitánítók, az utóbbi egyben a Theresianumban a magyar nyelv tanára. Az anyagi alapokat hazafias érzésű főurak teremtették elő, elsősorban Széchényi Ferenc, Festetics György és Teleki Sámuel. Nem szívesen léptek ki a biztos háttérből, és titkáraikkal képviseltették magukat, ha erre szükség volt. A titkárok is nevezetes emberek: Hajnóczy József, Péteri Takáts József és Szentjóbí Szabó László. A lapnak hamarosan 1300 előfizetője van. Állandó kapcsolatban állnak a komáromi *Mindenes Gyűjteménnyel*.

Már 1789 szeptemberében pályázatot írnak ki magyar nyelvtan megírására. (Ennek révén születik meg az úgynevezett *Debreceeni Grammatica*.) 1790 februárjában három pályakérdés megválaszolására szólít fel a lap: „1. Micsoda ereje vagyon az anyai nyelvnek a nemzet természeti tulajdonságának (nationalis character) fenntartására? 2. Mennyire segíti a Nemzet valóságos boldogulását s pallérozódását az Anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltatja azt ennek valamely idegenért való elmellőzése? 3. Mennyire szükséges a Magyar Nemzetnek a Deák nyelvnek tudása?”

A bécsi kör által irányított propagandamunka szervezeten folyt. A három pályakérdés megválaszolását sem bízták csupán a véletlenre, vagyis a hazafiúi buzgalomra. Megbízák Bárótzai Sándor testőrirót és Decsy Sámuel, a Bécsben élő orvost és publicistát, hogy munkamegosztásos alapon dolgozzák ki pályaművüket. Decsy az első két kérdéssel, Bárótzai pedig csak a harmadikkal foglalkozik. Egymásról tudnak, egymásra hivatkoznak is. Bárótzai Sándornak munkája *A védelmezett magyar nyelv. Vagyis a diákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés* július 20-án jelenik meg Bécsben névtelenül. Két helyen is utal arra, hogy Decsy Sámuel is írja művét, és az is hamarosan napvilágot lát. *A Pannóniai Főnix, avagy a hánvárból feltámadott magyar nyelv* szeptember 8-án keltezve valóban meg is jelenik. Decsy utal Bárótzai röpiratára, megnevezvén a névtelen szerzőt. — A propagandahadjárat szervezett voltára bizonyíték még, hogy a bécsi körrel kapcsolatban álló Batsányi János június 20-án intéz nyílt levelet gróf Forgách Miklóshoz a magyar hivatalos nyelv ügyében. Kazinczy Ferenc május 22-én áll őrt Budán a Szent Korona előtt, és ekkor fogan meg benne a *Hamlet Prologusa* címen ismert írása 1790. július 1-i keltezéssel. A két lap, a *Hadi történetek* és a *Mindenes Gyűjtemény* igen sokszor hivatkoznak egymásra, igen sokszor vesznek át egymástól híreket a magyar nyelv ügyében elért eredményekről.

Ezeket a külön-külön egyébként ismert tényeket azért szedtem itt egy csokorba, hogy megmutassam, mennyire határozottan irányított irodalmi propagandáról van itt szó a magyar nyelv hivatali nyelv rangjára való emeléséért. Csak ezeknek a tényeknek a tudatában érthetjük meg Bessenyei György *Tudósításának*, mely közben már a *Jámbor Szándék* címet megkapta, további sorsát.

Révai Miklós minden bizonnyal már 1790 legelején jár Bécsben, és kapcsolatba kerül a Görög–Kerekas körrel. A *Hadi Történetekben* jelenik meg verse „A magyar öltözet és nyelv állandó fennmaradásáért” (III. 273–7.). A szerkesztők kéziratot kérnek tőle, mert most egyszerre bővebben van pénz a nyomtatásra, a cenzúra pedig gyakorlatilag megbénul. Mivel előre látható, hogy a tervezett röpiratok Bárótzai Sándor és Decsy Sámuel tollából az idő rövidsége miatt az országgyűlés megnyitásáig nem jelenhetnek meg, olyan alkalmas, az ügyet szolgáló kézirat kell, mely azonnal nyomdába adható. (Tudjuk azt is, hogy Batsányi már áprilisban arra gondol, hogy a *Kassai Magyar Múzeum* II. füzete feljuthasson az országgyűlésre.) Révai az általa már 1788-ban sajtó alá készített és átírt, kiegészített Bessenyei-kéziratot küldi vagy viszi Bécsbe. Előrebocsát egy levelet: *Révai Miklós a Hadi Történeteket író érdemes társaságnak boldogságot*.

A levél nagyon személyes hangvételű, és nem mentes dühös kirohanásoktól sem. Saját magát a magyar nyelv ügye mártírjai közé számlálja. (Ezt a mondatot vették különben a nagyszentmiklósi emlékoszlopára is.) Nem saját művei közül küld, írja, hanem a *Jámbor Szándékot* adja, mert most ennek kedvez az idő. „Az Isten munkája ez, hogy így fordulnak önként az idők, hogy a mit régtől óhajtottak a köz boldogulás után szívből sóhajtozó Jámbor Fiaiunk, úgy mint a Magyar Nyelvművelő Tudós Társaságot, annak fel álltítása iránt tellyes bizodalommal lehetünk. Egy Hazáját s Nemzetét híven szerető Magyaroknak erről való Jámbor Szándékát ki-zakasztottam *Amalteamból*, hogy ti, a mit számomra szántatok, azt inkább ennek mennél előbb lehető ki nyomtatására és a Hazával való közletésére fordítsátok. Talám másként lehetne ugyan most ezekre az időkre nézve erről a Tárgyról írni . . . de hagyjuk meg Szerzőjének meg érdemlett ditsőségét.” Ismerjük el az úttörők érdemeit, kik „jó darab idővel ez előtt a dűlő Magyarság alá hajultak támogató vállakkal . . . Bárótzai Sándor, . . . Bartsai . . . az a Holmibenn egyenesen ki mondó Magyar Diogenes, a Játékban ártatlanul enyelgő Magyar Plautus, Bessenyei György”.

A három testőríró felsorolva Bessenyei György neve is említődik. Miért nem céloz Révai arra, hogy éppen ez a röpirat is Bessenyei György munkája? Talán azért, mivel tudja, hogy Bárótzai az egyik legfontosabb író tagja a bécsi körnek, és hogy a két testőríró nem szenvedhette egymást? – A levél azon a napon kelt, amikor a Korona Győrött hált meg, vagyis február 19-én. A bécsiek siettek a nyomdábaadással, és a *Jámbor Szándék* június első napjaiban megjelent. Már június 9-én Batsányi kezében volt. Révai azt írja június 22-én Péczelinek, hogy 800 példányt küldetett le Budára az országgyűlés megnyitására a követek közötti szétosztás céljából. Batsányi a június 9-én Ráday Gedeonnak írt levelében arról is tud, hogy Bárótzai Sándor „most egy hasonló munkácskán dolgozik”.

Az írók és a mögöttük álló nagyobb urak nagy reményeket fűztek a magyar nyelvművelő vagy tudós társaság megalapításához az országgyűlés megnyitásának pillanatában, vagyis június 10-én. Tudjuk, hogy a dolgok hamarosan más irányt vettek. Lipót ügyes politikus volt. Gyorsan megegyezett a poroszokkal Reichenbachban, és ezzel a sakkhúzással a nemesi-nemzeti ellenállás alól kihúzta a talajt. A remények tehát füstbe mentek. Révai Miklós még tovább tervez, szervez, és az ő akadémiai tervezete a *Planum erigendae Societatis Hungaricae* a tervezett társaság javasolt tagnévsorával az év végén megjelenik. A nagy politika azonban már a nyáron eldöntötte – kedvezőtlenül – a tudós társaság sorsát. A főurak közül gyorsan visszahúzódnak a legtöbben. Az írat pedig, amelyen a kezdeti lelkesedésben aláírásukat is adók nevei állottak, gyorsan eltűnik a Helytartótanács irattárából . . .

Ennyit tartottam szükségesnek a kézirat sorsát illetően elmondani. Most már kísérletet tehetek arra, hogy megvizsgáljam a *Jámbor Szándék* előttünk fekvő szövegét, és megkísérlem röviden elmondani feltevéseimet arról, hogy kik írták a nevezetes röpiratot. Nem tudok jobb módszert, ajánlani, mint hogy az olvasó vegye elő a *Jámbor Szándék* szövegét, és kísérje szíves figyelmével

fejtegetéseimet. Az egyszerűség kedvéért nem az eredeti 1790-es szövegre, illetve kiadásra támaszkodom, hanem a Magyar Klasszikusokban megjelent szövegre a 264–279. lapokon.

Az eddig elmondottak feljogosítanak annak megállapítására, hogy a röpirat szövege úgy, ahogy most előttünk fekszik, nem származik egészében Bessenyei György tollából. Vannak részek, melyeket biztosan ő írt. Vannak részek, melyeket Révai Miklós toldott be, vannak részek, melyeket ő írt át. De vannak részek, melyeket csak 1790 tavaszán az a bizonyos bécsi magyar kör iktathatott be, minden bizonnyal a *Hadi történetek* szerkesztőinek, Görög Demeternek és Kerekes Sámuelnek tollával. Mindez nem nevezhető különös eljárásnak. Egyáltalán nem mai értelemben vett szövegkiadásról volt szó, hanem arról, hogy egy – az alapvető elképzeléseknek megfelelő – régebben keletkezett szöveget miként tegyenek a magyar nyelvet illetően másként gondolkodó, politikailag pedig egészen megváltozott légkörben élő magyarok még inkább alkalmassá a feltett célra az adott pillanatban.

Arra nem vállalkozom, hogy minden mondatról eldöntsem, kinek a tollából ered. Azt azonban megkíséreltem, hogy több fontos ponton elmondjam a véleményemet, s megpróbáljam azt filológiailag is alátámasztani. Mindezzel egyébként csak a dolgozatom elején említett kitűnő Bessenyei-kutatók megérzését realizálom. (A *Jámbor Szándék* és a Révai-féle *Planum* egybevetése nem vezetne meggyőző eredményhez. Révai ismerte Bessenyei György munkáit, a két tervezet azonossága vagy különbözősége önmagában semmit nem bizonyít. Annyit látunk, hogy a *Planum* a *Magyarságból* egész mondatokat vesz át szóról szóra, ill. fordít latinra.)

A *Jámbor Szándék* bevezető része: „Kegyelmes és Nagyságos Uraim!” talán olyan lehetett eredetileg, mint A *Holmi* megfelelő fejezete „A magyar nyelv felemelkedéséről”, vagy annak egy némileg rendszerezettebb változata. Az első mondat, „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány”, nagyon is a *Ratio Educationis* bevezető mondataihoz hasonlít. És valljuk meg, hogy a kor legismertebb alapvető kultúrpolitikai dokumentuma mégiscsak ez az átfogó tanügyi rendelkezés volt. A *Ratiót* Bécsben a magyar kancellárián fogalmazták meg. – A bevezető rész néhány bekezdése Bessenyei György stílusára vall. Bizonyos azonban, hogy Révai átírta a szöveget. Ezt két dologgal támasztom alá. Az egyik a magyar nyelv romlása gondolatának felvetése az 5. bekezdésben. Ez a panasz később még többször megismétlődik. Nos, Bessenyei szerint egy nyelv sem származott tökéletes erőbe, hanem a használat tette erőssé mostanra például az angolt vagy a franciát. A magyar nyelvre ez éppúgy érvényes, mint az angolra. „Reméhetjük-e mi, hogy nyelvünket valaha odavihetjük, hol francia, anglus vannak?” (A *Holmi* XXVII.) A szónoki kérdést optimistán kell értelmeznünk. Bessenyei szerint igenis remélhetjük, de tenni kell ezért valamit, ti. alapítani kell egy „tisztá magyar Akadémiát”. Bessenyei tehát nem tud valamiféle romlásról, mely éppen most fenyegetné a magyar nyelvet.

Az erősen történeti szemléletű Révai Miklós viszont egész életében ezzel a gondolattal küszködik: régen épebb volt a magyar nyelv, most pedig a használatban romlik, egyesek szántszándékkal rontják. Ilyen nyelvrontónak tartja költőtársát, Baróti Szabó Dávidot. 1786-ban Győrből keltezi hozzá intézett X. Alagyáját: „Fel jegyzük nyilván az utánn nyomdognak ez okból: /Hogy nyelv rontásid senki se hagyta helyén./ A késő Század te miattad meg ne gyalázzon.” – Később majd Verseggy Ferencsel vitázik sokat, és az élő, a beszélt nyelv jogait védő tudós társát minősíthetetlen jelzőkkel nevezi nyelvrontónak.

A másik árulkodó szó Révai átdolgozására a „kóstolhatja” a 7. bekezdésben. Ugyanebben a bekezdésben „kóstolhatná” alakban is. Arról van szó, hogy nemzetünk nagyobb része a tudományoknak ízet nem érzi, és ennek oka, hogy „a maga nyelvével nem kóstolhatja”. Én ezt Bessenyeinél sohasem olvastam. Benne van azonban latinul és magyarul abban a folyamodványban, amelyet Sándor Lipót főherceghez intéz a buzgó Révai 1790. Szent Iván havának (június) 28. napján, abból a célból, hogy vállalja el a magyar tudós társaság fővédnökségét. Latinul „dulcius degustabuntur”, magyarul sok kis társaság törekszik már „a szép tudományokat is Nemzetünkkel a maga született nyelvén edesebben kóstoltatni”.

Révai átírásával „átfedések” is keletkeznek ebben a bevezető részben. Ilyennek tekinthető részben a 2. és a 9. bekezdés. Ez utóbbinak fogalmazása utal inkább Bessenyeire.

A bevezető részbe a bécsiek 2 bekezdést interpoláltak, melyek valójában nem illeszkednek logikusan a gondolatmenetbe. Az egyik a 10. bekezdés: „Most azon vagyunk, hogy a jóféle született magyarokból először deákot, azután németet, tótot, franciát, olaszt csináljunk, úgy hogy utoljára a magyar nyelvet is elfelejtsék: holott...” A felsorolás mindentől eltekintve meghökkentő. Aztán hogy-hogy azon vagyunk? Kik vagyunk azon? Úgy kell érteni a mondatot, hogy most ott tartunk? A felsorolásban a deák és a német rendben van, még a francia is, de hogy kerül ide a tót és az olasz? – Talán magyarázatot ad a magyar grammatika megírására meghirdetett pályázat a *Hadi történetek* 1789. szeptember 25-i számában. A pályázat szövegében ez áll: „Az ilyen készületű Magyar Grammatika kétség kívül azt tselekedné, hogy ezentúl előbb lenne áttalában a Magyar Ifjúság jó Magyar mint jó Deák vagy jó Német... meg az olyan Magyarok is magokba térnének... a kik eddig született nyelvekkel annyira nem gondoltak, hogy jó Németek, Frantziák s Olaszok voltak tsak Magyarok nem...”

A *Jámbor Szándék* idézett része és a pályázat szövege azonos kézzől árukkodik, és a gondolatmenete is lényegileg azonos. Az ugyanis, hogy amíg jó magyar grammatika, illetőleg nyelvtanuló könyv nincs, a magyar ifjúság valóban előbb tanul meg helyesen és tudatosan latinul és németül, mint saját anyanyelvén. A városi környezetben, Bécsben, Pozsonyban különösen is divat a német és francia nyelv. Az olaszról ilyen vonatkozásban nem beszélhetünk, de valamiért belekerül a pályázat szövegébe, és innen a *Jámbor Szándék*ba is. Lipót kétségtelenül hozta magával olasz bizalmas embereit Bécsbe, és az olasz nyelv újra divatba jött. Pozsonyban s néhány felvidéki városban él szlovák (tót) értelmiség és polgárság. Az alföldi Bessenyeinek azonban, azt hiszem, nem jutott volna eszébe ezt fenyegető veszélynek feltüntetni. (1808-ban Pápay Sámuel céloz olyasmire, hogy a tót cselédlányoktól a Felvidéken a magyar gyerekek könnyen megtanulnak tótul.)

A bevezető rész következő, 11. bekezdése fordít egyet a dolgon, és kijelenti: „Sőt a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk.” Ezt a mondatot igen sok történelmi munka idézi mint a magyar rendi nacionalizmus sajnálatosan korai jelentkezését Bessenyei Györgynél. Szerintem Bessenyei Györgyről 1781-ben nem lehet feltételezni, hogy egy ilyen mondatot leírt volna. A jelenlegi szövegben a kategorikus felszólításra következő érvelés csakugyan elég korán felmerült Magyarországon magyar nyelven, de csak katolikus szerzőnél. Például Landovics István *Novus succursus*... c. munkájának bevezetésében már 1689-ben megfogalmazza azt, hogy aki magyar kenyeret eszik, tanuljon is meg magyarul. Ezt a követelést 1790–91-ben elég általánosan hangoztatják. Kazinczy és Hajnóczy is természetesnek tartják, hogy a nem magyar lakosok megtanuljanak magyarul.

1781-ben azonban Bessenyei ezt nem írta le. Hasonló gondolatnak nyoma sincs műveiben, és mások is vele tartottak. 1782-ben például Rát Mátyás (*Magyar Hirmondó* IV. 20.) fontosnak tartja a hazai nemzetiségek anyanyelvének kifejlesztését is. Általuk Magyarországot „egész Európa tudományának tárházává és Depositoriumává” kívánta tenni. „Távul légyen tehát, hogy valamely nyelvet, annyival inkább saját hazánk nyelvét ki-irtani igyekezzünk.”

1790 tavaszának nagy magyar nemzeti felbuzdulása kétségtelenül magával ragadja a felső-magyarországi városok német és szlovák értelmiségének és polgárságának egy részét is. A korabeli magyar újságokban sok híradás számol be ilyen lelkesítő jelenségekről. Persze azért számolnak be, hogy biztassák is a magyarság felé közeledőket. Egyetlen példát említek. A *Hadi Történetek* IV. 544. lapon arról ír, hogy „a felső-magyarországi tót és német városok magok kívánják a magyarosodást, magok esedeznek magyar nyelvtanítókért a Felsőes Helytartó Tanácsnak. Amit vigasztalásul írtunk, írtuk serkentésül is.”

Már a következő hónapok megmutatták, mennyire irreális volt a gyors magyarosodásról való ábrándozás. A mi szempontunkból csupán az a lényeges, hogy 1790 tavaszán a bécsi kör bátran beiktathatta a *Jámbor Szándék* szövegébe azt a bizonyos „nacionalista” mondatot, hiszen propaganda-hadjáratról van szó. Kevéssel utóbb Decsy Sámuel még sokkal határozottabban fogalmaz.

Ugyanez a bekezdés II. József Magyarországon tett útjaira is céloz, és arra, hogy akkor magyar ruhát viselt s magyarul beszélt volna. Mindez azért történik, hogy hozzáfűzhessék: mennyivel inkább

kívánhatjuk az ország nem magyar lakosaitól, hogy magyarul tanuljanak. A különös csak az, hogy Bessenyei soha nem emlegeti II. Józsefet. És a szövegben van egy zárójelbe tett különös utalás ama bizonyos utazásokkal kapcsolatban: „Ez úgy volt akkor.” Mármost, ha valaki 1781-ben ír dicsérőleg II. József magyar barátságáról, mely 1765 óta többször megismételt utazásai alkalmával nyilvánult volna meg trónra léptéig, az bizonyára nem teszi hozzá mintegy távoli időkre utalva vissza, ez úgy volt *akkor*, mert ennek nem lett volna értelme.

A *Jámbor Szándék* bevezető része után következik egy négyoldalmi rész, mely számba veszi, „micsoda utakon igyekezett eddig a mi nemzetünk a maga nyelvét nagyobb tekintetességre vinni”. Ez a rész egy igen alapos rendszeres számbavétele mindannak, ami eddig (egészen bizonyosan nem 1781-ig, hanem 1790-ig) történt eredeti magyar művek, fordítások, nyelvtan- és szótárírás terén. Ilyen rendszeres értekezést ebben a témakörben Bessenyei György nem írhatott, *A Magyar Néző* „Jegyzése” világosan mutatja, mit ismert ő a régi és a kortárs magyar irodalomból. Őt az érdekli, hogy még eddig profánus íróink nem voltak, és ezért az írás módjában, melyen ő nem stílust ért, hanem európai történetfilozófiai felfogást, mi csak az angolokat és a franciákat követhetjük.

Ezt az alapos értekezést teljes egészében Révai Miklós írta. Az ő tollára mutat az az eljárás is, hogy egyes helyeken kísérletet tesz ugyan a latin terminusok magyarítására, de a biztonság kedvéért utána teszi latinul is. Például: a kis értekezés közepe táján olvassuk: „Minden nyelv különbözik a több nyelvtől, a szó öszverakatásában, a dolog kimondásában és a köz szólás formáiban: in constructionibus, phrasibus et idiotismis.” Révainak ez marad a módszere és stílusa Verseggy Ferenc ellen írt könyveiben is. A *Tisztátalan Magyarság*-ban olvassuk: „... és azoknak igenis nagy számokban olly szoros törvényt tartó hasonlósággal (analogiával)”. Vagy: „Sem ékes szöszerezésbeli derék okaival (principiis philologicis) nem jöhet a tiszta valóságra.” A példákat a végtelenségig sorakoztathatnánk.

Bessenyei György nyugodt lélekkel írt előszót 1779-ben a korban sokak által szidott Zechenter Antal Voltaire-fordítása elé (*A hitetű Mahomet, avagy a fanaticismus*, Pozsony 1779.). Révai viszont a *Jámbor Szándék* e részében keményen korholja és nyelvgyalázóknak nevezi azokat, akik nem született magyar létükre magyarra fordítanak. A legsúlyosabb véték a szemében természetesen az, ha valaki nem magyar létére magyar grammatikát ír.

Az érveket még lehetne sorolni. De elég elfogulatlanul elolvasni ezt az értekező részt, hogy felismerjük: egy igen alapos, rendszeres nyelvészeti értekezés ez, mint ilyen, nagyon jól használható dokumentuma a kor irodalmi tudatának. De nem Bessenyei írta, hanem Révai Miklós, a legnagyobb magyar nyelvészek egyike.

Az értekezés után következik az első külön címmel is ellátott rész: „A magyar társaságnak felálltatása iránt való szó.” A cím nem Bessenyeire vall, hanem az egész röpiratnak Révai által adott címére utal. A szöveg maga itt is, valamint a következő két rövid részben stílusán nagyrészt Bessenyeire vallanak. Bizonyos, hogy Révai átdolgozó kezét is fel lehet ismerni abban a részben, amely a társaságnak rendtartásairól szól: „különösen a személyek megválasztására nézve”. Ez a kérdés Révait a saját *Planumában* nagyon erősen foglalkoztatja. Itt a betoldásokra szorítkozva nehezen érthető mondatok sikerülnek neki, pl. a tagok között behozandó egyenlőségről. A kis rész II.-vel jelzett bekezdésében Révaira vall a megszokott kettőzés: „... az országnak különböző részeihez képest sok-képpen különböző beszédnek módja, *dialektus* ... azt kívánja ...”. E bekezdésben „erdélyi Nagyfejedelemség” áll, pedig Bessenyei mindig csak Erdélyt vagy Erdélyországot emleget.

A székelyekről szóló mondat előzményét megtalálni Révai VII. Alagájában, melyet „Bolla Mártonnak édes szerzetes atyafinak, Kolozsvárott a deák költeményesség tanítójának Nyitráról” küldött 1777-ben. Itt ezt olvassuk: Erdélyben „a havasok közt, tisztább égnek alatta, / Uj lakos a roppant épületekbe kelél. / Itt a régi Magyar vérnek maradéka tulajdon / Tiszta beszédének kintseit osztja veled. /” – A *Jámbor Szándék*ban pedig ez áll: „Itt Magyarországhoz az erdélyi Nagyfejedelemséget is hozzáértem és különösen a székelyeket, kik régibb magyaroknak maradéki lévén, talán sok előttünk esmérletlen dolgokban eligazíthatnának bennünket.”

„A Társaságnak munkái” c. fejezet ismét feltűnő pontossága és rendszeressége miatt inkább Révai kezére vall. Szó van itt „a nyelvnek fundamentomiról”, „minéműek a lexikon és grammatika”. Tudjuk, Bessenyei a *Magyarságban* csak annyit mond, hogy: „Uj szó-könyvet jó volna osztán csinálni, hól meghatározatnának az új magyar szók.” Révai ennél sokkal alaposabb és rendszerezőbb: „tudósabb”.

„A Társaságnak hasznai” c. részről ugyanezt mondhatom el. „Azt mondják a politikusok . . .”, szerintem szokatlan szó lenne Bessenyeinél. Vagy: „így az egész nemzetnek serénysége, industria, felébredne.” Ez az a bizonyos Révai-stílus. Viszont biztos, hogy Bessenyei írta az ugyanebben a bekezdésben azt az igen szemléletes példát a hangyaboly rakásáról és az anyátlan méhekről. De ezek nem tudományos példák, hanem a Révainál sokkal tágabb látókörű, de sokkal kevésbé rendszeres Bessenyei fantáziájának termékei. E rész III. alfejezetében kétszer is előfordul az, hogy a törvénykönyv nálunk „római nyelven” van megírva, holott Bessenyei mindig „deákot” ír. Ez a bizonyos III. alfejezet nagyon részletesen ír arról, hogy mennyire jó volna, ha az egész törvénykönyv, az ország végeztései és a törvény folyamata magyar nyelven lenne. Ez a kis rész alapvető jelentőséget tulajdonít a magyarnyelvűségnek és a magyar nemzeti viseletnek. Ez 1790 tavaszán aktuális lehetett. Bessenyeinek felfogása azonban a nemzeti felemelkedésről némileg másképp hangzik. A *Holmi* XXIX. részében olvassuk: „Nem a' hát első kötelesség, tudomány egy hazában, hogy tudjam játszani a per ugrásit, arrul kell elmélkedni, mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag. Van-e nagy tudományokra útja? Virágzik-e benne minden kézi mesterség; és talált-e oly réseket, melyeken termésit, kellett felett való vagyonait a szomszéd nemzeteknél eladván, kincset kebelébe szaporíthassa.”

Ugyanebben a III. részecskében van egy nagyon árukkódó kitétel. Legyen a törvényhozás és törvénykezés nyelve a magyar. És most ez következik: „Mi magunk az ország gyűléseiben mennyire ragaszkodunk a mi magyarságunknak külső színéhez, úgy, hogy oda a törvény gyanánt való szokás szerint magyar köntösben kell mennünk, magyar nyelven szólnunk . . .” – Gondoljuk meg: 1765 óta nem volt országgyűlés, és 1781-ben egyáltalán nem is volt ilyesmire kilátás. Bessenyei tehát arról, hogy az országgyűlésre magyar ruhában kell menni, nem írtott. 1790 tavaszán az országgyűlés előtt a bécsi magyarok toldották be ezt a részt. Nem is csak egy tény konstatálása ez, hanem biztatás a magyar ruha viselésére és arra, hogy az országgyűlés tárgyalási nyelvét a magyart tegyék meg. Ezért is olyan sürgős a kinyomtatás, és ezért küldet Révai Budára azonnal 800 példányt a követek közötti szétosztás végett. A III. rész „a magyar Társaság” fundálását itt szinte csak azért tartja feltétlenül szükségesnek, mert csak egy ilyen társaság teheti a magyar nyelvet alkalmassá a hivatali és törvénykezési nyelv funkciójára.

Az is feltűnik a szövegben, hogy azon nemzetek felsorolásánál, melyek a római jog alapján állnak, a spanyolok is szerepelnek, sőt a felsorolásban megelőzik a franciákat és anglusokat. Bessenyei a spanyolokat csak az inkvizícióval kapcsolatban emlegeti, az anglusok és franciák pedig mindenféle hasonló felsorolásban mindig első helyen állnak nála. – A IV.-gyel jelölt alfejezetben ismét szerepelnek az olaszok a felsorolásban, amit Bessenyei sohasem tesz.

A röpiratot befejező és az ország főrendjeihez szóló két rövid rész egészen biztosan Bessenyei fogalmazása. Retorikus jellegűek, mint a budai egyetemi tanárokhoz írott levél. Tudós fejtegetések helyett nagy lélegzetű mondatok. A tudós társaság felállításával egy új holdat teremtenének meg a főurak, e társaság elüzi majd az országon fekvő homályt, és azt más nemzetek előtt is fényeskedővé teszi.

Mit eredményez a több kéz munkája gyanánt felfogható átirás? A röpiratot kétségtelenül tartalmasabbá teszi, korszerű követelésekkel gazdagítja, így például demokratikusabbá is teszi. Ezért, bár ennek semmi jelentősége nincs, Révai Miklós és a bécsi kör átdolgozó tevékenységét utólag is helyesnek kell tartanunk. Egyet azonban le kell szögeznünk. Az átirás a magyar kultúrpolitikai koncepció más irányba térítését eredményezi, és így beláthatatlan következményekkel jár. Bessenyei György számára a tudomány, a korszerű műveltség a lényeges. Ennek tartalmát elég pontosan körülhatárolja, és az újszerű európai gondolkodásra saját munkáival példákat is ad. Közönségessé ez az új tudomány csak magyar nyelven válhat. Így volt ez a legfejlettebb európai országok esetében is. Jobb

lesz tehát nekünk is a nagyvilág után menni. A szükséges közérő egy tiszta magyar akadémia lenne. Az új tudomány az egész nemzet boldogságát, dicsőségét szolgálná.

Már utaltunk arra, hogy Révai Miklós már 1783–85 körül főleg nyelv művelő társaságot sürget. A *Jámbor Szándék* is erre helyezi a hangsúlyt. A helyzetet felmérő okos fejtegetésekben a nyelvész Révai Miklós az addigi magyar irodalmi és tudományos törekvések mérlegét csupán a magyar nyelv előmenetelének, kiművelésének szempontjából ítéli meg. Szó esik természetesen tudományról, de ennek tartalmáról nem olvashatunk semmi konkrét meghatározást. Az 1790-es országgyűlés megnyitására szánt röpirat legfontosabb gondolata, hogy a közélet, a jelen országgyűlés és az egész törvénykezés hivatalos nyelvává a magyart kell megtenni. A megalapítandó magyar társaság legfőbb feladata, hogy erre a szerepre alkalmassá tegye a magyar nyelvet. Decsy Sámuel hamarosan ki is mondja, hogy a társaság azért kellene, mert a jelenlegi nagy nemzeti lelkesedés hamar elmúlik. Egyébként Báróczy Sándor és Decsy Sámuel ezt a központi gondolatot folytatja újabb érveléssel. Révai *Planumára* marad a feladat, hogy ezen előzményekre hivatkozva részletes tervet dolgozzon ki a társaság szervezetére, működési területére és anyagi alapjainak biztosítására.

Mi az oka a művelődéspolitikai koncepció megváltoztatásának, az egyáltalán nem lényegtelen hangsúlyeltolódásnak? 1784 után, de különösen 1790 tavaszán sokkal erősebb a magyar közhangulatban a nemzeti lelkesedés, mint a felvilágosult eszméknek, egyáltalán, a világi tudományoknak szeretete. Széles nemzeti egységfrontot csak a nemzeti nyelv melletti agitációval lehet megteremteni, és ennek mint fő célnak érdekében óvakodni kell a tudományok pontosabb meghatározásától. Tudjuk, hogy 1790 tavaszán a reakció erői is rendezték soraikat, és a felvilágosodás kétes értelmű szóvá vált, ahogy Kazinczy írja. A jozefinisták is gyorsan színt váltottak, és ez is egy felvilágosultabb pozíció feladását jelentette.

A *Jámbor Szándék* szövege sem magyar, sem külföldi neveket nem említ Richelieu és Temple kivételével, de ezek ezen a helyen nem lényegesek (különben biztosan Bessenyei *Tudósításából* kerültek át). Bessenyeinek neve sem említődik. Talán ez is zavart okozott volna. A vallási türelmesség követelése marad, mer' ez beleillett az egységfront-politikába. Ezt az egységfrontot látszik erősíteni, hogy a példának felhozott nemzetek közé bekerülnek az olaszok és a spanyolok. Talán a Bessenyeinél kizárólagos angol, francia orientáció egyszerre egyoldalúnak és felvilágosodás-ízűnek tűnt. A katolikus magyar értelmiségben az olasz és a spanyol kulturális hagyomány eleve nem volt, és Bécsből katolikus szemmel nézve a dolgokat a spanyol és az olasz példák a sorból nem hagyhatók ki.

Ennyit sikerült röviden összefoglalni kételyeim és bizonyosságaim felől a *Jámbor Szándékot* illetően. A *Jámbor Szándék* e megvilágításban még sokkal érdekesebb művé válik. Legfeljebb ezentúl megfontoltabban kell belőle idéznünk, és megállapításait nem 1781-re, hanem csak 1790 tavaszára tekinthetjük érvényesnek.

Lajos Némedi

DIE VERFASSERFRAGE DER FLUGSCHRIFT "JÁMBOR SZÁNDÉK"

Die Konzeption der modernen ungarischen nationalen Kulturpolitik entstand in den Jahren 1777–1781. Das Ziel war die Schaffung einer weltlichen europäischen Bildung in der Muttersprache. Geeignetes Mittel schien die Gründung einer ungarischen Akademie der Wissenschaften zu sein. György Bessenyei, die Schlüsselfigur der literarischen und kulturellen Bestrebungen, versuchte es 1779 mit der Gründung einer solchen Akademie. Als dies mißlungen war, verfaßte er 1781 eine Flugschrift über den Nutzen, die Notwendigkeit und die Verfassung einer zu gründenden wissenschaftlichen Sozietät. Ein Jahr später mußte er Wien für immer verlassen. Die Flugschrift erschien erst 1790 in Wien unter dem

Titel *Jámbor Szándék*, anonym. Die Flugschrift gilt bis auf heute als die gültige Zusammenfassung der Akademiepläne Bessenyeis.

Der Verfasser des Aufsatzes versucht, das mögliche Schicksal des Manuskriptes in den Jahren 1781–1790 zu rekonstruieren und untersucht die Umstände der Drucklegung in Wien im Frühjahr 1790. Er kommt zu der Folgerung, daß nur ein kleiner Teil des Textes unmittelbar von Bessenyei herrührt. Das ganze wurde von dem eifrigen und eigensinnigen Piaristen Miklós Révai, dem Dichter und Sprachwissenschaftler umgearbeitet. Auch der Titel stammt nachweisbar von ihm.

In Wien lebte und wirkte seit 1765 ein auch zahlenmäßig nicht unbedeutender Kreis von gebildeten Ungarn adliger und nicht-adliger Herkunft: Offiziere der ungarischen Noble Garde, Mönche, Publizisten, Hausärzte, Hauslehrer und Privatsekretäre von Aristokraten usw. Der Kreis gab auch für Bessenyeis Wirken den Hintergrund ab. Gegen Ende der Regierung Josephs erstarkte das nationale Element in den kulturellen Bestrebungen und gab den eher europäisch ausgerichteten Zielsetzungen Bessenyeis eine neue Stoßrichtung. Joseph führte 1784 bekanntlich das Deutsche als Amts- und Unterrichtssprache in allen seinen Ländern ein. Der willkürliche Akt gab dem nationalen Eifer des ungarischen Adels neue Nahrung. Nach dem Tode Joseph glaubte auch der Wiener Kreis, der Augenblick sei gekommen, statt des abgeschafften Deutschen das Ungarische und nicht wieder das Lateinische als Amtssprache einführen zu können. Dieser Wiener Kreis besorgte die Drucklegung der wichtigen Flugschrift *Jámbor Szándék*. Die in Wien lebenden ungarischen Publizisten bereicherten und aktualisierten den Text mit neuen Interpolationen, die in der politischen Situation im Frühling 1790 nötig schienen. In dieser Gestalt gelangte die Flugschrift Anfang Juni nach Buda und wurde dort unter den Delegierten des am 10. Juni eröffneten Landtages verteilt. Sie hatte ihren Anteil daran, daß gleich am ersten Tag der Beschluß gefaßt wurde, der Landtag sollte statt lateinisch ungarisch verhandeln.

Der Verfasser des Aufsatzes erkennt heute in dem vorliegenden Text der Flugschrift (eine Handschrift gibt es nicht) drei Teile. Mit sachlichen und stilkritischen Argumenten entscheidet er, welche Sätze von Bessenyei, welche von Révai und wieder welche von den Wiener Publizisten stammen könnten. Die Flugschrift verliert durch diese Klärung der Verfasserfrage nichts an Bedeutung und Interesse. Ihre Sätze sollen aber in der Zukunft in der Forschung nicht mehr von 1781, sondern erst von 1790 datiert werden. Die wahre Gestalt der kulturpolitischen Konzeption Bessenyeis soll in seinen anderen Schriften gesucht werden, vor allem in der kleinen Essaysammlung *Tolerantia* (1778), die erst 1978 von dem Verfasser aus der für zwei Jahrhunderte verschollenen Handschrift zugänglich gemacht wurde.

A SZERELMI TÉMA VÖRÖSMARTY FIATALKORI KÖLTÉSZETÉBEN

1.

A szerelem a legtöbb ember életében konkrét és gyakorlati kérdés. Nem így a költészetben. Természetesen a költőknek is vannak szerelmei, mégpedig gyakran igen izgalmas, regényes szerelmei; s ugyanilyen magától értetődő, hogy a szerelmi költészet elsősorban ebből fakad. Gyakran azonban semmit – szinte semmit – nem tudunk a költők tényleges szerelmi életéről, műveikben ez a téma mégis alapvető fontosságot kap – magába foglalva az alkotó érzelmvilágának számos összetevőjét. Magába foglal másként megfogalmazhatatlan vágyakat, a képzelet csapongásait, tisztázatlan belső feszültségeket, félelmeket, lelki válságokat és az azokból kivezető út keresését.

Ilyen érzések kavarnak Csongor lelkében is, aki „elkapott levél”-nek érzi magát, „Kit süvöltve hord a szél”. Nyugtalanságának forrása, hogy hiába járt be „Minden országot”, „Minden messze tartományt”, aki álmaiban él, „A dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem” találta. Eddigi tapasztalatai tehát csak az *üresség*, a *hiány* érzetét keltették benne. Ezért kel lelike minduntalan a „vágy szárnyára”, és sóvárog a *semmi* ellentétére – a *mindenre*, a *legtöbbre*, a személytelen *égi szépre*. Ezen a ponton a vágy céljának személytelensége kétségbevonhatatlan tény. Ennek és az ebből kibontakozó folyamatnak, amelyben Csongor szerelme személyessé válik – az elemzése nem tartozik azonban e tanulmány témakörébe. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hol és hogyan jelenik meg a szerelmi téma Vörösmarty fiatalkori költészetében, elsősorban 1832–33 előtti lírájában.

2.

Az ifjú Vörösmarty szerelmi életéről jóformán semmit sem tudunk: a fennmaradt adatok csak találgatásokra adnak módot.

Kis nemzetek tudományos életének jellegzetes gondja, hogy egy-egy nagy kisugárzású állásfoglalás hosszú időre lehetetlenné teszi bizonyos kérdések más megközelítését. Egy tízmillió népfőnökök közönsége – például – nem tud egyidejűleg több irodalomtörténeti monográfiát fölvenni. Ennek eredményeként Gyulai Pál 1866-os *Vörösmarty-életrajza* nem csupán azt akadályozta meg évtizedekre, hogy valaki más erről a témáról monográfiát írjon; nem csupán egy meghatározott szemléletet tett hosszú időre uralkodóvá, de végérvényesen elzárta előlünk azokat a forrásokat is, amelyeket ő nem tudott, vagy nem akart fölhasználni. Nem lehet kétséges, hogy műve alaposabb és korszerűbb, mint amit a Vörösmarty-monográfia megírására ugyancsak pályázó Toldy Ferenc írhatott volna; mégis sajnálnunk kell, hogy a költő egykori barátja nem írta meg a maga művét, mivel így sok minden örökre rejtve marad abból, ami Toldy előtt ismert, illetve számára megismerhető volt, Gyulai viszont nem férhetett hozzá.¹ Így a *Vörösmarty-életrajza* adatai a mai napig megkerülhetetlenek maradtak. Hiába adott – Riedel és Schöpplin kezdeményezése után – Babits 1911-ben írott két nagy tanulmánya új lendületet a Vörösmarty-kutatásnak; s hiába gazdagították képünket Szerb Antal, Horváth János,

¹ Gyulai megbízatására és Toldy mellőzésére vonatkozólag lásd Stettner Györgyről szóló tanulmányomat: It 1975. 708.

Barta János, Tóth Dezső, Horváth Károly, Szauder József, Martinkó András² és mások kutatásai, az időközben eltűnt forrásokat nem sikerült megtalálni.

Tudomásunk szerint a hajdani kortársak közül egyedül Perczel Mór tartotta szükségesnek, hogy Gyulaival vitába szálljon.³ Állásfoglalása nem is volt eredménytelen: a *Vörösmarty életrajza* második kiadásába bekerült Perczel Etelka neve. Arra, hogy eredetileg ez is hiányzott, Gálos Rezső hívta föl a figyelmet 1955-ben,⁴ mindjárt kétségbe is vonva azt az addig tényként kezelt föltételezést, hogy Perczel Etelka a fiatal Vörösmarty egyetlen szerelme volt. Mivel álláspontját ma már kevesen ismerik, talán nem árt aláhúzni, hogy Gálos nem az Etelka-szerelme létezését tagadta, csak arra mutatott rá – amit a vele vitázó Horváth Károly sem zárt ki –, hogy más nők is szerepet játszhattak Vörösmarty Csajághy Laura megjelenése előtti szerelmi életében. Horváth Károly⁵ és a vitát 1957-es monográfiájában lényegében lezáró Tóth Dezső⁶ csak a Perczel kisasszony iránti szerelem jelentőségének tulajdonítanak Gálosnál sokkal nagyobb szerepet. Újabbban Martinkó András⁷ magától értetődő tényként ír arról, hogy a harmincas években Vörösmarty újabb szerelmet élt át, Fried István pedig az egyik szerelem hősnőjének az azonosítását is megkísérli.⁸

Talán a Perczel család, talán az özvegy Vörösmartyné iránti túlzó tisztelet lehetett az az ok, amiért Gyulai – műve első kiadásában – elhallgatta Etelka nevét. Az sem kizárt azonban, hogy nem is ismerte. Annyi bizonyos, hogy fennmaradt leveleiben Vörösmarty mindig igen homályosan fogalmazott.⁹ Vallomásszerű megnyilatkozásaiban is csak annyit árult el, hogy szerelmét Börzsönyből ismeri, a „déli völgyből”, hogy ez a szerelem reménytelen, hogy ő ezért sokat szenved. „Ötet nem átkozom, sőt áldom, mert általa fejtett ki minden érzeményem . . .” – írta egyik sokat idézett levelében,¹⁰ s ebben talán nem egészen véletlenül szerepel a „minden” jelző, ami ugyanúgy utalhat az Etelka iránti „érmény” gazdagságára, mint az amellelt kifejlődött más jellegű érzelmekre. Sajnos, túl kevés Vörösmarty-levél maradt fenn ahhoz, hogy merészebb következtetéseket vonhatnánk le belőlük. Tény viszont, hogy ezek nem csupán azt a fontosságot tanúsítják, amit az Etelka-szerelme 1825 őszén Vörösmarty életében betöltött, de időben elég szorosan körül is határolják ezt a fontosságot. Ugyanakkor a költői művek ismeretében elég nyilvánvaló, hogy az 1825-ben föllángoló tűz parazsa korábban gyulladt meg, és még soká izzott.

Perczel Mór 1868-as visszaemlékezései alapján Tóth Dezső és Horváth Károly¹¹ fölhívják a figyelmet arra, hogy a Perczel család tudott Vörösmarty érzelméről.¹² Ebben a vonatkozásban sem árt azonban az óvatosság. Ne feledjük, hogy az a Perczel Mór emlékezik itt közel fél századnyi távolságból, aki a görög szabadságharcról szólva (nem sokkal a kiegyezés után) szükségesnek tartja

² BABITS Mihály: Esszék, tanulmányok, Bp. 1978. I. 208–255. 1., RIEDL Frigyes egyetemi előadásai. Jegyezte és kiadta: CSONA Kálmán, Bp. 1905., SCHÖPFLIN Aladár: Magyar írók, Bp. 1917. 9–18., SZERB Antal: Gondolatok a könyvtárban, Bp. 1947., HORVÁTH János több műve, elsősorban: Vörösmarty drámái, Bp. 1969., BARTA János: több műve, elsősorban: Klasszikusok nyomában, Bp. 1976. 416–435., TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály, Bp. 1957., SZAUDER József több műve és utószava., HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába, Bp. 1968., MARTINKÓ András: Teremtő idők, Bp. 1977. 121–221.

³ Perczel Mór emlékezése a Vasárnapi Újság 1868. I., II. és III. számában jelent meg.

⁴ GÁLOS Róbert: Etelka, It 1950. 4. szám 69–75.

⁵ HORVÁTH Károly: Vörösmarty szerelmi lírája. It 1961. 1. szám 48–59.

⁶ TÓTH Dezső: i. m.

⁷ MARTINKÓ András: i. m.

⁸ FRIED István: Vörösmarty Mihály „fekete hölgy”-e. ItK 1977. 370–378.

⁹ Lásd: Vörösmarty levelei a húszas években. In: Vörösmarty Mihály Összes művei. Szerkeszti: HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső (a továbbiakban: kk.) XVII. kötet.

¹⁰ Kk. XVII. 98.

¹¹ Perczel Mór i. m., TÓTH Dezső i. m. és HORVÁTH Károly i. m.

¹² Vörösmarty maga is utalt erre abban a levelében, amelyben börzsönyi szerelmének viselkedéséről Stettnernek beszámolt: „Kimélnék jelenlétemben” – írta 1825. szeptember 28-án –, de itt is kérdéses, mennyi ebben a képzelődés. Kk. XVII. 96. l.

hangsúlyozni a maga forradalmár voltát. Ilyen felfogás mellett természetesen nem meglepő, hogy büszke családjának Vörösmartyhoz fűződő kapcsolatára – még akkor is, ha szóhasználatában a forradalom inkább függetlenségi harcot, mintsem társadalomátalakítást jelent. Feltűnő az is, hogy miközben hosszan jellemzi édesapját és édesanyját,¹³ sőt néhány rokonukat is, Etelkáról – külsejéről, szokásairól, jelleméről, gondolkodásáról, érzelmeiről – egyetlen szava sincs; megelégszik annak közléstételével, hogy az „annyiszor és annyi alakban megénekelt Etelka szintén házunk lánya volt”.¹⁴ Pedig éppen a kritikás 1825-ös évben Perczel Mór már tizennégy éves volt, elég érzékeny és idős ahhoz, hogy észrevegye azt, ami egy kamasz fiú figyelmét aligha kerülhette el, s ami bizonyára nem lehetett sérelmes nővére. Az emlékező azonban ezt a kérdést kissé mellékesen említi, sokkal büszkébb arra a kilenc évre, amit Vörösmarty családjának kötelékében töltött, s aminek valóban igen sokat köszönhetett.

Perczel Mór három tényezőt emelt ki, amelyek Vörösmarty „költői lelke fejlődésére nagy és üdvös hatást gyakoroltak”.¹⁵ Mindenekelőtt édesanyja jóságát, érzelmi gazdagságát, a patriarkális szellemű otthon belső harmóniáját. Másodikként a ház gyakorlatias szellemét, édesapja hatását. Perczel Sándor kitűnő gazda, „az akkori nemesi osztályban a leggazdagabbak egyike volt, nem csupán a földbirtokaiknál fogva, hanem főleg azért, mi az arisztokráciában oly ritka tünemény, hogy töképenzes volt. Ezt ritka jó gazdálkodásának, rendtartásának, számításának s takarékoságának köszönhetette...” Gondolkodását a mértéktartó konzervativizmus határozta meg: monarchikus hűsége, az „újításoktól” való viszolygása mellett igen komolyan vette az igazság eszméjét, s annak megsértése ellen kész volt tiltakozni – akár a magyarság jogait sértő kormányintézkedésekről, akár a jobbágyokkal való rossz bánásmódról volt szó.¹⁶ A harmadik kiemelt tényező a Perczel-házban talált „jeles és válogatott könyvtár”, amely magában foglalta „a német és francia irodalom minden jobb termékét”, valamint a legfontosabb lapokat, folyóiratokat, mindenekelőtt az Augsburger Allgemeine Zeitungot, „amely egy fél évszázadig járt” hozzájuk. Talán nem árt azonban arra sem föl hívni a figyelmet, hogy a „forradalmár” Perczel Mór – nem egészen megalapozottan – az arisztokráciába sorolja a maga családját, s aligha járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy szülei és testvérei is így ítélték meg társadalmi helyzetüket.

Nincs okunk kételkedni Perczel Mórnak abban az állításában, hogy az ifjú nevelő személyében egy „zárkózott s méla természetű”, igen tartózkodó, gátlásos, befelé forduló fiatalember került a házukba. A Perczel-házban élő Vörösmarty sokat adott az illetre, olyan volt, ahogy őt Gyulai idealizálta: „soha szájából egy tisztátalan szót, egy nemtelen hangot nem hallottam,¹⁷ soha egy aljas tettét, egy rossz érzését, egy gyanús eredetű vagy gonosz szándékú cselekedetét nem láttam. Nemhogy bűnöket, hibákat sem találtam benne...” – írja egykori tanítványa –, ugyanakkor „sokat tanult, olvasott, képezte magát az ügyvédi s a költői pályára és így ideje nagy részét önmagára fordította...”¹⁸ Hangsúlyozza – bizonyára okkal –, hogy „nevelői kötelességét” lelkiismeretesen teljesítette, mégis nyilvánvaló, hogy Vörösmarty – ahogy azt a gyermeki emlékezet megőrizte – sokszor tanítványaitól és a családtól elvonulva tanult és dolgozott. A borszönyi és bonyhádi Perczel-ház méreteinek, valamint a családtagok rendkívül nagy számának¹⁹ figyelembevételével ez a félrehúzódság egyáltalában nem lehetett könnyű.

A Perczel-ház patriarkális konzervativizmusa sokban félrevezethette egy lassan érő, nehezen tájékozódó fiatalember gondolkodását. Perczelné például úgy vezette a házat, hogy együtt font, gyertyát

¹³ HORVÁTH Károly is föl hívja rá a figyelmet a kk. I. kötetének jegyzeteiben.

¹⁴ PERCZEL Mór: i. m.

¹⁵ Uo.

¹⁶ PERCZEL Mór i. m.-ben mind a kettőre hoz példákat.

¹⁷ Egészen másként kell azonban a későbbi Vörösmartyt elképzelnünk. Gondoljunk csak a Fábíán Gábornak írt leveleiben észlelhető trágár hangra (kk. XVII. 255. l.), vagy híres káromkodó szokására. (Lásd: Bajza–Toldy levelezés, Bp. 1969. 478.)

¹⁸ PERCZEL Mór: i. m.

¹⁹ Perczel Sándornak és feleségének „huszonegy gyermeke, köztük tizenegy nagykort” ért volt.

öntött, vajat köpült, gyümölcsöt aszalt, ruhát foltozott a cselédeivel. Ez egyszerre jelentett egy népközi életformát és tökéletes magabiztosságot az úr–szolga viszonyban. Perczeléknek bizonyára igen ritkán volt szükségük arra, hogy a maguk társadalmi helyzetét erőszakkal érvényesítsék. Aki ebbe a rendbe beilleszkedett, teljesítette kötelességét, elvégezte a munkáját, az jó és igazságos bánásmódra számíthatott. Ez biztosította Vörösmarty nagyfokú szabadságát is, ezért érezhette ezt az egész rendet helyesnek; de nem kellett túlságosan érzékenynek lennie ahhoz, hogy észrevegye a maga helyzetének teljes bizonytalanságát. A nevelő – akár nemesi öntudattal „süllyedt” ide, mint Vörösmarty, akár alacsonyabb sorból emelkedett ebbe a társadalmi állásba – nem tartozott sem az urak, sem a szolgák közé. Ennek fölismerése nyilván erősen fokozta belső gátlásait, s egyúttal jelentős szerepet játszott a lázadó indulatok erjedései folyamatának megindulásában.

Vörösmarty beilleszkedését a Perczel-ház rendjébe nagyban elősegítették a magával hozott keresztény-katolikus eszmények. E szerint a Világ erkölcsi törvényekre épített Rendjét csak a Gonosz lázadása fenyegeti: aki viszont nem követ el bűnt, teljesíti kötelességét, annak előbb-utóbb célhoz kell jutnia, és el kell nyernie a Jóknak járó jutalmat. A nevelő legfőbb kötelessége, hogy példájával és szavaival egyaránt *erkölcsre* tanítson. Erre törekedett Vörösmarty a mindennapi gyakorlatban, ezt fogalmazta meg tanítványaihoz szóló költeményében,²⁰ ennek felelnek meg korai verseiben a moralista felütésű befejező sorok. A kötelességtudat vezérli Vörösmartyt – mint arra elsőként Babits rámutatott²¹ – azután is, hogy a *haza szolgálatának* igénye az erkölcsi nevelő szándék elé került. Ez a hangúlyváltás igen korán, még a lázadó indulatainak érlelődési állapotában, a Salamon-dráma első változatának befejezése és a *Zsigmond* írása körüli időszakban bekövetkezett.²² Ettől kezdve a kötelességtudat szabja meg Vörösmartynál az egyén viszonyát a közösséghez – és más egyénekhez –, ez készteti az embert áldozatok vállalására, hősiességre; ez mondatja – például – Etével a *Zalán futásában*: „erősödjek a nép: én elveszek érte”.²³

Az első megrendítő élmény Vörösmarty életében apja korai halála volt. Ez a végzetes esemény irányt szabott sorsának, és mélyen beleoltotta az élet végességének a gondolatát. A halál ettől kezdve állandóan foglalkoztatta képzeletét, sehogy sem tudta többé elfogadni azt a keresztény világképet, amely a teremtetett világ véges szenvedéseiért az örök – égi – boldogságban ígért kárpótlást. Az ifjú költő úgy érezte, a halál lényege a mindennél fontosabb *életnek* a végérvényes lezárása; egy olyan folyamatnak a megszakadása, amely a múltban – a történelemben – szülőkön, ősökön keresztül messze követhető. Miután apja, akibe nehéz serdülő éveiben kapaszkodni szeretett volna, egyszerűen eltűnt a valóságos világból, szembe kellett néznie a nagy kérdéssel, mi van a halál után: valami elképzelhetetlenül szép, jó, boldog jövő vagy a sivár Semmi? Gyakran eljátszott a gondolattal, hogy a halál csak az álom egyik formája, a nem cselekvés és nem gondolkodás ideiglenes állapota, ahonnan *van* visszatérés a teljes értelmű létezésbe. Túlságosan gyakorlatias szellemű volt azonban ahhoz, hogy ne érzékelte volna az álom és valóság különbözőségét – még akkor is, amikor minden igyekezetével az álmok világába menekült. A halál ténye mindig mélyen megrendítette, nem is tudott másként gondolni, mint – ahogy Horváth János megfigyelte²⁴ – őszinte részvéttel.

Vörösmarty tudata apja halálához kötötte szép gyermekkorának végét; gondokkal, nyomorúsággal teli önálló életének a kezdetét. A tények ugyan nem egészen igazolják ezt, de a tényeket a külső szemlélő Gyulai Pál is figyelmen kívül hagyta.²⁵ Az irodalomtörténész Vörösmartyt követve látta úgy, hogy a család anyagi romlását az anya jó szíve és rossz gazdálkodása okozta. A valóságban azonban Vörösmartyék helyzetét az 1814–15-ös gyenge termés rendítette meg, s már az apát magával sodorta ezeknek az éveknek a súlyos gazdasági válsága. Mihály számára a kényelmes fehérvári diákélet még apja

²⁰ Volt tanítványaimhoz, kk. I.

²¹ BABITS Mihály: i. m.

²² Részletesen írtam erről Vörösmarty küzdelme a Salamon-témával cím alatt: ItK 1975. 554–571.

²³ Zalán futása II. ének. 389. sor. kk. IV. 83.

²⁴ Hivatkozik rá MARTINKÓ is: i. m. 174.

²⁵ Iskolájában német nyelvű fiúk voltak a legjobb tanulók.

életében befejeződött. Az érzékeny kamasz fiú ettől kezdve kényszerült a nevelő keserű kenyerére; ettől kezdve kellett idegen házakban, idegenekhez alkalmazkodva önmagát eltartania. Miután a fehérvári diákpajtásoktól és az ottani rokonságtól elszakadt, Pesten nem volt alkalma, hogy a társas-életbe beleszokjon. Egyrészt nem ért rá nevelői kötelességei miatt, másrészt a pesti piaristákhoz járó fiúk jelentős része német polgárok gyermeke volt, akik nem szívesen hívtak házukba magyarokat.²⁶

Perczelék börzsönyi otthonában – mélyen átérezve a nevelő bizonytalan helyzetét – természetesen megerősödött magányosság- és kiszolgáltatottságérzete. Csak abban a gondolatban találhatott menedéket, hogy származása alapján a „fent”-hez tartozik, és belső értékei mindenki másnál különbbé tehetik. A nemességhez tartozás tudata mélyen élt Vörösmartyban. Ez egyszerre jelentette személyes kötődését az „ősi dicsőség” eszméjéhez, a birtokát veszített nemesi réteg öncsaló kisemmizettségérzetéhez, ahhoz az indokolatlan reménykedéshez, hogy a nemzeti jogok helyreállítása magával hozza majd az elszegényedés folyamatának a visszafordítását; és jelentette a nemesek egyenlőségét hirdető „ősi alkotmány” érvényességébe vetett hitet, a tényleges vagyoni – társadalmi – különbségek alapvető fontosságának a lebecsülését. Az ifjú nevelő óriási gondja volt tehát, hogy le ne süllyedjen a nem nemesek, a jogtalanok, a szolgák sorába. Így lett az emelkedés vagy süllyedés gondolatvilágának központi – hamarosan kozmikus tágu – kérdésevé. Börzsönyben inkább kivonult a társasági életből, csakhogy az alantas cselédek közé ne keveredjék. Barátot és menedéket a két – nálánál jóval idősebb – bonyhádi pap, Egyed Antal és Teslér László – szellemének kiművelésére nagyon hasznos – társaságában keresett. Feszült – lázadó vágyakat érlelő – lelkiállapotában csak az hozott alapvető fordulatot, amikor 1822 őszén Görbön – Csehfalvy alispán házában – magához illő fiatalemberek pajtás-barátságára talált. Fölzabadulttan vetette magát a jókedvű fiatalok vidám társaságába: új hangon szólalt meg néhány kisebb versében és *Az elbúsult deák* című vígjátékában.

Görbő megtanította Vörösmartyt arra, hogy az élet lehet szép is, élvezhető is, hogy a való nem okvetlenül „jég”. A gyakorlati élettapasztalatok kiszélesítették világszemléletét, fölizzították korábbi politikai érdeklődését, és ugyanakkor csillapították lázadó indulatait. A világtrend nem látszott elviselhetetlennek. Azt, hogy ebben a rendben rá nincs szükség, hogy a magyar feudalizmus keretei között – teljesen függetlenül az „ősi” nemesi alkotmány érvényesülésétől vagy önkényes megsértésétől – neki rendkívül nehéz lesz megélhetéshez jutnia; ezeket az alapigazságokat a gyorsan elröppült görbői év után kellett megtanulnia. A nevelősködés nyilvánvalóan csak ideiglenes megoldás lehetett. A kérdés nem csupán az volt, hogy írjon-e, a pesti irodalmi-kulturális központban éljen-e, avagy az ügyvédi pályát válassza. Noha családi kapcsolatait segítségével Székesfehérvárról talán nem indult volna esélytelenül a jogász pályán; de az ugyancsak befolyásos rokonsággal rendelkező barátai, Stettner György és Fábíán Gábor példáiban látnia kellett az elhelyezkedés óriási nehézségeit. Aligha csupán szerelmének kimenetelére gondolt tehát, amikor 1825. szeptember 28-án Börzsönyből írt levelében kifakadt Stettnernek: „Meglett korú vagyok és semmi kilátásom...”²⁷ A következő másfél évben gondjai tovább mélyültek, s egyáltalában nem alaptalanul kérdezte Fábíán Gábortól: „mit eszünk esztendőre?”²⁸ A „lent” mélyén az állati éhség kérdésével is szembe kellett néznie.

Közben költői világában az egyéni lét kérdései az embersors kérdéseivé mélyültek. Az emelkedés vagy süllyedés gondja ebben is központi szerepet kapott. Kiindulópontja a keresztény világkép harmas – ég-föld-pokol – tagozódása, valamint a külső és belső küzdelem, a mennyi jó utáni vágy és a pokoli rossztól való félelem szembeállítása. Menny és pokol²⁹ ebben a fölfogásban nem túlvilági szintek többé, hanem a földi lét lehetőségei. A halál és túlvilág kérdését úgy kapcsolta ki, hogy a felvilágosodott racionalizmus szellemében egyszerűen mellőzte Isten szerepét a világban; a Jó és Rossz

²⁶ GYULAI Pál: i. m. 22–23.

²⁷ Kk. XVII. 95.

²⁸ Kk. XVII. 166. – Fábíán Gábornak, Pest 15. Febr. 1827.

²⁹ Vö. MARTINKÓ András: A „Földi Menny” eszméje Vörösmarty életművében, i. m. 172–221. – Kitűnő tanulmányában azonban vitathatónak tartom a pokoltól, pokolítól való félelem kérdéskörének a mellőzését.

küzdelmében a Kegyelem rovására megnövelte az ember – az Akarat, a Lét és a Tudat – lehetőségeit. Ágoston dualista világképe helyett, amelyben a Szentháromság, a hármesegység gondolata háttérbe szorult, mivel fölfogása szerint a lényeg az Isten időtlen és végtelen világának a különbözősége a térben és időben korlátozott teremtetett világtól; Vörösmartynál az emberélet kerül középpontba. Az emberélet, amelynek alapvető ellentéte a szellem fölfelé, többre, szebbre, messzebbre, égre törekvése és a test bűnös, állati, lezüllesztő vágyai között feszül. Az égre törő szellem a mennyei „magas boldogságra” tör, a testi embert viszont állandóan fenyegeti a pokoli szenvedés, a „kín, átok, ínség / Szemforgató mélységivel”.³⁰ Ebben a kozmikus távlatú kérdésvetítésben a megoldást a kettő között kell keresni: a földön. A földön, mert ott kell annak is élnie, akinek kérdéseiben mélyen benne foglaltatik az ágostoni gondolat: „nem az égbolt kérdéseit kutatom, nem csillagtávolságokat mérek, nem a föld nehézkedési viszonyai iránt érdeklődöm. Én vagyok kutatásaim tárgya, én... a lélek.”^{30/a}

A való – Vörösmarty fölfogásában – az „én” testi létezésének az a közege, amely fizikailag érzékelhető, amelyben a ráció – a józan ész – törvényei érvényesülnek. A lét alapkérdése a szellem testhez – és ezzel a valósághoz kötöttsége. Költészetének korai szakasza menekülés a való elől, s mivel e menekülés egyedüli lehetősége a nemlét; a való ellentétéként megjelenik az ideiglenes nemlét, az álom. Az álomban az „én” saját mélységeibe merül, belső lehetőségeibe száll alá, s vágyait egészében a képzelet síkjára helyezi. Görbő után Vörösmarty szemében a való megint szörnyűnek – „jégnek”, ridegnek, érzéketlennek – látszik, de a testi szükség „pokoli” fenyegetése oly erős és közvetlen, hogy előre nem menekülhet a rend illúziójába: lázadnia kell. A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői állásának elnyerése aztán a költő egész életét megváltoztatta: csökkentek szorongásai, nem érezte többé a menekülés kényszerét, magával ragadták a mindennapi gondok, a politikai-tudományos-irodalmi tevékenység. Széchenyi eszméinek és a pesti értelmiségi kör modern szellemének hatására lázadása kiteljesedett: régi világképnek roncsain egy új alakult ki. A harmincas évek Vörösmartyja minden fontosabb kérdésben más fölfogásban gondolkodott, mint az előző évtizedé. Vonatkozik ez természetesen a férfi–nő viszonyra is.

Aligha véletlen, hogy az Etelka-szerelem a Perczel kisasszonytól távol, Görbőn lobbant lángra, nem pedig Börzsönyben, ahol a ház legidősebb lánya nyilván anyja példája szerint vett részt a mindennapi munkában. E szerelem táplálója a fiatalember félszége élete első lányos társaságában; táplálója a bűnösnek – állatinak – minősített testi vágy; táplálója az elérhetetlen ideál utáni divatos sóvárgás. Stettner és Fábán újdonsült társaságában azt találta, hogy minden barátja látványosan szerelmes, mégpedig fájdalmasan, szenvedve, reménytelenül – akkor is, ha szerelme oly teljesen viszonzott, mint volt például Stettneré. Jól látta helyzetüket baráti körük egyetlen tagja, aki nem volt szerelmes. Találó gúnnyal írta Deák Ferenc: „a legelső leányt, mellynek külseje, társalkodása tetszető, hamar megszeretitek; mert szerelmesek voltatok már, minek előtte ötet láttátok volna. Nem magát a' Leányt szeretitek, hanem egy képet, melly tüzes képzelődések leleménye...”^{30/b} E sorok ugyan nem Vörösmarty, hanem Fábán Gábor érzelmeire és csalódására vonatkoznak, de azért az se kerülje ki a figyelmünket, hogy a levélíró a „ti költők” fogalmába nyilván hősünket is beleérti.

3.

Vörösmarty költőként későn érett be – mondjuk Petőfihez képest. Ennek tudatában is meglepő húsz-huszonkét éves korában írott verseiben az érzelmek hidegsége, fénytelen-sége, általánossága. Drámáiban ugyan gyakran idéz meg szerelmeseket, de szerelmi jelenetei főtűnően ügyetlenek, suták, gyakran egészen elképzelhetetlenek. Aki ezeket papírra vetette, nyilvánvalóan nem élt át hasonlót, sőt

³⁰ Vö. A búcsúzó jegyzeteivel (továbbiakban minden versnél a kk. jegyzeteire utalok az oldal-számokkal) kk. I. 618–619.

^{30/a} Idézi: BABITS Mihály: i. m. 486. l.

^{30/b} Deák Ferenc levele: Kehidán Július 6-án 1826. keltezéssel. kk. XVII. 143.

még csak meg sem figyelt. Már a szerelmi téma legkorábbi földolgozásaiban megjelenik azonban a vágyott célnak az elérhetetlenségbe, a tündéri, égi távlatba helyezése, az álom és halál kapcsolata, valamint a korabeli szerelmi költészet közhelyei: a virág és a könny, gyötrellem, szenvedés, a forró vággyal szemben a hideg ígérlet, a női kegyetlenség, csalfaság. Tisztán érvényesül a hagyományos fölfogás, amely a „tisztá érzelmeket” elválasztotta az „állati” és bűnös vágytól; amely egyik oldalon a Mária, az elérhetetlen, megközelíthetetlen Úrnő utáni felemelő sóvárgást, másikon az Éva, a könnyelmű, bűnös asszony iránti könnyen kielégíthető, de alantas, bűnbe taszító, „állati”, testi vágyat látta egymástól elválasztott emberi lehetőségként.

Éppen ezért érdemel bizonyos figyelmet a költő gátlásosságáról árulkodó *A hamis alvó* című vers.³¹ Olyan kép jelenik meg itt, ami később többször megkísérti a költőt: az alvó lányé, akinek a lírai „én” virágot ad és vallomást tesz, majd pedig „bátorsága” elnyeri jutalmát, mivel kiderül, hogy a lány csak színlelte az alvást, s örömmel fogadta közeledését. A lírai „én” titkaiba enged bepillantást az *Álom és való*,³² amelyben azt olvassuk, hogy álmai, a „csalfák, éjfélkor adták meg” ölének a kedvest, kinek „forró csókjait itta” tüze. A titkokat leplező sötétben vár szeretőjére – nem hiába – Rózsika;³³ s ismét alvó lánytól lop csókot Zsongor, a „szőke pásztor”.³⁴ Ezeket a képeket követi a fölismerés, hogy a könny és panasz csak részvétet fakaszthat, szerelmet nem; s kirobban az erotikus vágy:

O minf ohajtám gerjedő tüzemben,
Hogy benned oltsam lobbanásait;

Adj csókot, oh az elsőt életemben!³⁵

Türelmetlen csókra vágyik Gárdon is a *Hűség diadalmában*, de ő ugyanaz a férfitípus, mint a *Salamon királyban* Bátor, a *Zalán futásában* Ete: elsősorban „hős”, akinek a harc, a kötelesség fontosabb a szerelemnél. Szerelme, Jola úgyszintén az első megfogalmazása azoknak a nőknek – Jolánka, Hajna –, akik éppen a „hősi nagyságot”, a kötelességtudatot csodálják a férfiban, akit szeretnek. Közös vonásuk az is, hogy jellem és egyéniség nélkül jelennek meg a cselekményben, s alig tudunk róluk többet, mint hogy szeretnek és szeretettek. Jola annyira az ideák világában lebeg, hogy a szerelmi beteljesülést hozó halála szinte logikusan illeszkedik a történet valószínűtlen, álomszerű világába.

Görbő hatása igen határozottan érzékelhető Vörösmarty szerelmi költészetében: lírája személyesebb hangú lesz, s a lobogó érzelem föloldja, átmelegíti még a közhelyeket is. Pedig kimondatlan, „bátortalan szerelem”³⁶ ez, „csak szívemben / Ég és forr a néma vallomás”. A *Helvilárhoz*³⁷ szóló gyönyörű versben mégis először teljesedik ki Vörösmarty szerelmi költészete.

Még mindig sok a közhely – a virág, a lant, a hidegség –, de valami új – létszerű – is megjelenik. A szenvedést és álmodozást elnyomja a természetes vidámság, a pajkos közvetlenség. *Szebb az asszony, ha hamis*³⁸ – mondja, s ezúttal nem elérhetetlen messzeségben lebegő eszményképre gondol, hanem olyan nőre, akinek arcát „apró gerjedelmek tüzesítik” és „titkos édes vágyódások / Töltik el két szemét”. Noha az „asszony” nem jelent következetesen férjezett nőt Vörösmarty szótárában, itt mégis alighanem olyan valakiről van szó, aki tapasztalatból ismeri a szerelem gyönyöreit.³⁹

³¹ A hamis alvó. kk. I. 596.

³² Álom és való. kk. I. 598–599.

³³ Szerelmesek. kk. I. 606.

³⁴ A hamis lányka. kk. I. 653–654.

³⁵ Jolához. kk. I. 616–617.

³⁶ A bátortalan szerelem. kk. I. 652–653.

³⁷ Helvilárhoz. kk. I. 642–646.

³⁸ Szebb az asszony, ha hamis. kk. I. 683.

³⁹ Nem sokkal ezután az Ártatlan lányka énekében a hervadásra gondoló virágzó lányról beszél a költő „E völgynek asszonya”-ként. kk. I. 683–684.

Az erotikum fölfedezése vezeti a költőt abba az irányba, hogy *A hitlen*⁴⁰ című versében a képzeletbeli „tündér”, illékony „égi szerelem” helyett azt ajánlja, amit az alkalom juttat. A görbői jókedv elkísérte Vörösmartyt Pestre is. Sajnos, nem tudjuk, hová lett az „a sok szerelmes vers”, amiről egyik gyermekkori barátjának írt 1824. augusztus 14-én.⁴¹ Talán a *Zalán futásának* szerelmi jeleneteire utalt, talán elveszett – megsemmisített – versekre. Annyi bizonyos, lírájában föltűnően sok szó esik halálról, féltésről, szenvedésről, búcsúról, megcsalatról, keserűségről. Mintha valami mesterkéeltséget, nehézkességet is fölfedezhetnének ekkoriban, például a *Csaba szerelmében*. Talán azért, mert e versnek mintha udvarló szerepet szánt volna, legalábbis erre utal magyarázkodása, hogy a különféle nevek alatt mindig ugyanarra a „lánykára” gondolt. Görbő hangulatát azonban – a szavaknak, gondolatoknak sokszor ellentmondva – néhány vers vidám ritmusa őrzi. A legföltűnőbbben a sokat idézett *Búcsúban* és a „déli lány” utáni vágyakozásról való *Álomban*.⁴² Eros sem alszik el többé: *A szép leány*⁴³ lírai „cselekménye” ugyan az álom, a káprázat szférájában játszódik, de a vágy – egy szép lányhoz simulni, mint a víz, meztelen testét csókolni, mint a „halfiak” – nagyon is valóságos. Ugyanakkor Etelkáról változatlanul csak közhelyeket tud mondani: „szelíd”, szép, „szeme bájt sugárzó”, ajka mosolygó, szava enyfelgő, édes.

A *Zalán futásában* – a sokat emlegetett fürdőjelenet erotikus töltése ellenére – Hajna megjelenítése sem sokkal életszerűbb. Mindössze annyit tudunk róla, hogy szőke, kék szemű, húséges, odaadó, gyámolításra szoruló, önállótlan, egymaga nem tudna helytállni a viharos világban. Szerelme egyfajta kapaszkodás abba a biztonságba, amit a hős Ete ereje jelent. Maga Ete pedig a kötelességtudat és áldozatkészség mintaképe, akit Hajna szerelme – ölelése – sem tud visszatartani, hogy elrohanjon a Haza szolgálatára, ha a szükség úgy kívánja. Az újat ebben a szerelmi képletben a Délszaki tündér tragikus alakja hozza, aki hiába talpig férfi, hiába képes Hajna megmentésére; szerelmét nem tudja elnyerni, sorsa tehát az örök szenvedés, kielégítetlenség. Érdemes fölfigyelni rá, hogy a Délszaki tündér elfogadja a végzetet, nem lázad ellene – noha a lázadás gondolata ekkor már nem egészen idegen Vörösmartytól.

1825-ben – az idézett levelek gondolatmenetével összehangzóan – a szerelem sorskérdéssé nő: „Mennyet, poklot” nyit szívében – és gondolatvilágában. „Mennyet kell a földön is keresned, / Mennyet, a föld úgyis elveszendő, / Elveszendők akik rajta élnek” – mondja a *Földi Mennyben*.⁴⁴ Filozofikus gondolatai egyre gyakrabban vezetnek a halálhoz. Ez a témája a következő év legszebb versének (*Helvila halálán*) és a *Csák* bús, könnyes, fájdalmas történetének.⁴⁵ Ebben a közegben szólalt meg Vörösmarty talán első igazán, mélyen személyes vallomása. 1825. október 10-én arról panaszkodik *Börzsönyben*,⁴⁶ hogy olyan helyzetbe került, amikor az állatok szabadságát is irigyelnie kell. Boldogtalanságában lázadó indulatoktól vezérelve kérdezi:

Most a nagyság minden érzetével
Egy kis sírgödörbe férjek-e?
Vágyamat mely éggel-földdel ére,
Most maroknyi por temesse be?

Ne feledjük: a *Zalán* sikert ízelet költője írja e sorokat; akit minden barátja-ismerőse, minden irodalmi tekintély nagyra becsül, csodál, és aki mégsem talál sehol semmi kilátást egzisztenciális kérdéseinek megoldására. Képzelete elragadja: ő a kötelességét nagyszerűen teljesítő hős, akinek nagyszerűségét a

⁴⁰ A hitlen. kk. I. 684–685.

⁴¹ Levele Peőcz Károlyhoz – Pestre, Augusztus 14-én 1824. kk. XVII. 56–57.

⁴² Búcsú. kk. I. 686–688. és Álom. kk. I. 693–694.

⁴³ A szép leány. kk. I. 710–711.

⁴⁴ Földi Menny. kk. I. 727–729.

⁴⁵ Helvila halálán. kk. I. 729–732. és Csák. kk. I. 743–745.

⁴⁶ Börzsönybe. kk. I. 720–721.

más számára elérhetetlen lányka csodálja. Ha ez a lányka a gazdag Perczel kisasszony lenne, a házasság a „való” síkján juttatná révbe, nyugalmas életkörülmények közé. S ha a Hős képes a maga magasabb rendű világából leereszkedni egy földi szerelem mindennapiságába, miért ne kápráztathatná el Adél kisasszonyt – és a családot – a dicsőség fénye, ami a „nagyság minden érzetével” rendelkező költőre vár? – Mindebből persze Etelek semmit sem – vagy nagyon keveset – vett észre, s józan gondolkodású szüleivel együtt mélyen lebecsülte azt a távoli dicsőséget, ami végül mégis érdekessé teszi őt másfél évszázad távlatából is.

4.

Annak, hogy a szerelmi élményt igen nehéz kitapintani az ifjú Vörösmarty költészetében, mélyen fekvő oka van. Barta János alapvető jellegzetességként tárgyalja ezzel kapcsolatos megfigyeléseit: „Az én gondja helyére nála az az élmény lép, amelyet Horváth János nyomán egyetemes lírai részvétnek, vagy más szóval metafizikai világélménynek nevezünk...”⁴⁷ Vörösmarty minden élményt és minden gondolatot az emberélet kitágult kérdéskörébe helyez, s egyúttal rögtön általánosít. Ha szerelemről beszél – személyes érzéseit az ember általános érzéseivé telíti, s a szerelem fogalomkörébe tömöríti azokat a konkrét cél nélküli – megfogalmazhatatlan – vágyakat, amelyeknek lényege a felemelkedés óhaja. A lét szörnyűségeivel, az embersons „állati” veszélyeivel, a biológiai és filozófiai Rosszal, a Bűn rémével és a Semmi, a halál, a megsemmisülés, elmúlás fenyegető kérdéseivel szembenező ember rettenetéből, a gondolat zsákutcájából úgy érzi, ki kell törnie, emelkednie, de magasabb rendű célját nem látja még, és érzelmi lázadását szerelemnek nevezi.

Minél több tápot kapott érzelmi lázadása mindennapi életének tapasztalataiból, annál fontosabbá vált költészetében a szerelem. Ez a fogalom az egyetlen elem, amit átmenthet gyermekkori világképéből. A szerelem a költői hagyományban mindig is a felemelkedés gondolatához kötődött, de közel sem olyan határozott értelemben, mint Vörösmartynál, akinél a felemelkedés nem csupán az adott helyzet elhagyását jelenti, de egyre inkább a megtagadást is. A felemelkedés vágya kitörési vággyá válik; a kitörés pedig nem más, mint lázadás. Mielőtt a pesti értelmiségi körben és Széchenyi elképzeléseinek hatására a helyzettel való elégedetlenség a reformkori politikai-irodalmi életben kínáló szerepéhez vezette volna, elégedetlensége hatalmas belső feszültséget halmozott föl. Ennek okai között egyaránt számba vehetjük ki nem élt szexuális ösztöneit, magányosságát, a számára oly fontos társasélet hiányát, zárt életformáját és a nyugtalanító megélhetési gondokat.

A válság, amit 1825–26-ban átélt, s ami csak a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői állásának elnyerése után kezdett enyhülni, bonyolult okokból volt tehát igen mély. 1827-ben szerelmi témájú lírai verset nem írt, a rendelésre készült *Eger*⁴⁸ szerelmi jeleneteiben kevés a személyesség, a töredék *Magyarvárból*⁴⁹ pedig nehéz biztos következtetéseket levonni, de inkább a filozofikus töltés látszik fontosabbnak. A „lánykának” „Jó szíve nincs”, „hamar is hervad”, mégis ő a gyenge sugár az „ezer arcú tarka jövődöben”, szemben az ördöggel nősző, öreg boszorkánnyal, aki az „Elfáradt időhöz” tartozik.

A következő év sem hozott döntő fordulatot, noha a költő élete többé-kevésbé rendeződött. Változást mindössze annyiban figyelhetünk meg, hogy a lázadó indulat tüze hiányzik a szerelmi lírából. A hang hideg, személytelen; a lírai „én” kívülről állónak látszik. Néhány – a költő életében meg nem jelent – versben föltűnik Vörösmarty lázadó szelleme, de ezúttal nem az érzelmekben, hanem a modorban. „Finomabb körökben” – ahová barátainak retusáló szándéka oly egyértelműen sorolta, s ahová ő is számította magát, noha a valóságban nemegyszer átlépte határait – még beszédtemának is,

⁴⁷ BARTA János: i. m. 417.

⁴⁸ Az *Eger* Kisfaludy Károly „rendelésére” készült az 1828-as Aurórába. kk. V. 414–439.

⁴⁹ *Magyarvár*. kk. V. 382–404.

nemhogy versnek – illetlennek számított a „falu végi” „Sári lelkem” emlegetése. Sári lelkemé, akire azért vár a lírai „én”, mert „Jó a fekvés . . . Zöld ágyon”.⁵⁰ Megszokottabb és kedveltebb témája volt a kornak a „vendég katona” által cifra esküvésekkel elcsábított lány szomorú története.⁵¹ Vörösmarty földolgozásának érdekessége, hogy az elfonnyadó fiatalságot sirató mélabús gondolatot elnyomja a költő ironiája és a játékos, vidám hang. Ez a könnyed játékoság érvényesül az *Azt gondoltam* . . .⁵² című versében is. A hősnő itt is személytelen, a hangsúly a szerelmi csapdától a halálvágyig vezető gondolatson, és a szem szerepén van. A szem itt – és még sok más versben – úgy szerepel, mint ami rendkívül izgatja a költőt. A szem fogja föl a fényt, a világosságot;⁵³ a szem teszi lehetővé a látható valóság megismerését. Maga azonban a megismerhetőség határa, csak a külseje – színe, formája – tartozik a szép és rút való világába, mögötte titkok rejlenek, a személyiség földeiríthetetlen titkai, ezért az, aki elmerül mélységeiben, ugyanúgy megszedül, mint aki a világmindenség magasságában szárnnyal itt is talányokhoz jutott. A látszat és lényeg kérdéséhez vezet ez az út: aki más szemébe néz, csak a saját tükröképét látja ténylegesen, az „új világ” a mögött rejtőzik, s pusztán a szem segítségével felfedezhetetlen. S ez az új világ egy másik – az énen kívüli – személyiség; saját akarattal, önálló döntéssel arról, hogy a láthatatlan érzelmeket elfogadja, viszonzozza, avagy elutasítja.

A töprengő hajlam a világ ellentmondásait emeli ki. Ez állítja szembe egymással *Andor* és *Ilus* „panaszait”.⁵⁴ A játékos forma ellenére mély kiábrándultság szól *Andor* panaszából. A földi-égy szerelem gondja helyett itt arról hallunk, hogy az egyik lány „ostoba / Más elcsalhatja”, a másik meg „agyafúrt / Megcsal szózatja”. „Ily gonosz világban”, ahol mindenki mindenkit megcsal, „igaz” szerelem nem létezik; ha pedig nem létezik, nem is jelenthet kiutat. Az itt megszólaltatott könnyelmű-szabados szellem akkor is Vörösmarty újabb lázadásának a jele, ha a lírai „én”-től igyekszik távolságot tartani: mégsem az ő személyes egyet nem értésével mondja a vers hőse:

Ne legyen soha is
Egyhez kötve szám:

Csókolok, ölelek
Kettőt hármat is,
S ha ezek közt sincs jó,
Akárhányat is.

Ez az önmagában nem túl jelentős vers jó példája annak, hogyan válik Vörösmarty kiteljesedőbe levő lírai költészete egyre sokrétűbbé. Itt például nyilvánvaló a népdaldivat⁵⁵ hatása, egy fontosnak vélt költői szerep vállalása; a hang azonban azzal a „deák” – könnyelmű, vidám, játékos – életszemlélettel cseng össze, amit – mindenekelőtt – *Az elbúsult deákból* ismerünk. Azt még feltételezni is nehéz, hogy Vörösmarty a saját meggyőződésével ellentétes gondolatokat írt volna le, hogy egy számára ellenszenves lírai szerepet vállalt volna; de a határozott cáfolat is a kezünkben van: *Hedvig* érett költői szépségű „profán legendá”-jában.⁵⁶ Itt ugyanis a játékosan megfogalmazott, pajkás történet keretében a költő egyértelműen a múlt legendás – ellenőrizhetetlen – világába utalja

⁵⁰ Szép az élet az erdőben. kk. II. 327–329.

⁵¹ Sír a szegény Pere. kk. II. 330–331.

⁵² *Azt gondoltam*. kk. II. 332.

⁵³ A szemről és a fény, a fényelvűség szerepéről lásd MARTINKÓ: i. m. (189. l.). Ott viszont nem tudom követni, amikor azt állítja: a „fény koncentrálója férfiban az értelem, nőben a szem”. A szem több más okból is izgatja Vörösmartyt, az értelmet pedig egyáltalában nem tartotta kizárólagosan férfi tulajdonságnak. Sőt, az Éj nagy kérdéseivel éppen Tünde értelme néz szembe, a fátyor titkaiban pedig Vilma értelme a cselekmény szinte egyedüli mozgatója.

⁵⁴ *Andor* panasza. kk. II. 341. és *Ilus* panasza. kk. II. 342.

⁵⁵ Vö. HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. i. m.

⁵⁶ *Hedvig*. kk. II. 357–361. Vö. TÓTH Dezső: i. m. 169–170.

tökéletes, eszményi szerelmet. Nehéz lenne persze tisztán személyes vallomássá minősíteni ezt a szikrázó verset: nem az. Mégsem kerülheti el figyelmünket a költői kedély alapvető változása, noha a szerelmi témához megint rengeteg közhely tapad: a lírai „én” lánggal ég, majd elsorvad kedveséért, akinek a márvány szívéhez a folyóvízzel küld üzenetet.⁵⁷ Lírájában a bölcselkedő hajlam kerül előtérbe. A szerelem és halál sokat emlegetett összefüggésében egyre jobban izgatja a mulandóság gondolata, mint az erotika. A legtöbb személyes motívum az idő múlásának és a mulasztások jóvátehetetlenségének gondolatkörébe kapcsolódik.

A korábbinál erősebben érvényesül a költő játékos szelleme. A játékoság a rejtőzködő szándék leplezője. A rejtőzködés okát pedig így fogalmazza meg az 1830-as *A tihanyi visszhangban*:⁵⁸ „tanút nem szívél a szerelem”. A vers hősnőjének legértékesebb tulajdonsága, hogy „hallgat és szeret”. Amennyiben még mindig Etelka áll a háttérben, világos, hogy miért „nem szívél” e szerelem „tanút”. Annál nehezebben érthető, miért jó, hogy a szerelmes lány hallgat, mikor éppen fordítva lenne logikus. Lehet, hogy már valaki másnak szól az egyik – közhelyekben gazdag – töredékben a felkiáltás: „De te jövőre, életre hozál veszni hagyottat”? – *A várakozó* panaszának jellegzetesen vörösmartys gondolatmenete arra vall, hogy a szerelem ekkoriban elsődlegesen bölcséleti kérdés. „Várakoztass” – szólítja föl a lírai „én” személytelen szerelmét – „te *csalárd* érzet szerzője, *keserv* a / Rosszra kinézőnek, jóra sóvárgónak *öröm!*”⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy a hangsúly itt az érzelm megcsaló jellegén van, azon a gondolaton, hogy a pesszimista (vagy a körülmények által pesszimizmusba kényszerített) csak keservet talál ugyanabban, amiben az optimista csupa örömet.

Mindezek után elég váratlan 1831 elején a sodró ritmusú, lobbanó hangulatú *Vágy* mélyen izzó erotikus sóvárgása, a türelmetlen sürgetés:

Mit késel, ó lányka
E szívre omolni?

Ah hagyd megizlelnem az édeni bájít,
Hagyd szívnom ez ajkat, ez isteni szájít.⁶⁰

A hangsúly akkor is a *testen* – nem pedig annak „édeni”, „isteni” jelzőjén – van, ha a filozófia sem hiányzik melőle:

A Messze jöendődt
Aggódva ne nézzed;
Hosszú örömökre
Mi kurta az élet!

Nézd nyomtalan a sebes
óra halad,
Elmúlt napokat soha
vissza nem ad,⁶¹

Itt ismét alkalom kínálkozik arra a hiú játékra, hogy találgassuk: ki volt a vers műzsája? Etelka, avagy más? Annyi azonban bizonyos, hogy az itt megszólaltatott érzelm távolról sem éteri csupán; s célja sem az örök – égi – boldogság, hanem a pillanat múltó gyönyöre. A nem sokkal a *Vágy* után

⁵⁷ A csermelyhez. kk. II. 361–362.

⁵⁸ A tihanyi visszhang. kk. II. 389–390.

⁵⁹ A várakozó. kk. II. 398–399. – Az én kiemeléseim. TTE

⁶⁰ Vágy. kk. II. 414–415.

⁶¹ Uo.

keletkezett *Hívtelenre*⁶² című vers ugyan a halál feketeségébe utasítja a hűtlen kedvest; de *Az elzárkózott*⁶³ meglepően konkrét leírásaiban mintha egy személyesen átélt élmény tükröződne. A vers szavai ugyan arra utalnak, hogy a kedves „idegen”, a lírai történet csak képzeletbeli, és a beteljesülés óhajánál véget is ér; a hangulat mégis azt sejteti, hogy Vörösmartyt erősen foglalkoztatta a megverselt esemény. Az, hogy a „kedves” a látszat kedvéért elhagyja a kertet, a szerelmi játszadozás, udvarlás színhelyét, a lírai „én” azonban csak azzal a céllal zárja be az ajtót, hogy idegenek, illetéktelenek ne zavarhassák meg akkor, ha óhaja és felszólítása beteljesül: „Téged, csak jőj, kert s kert ura várva fogad”. Mintha a *Jelenkori szerelem* – amelyben az „állhatatosság... aranykori hűség” – nem is lenne idegen tőle, olyan tárgyilagosan, rosszalló indulat nélkül mondja:

Most a lányka ruhát s szeretőket vált mosolyogva,
S új széphez vigan távozik a szerető.
Így mind a két fél a rögzött rosszban egyenlők:
Hítlén lánykáért hitetlen ifjú hevül!⁶⁴

A hűtlenséget és könnyelműséget ugyan „rögzött rossz” mondja, de nem látja már tragikusan a szerelem kérdéseit. Vidám felszabadultság színezi sorait akkor is, ha azt mondja a szerelemről tréfás-komolyan Vicának:

Megbánod ha leszakaszod,
Megbánod ha nem szakaszod!⁶⁵

Igaz, a szerelem „Mindenképpen veszedelem / Másnak magadnak gyötrelem”, de ebben a férfi szerepe már nem kizárólagosan a szenvedés. Igaz az is, hogy a *Becskereki* – Horváth János szép elemzésében Vörösmarty népdalkísérleteinek legjobb példája⁶⁶ – egy népszerű történet földolgozása; de nem kerülheti el figyelmünket az az átérzés, amivel a költő a *hódító férfi* szerepével azonosul. Kiemeli a könnyelmű asszonybolondító színes, vonzó egyéniségét, s a történetben az élet örömeihez való természetes emberi jogot. „Ha a legény olyan szép nem volna”, ha nem forgatná oly ügyesen a szavakat, aligha tudná szerelemre gyűjtani – családjának, javainak föllázadására rábírní – a „szép fiatal asszonyt”. Nem is tényként, bekövetkezett büntetésként, hanem bizonytalan – játékos-tréfás – fenyegetésként fogalmazza meg Vörösmarty a kötelező erkölcsi tanulságot: „Vigyázz, kötél szegi még nyakadat” – figyelmezteti a szélelbeélt Becskerekit –, „Lábad alatt tüskét kerget a szél: / Megtalálod, amit nem kerestél”.

Talán egy ismeretlen lefolyású szerelem szerencsétlen kimenetele, valószínűbb azonban, hogy az 1831-es kolera pusztításának szörnyű élménye hívta elő augusztus 21. után lírájának újabb sötét színeit. Megrendülésének hű tükre Teslérhez írott levele, amelyben a halállal történt személyes találkozásáról ír: „láttam az emberek hulláját”⁶⁷ – mondja őszinte borzadással gondolva arra, amit annyit emlegetett verseiben. Ismét rá kellett döbönnie a tényleges és a képzeletbeli különbözősége. A szerelmi téma sötét árnyalatokat kap *A magány* című versben,⁶⁸ ahonnan érdemes két mozzanatot kiemelni: a szeretett lány a nyilvánosság előtt kénytelen eltitkolni szerelmét, a férfi magánya pedig nem sivár egyedüllet többé, hanem a titkolódzó szerelmesek – kitágult – menedéke. A magány itt nem zárja körül a befelé forduló lírai „én”-t, csak rejtekhelyet jelent, ahol „nem titkolt örömmel”

⁶² A hívtelenre. kk. II. 416.

⁶³ Az elzárkózott. kk. II. 417.

⁶⁴ Jelenkori szerelem. kk. II. 417.

⁶⁵ A kérő. kk. II. 419–420.

⁶⁶ Becskereki kk. II. 420–422. – uo.: HORVÁTH János fejtegetése a vers népiességéről.

⁶⁷ Teslér Lászlónak. kk. XVIII. 25–26.

⁶⁸ A magány. kk. II. 427.

nyílnak a lány karjai, „Csókkal, édes szózatokkal / Ömlők ajkai”. Hozzá kell azonban tennünk mindehhez, hogy a beteljesülést itt is az álmodozás hozza meg, a szerelem kezdeményezője – mint a harmincas évek első felében majdnem mindig – a nő, a vers gondolatmenete pedig ismét filozófiába csap át:

... éljük, míg az ér sietve
Űzi habjait,
Visszahozhatatlan órák
Boldogságait.

1832 meglepően csekély verstermésében az ágybéli szerelem az éj homályában megvalósulhat ugyan *A látogatókban*, de *A szerelemhez*⁶⁹ már egy elmúlt érzésről szól.

Kétszer is megjelenik a szexuális erőszak kérdése a következő év verseiben. A *Klára Visegrádon*⁷⁰ alighanem Vörösmarty legnehezebben elemezhető versei közé tartozik. Fő tétele ismerős: a hajdani – elmúlt – fényt, dicsőséget, szépséget állítja szembe a jelenben látható sivár, elpusztult képpel. Mindez egyszerre történelmi példázat és tájleírás, a hangsúly azonban nem ezeken van. Az elpusztult vár romja csak hasonlat ezúttal: Klára bukásának szemléltetője; a természet gyásza következmény csupán: annak a szomorúságnak a kifejezője, aminek oka a lány „szúzi pártájának” *vad* letépése. Nem csodálkozhatunk, ha ebben a szexualitás egész témakörét tabuként kezelő korban Vörösmarty ily bonyolult formában szolt Klára megerőszkolásáról, de *A lányka a szobor előtt*⁷¹ című versének tanúsága szerint a nemi erőszak kérdése erősen foglalkoztatta ekkoriban. Itt arra inti a fiút, hogy ne rabolja meg „durván” a lányka szerelmét, hiszen úgyis „Önként adja meg az a szép szavaknak magát”.

Örök, égi, a házasság boldogságában kiteljesedő szerelem helyett a pillanatnyi vágy múlt kapcsolatai foglalkoztatják; tündérek elérhetetlensége helyett egyre többször szól tarka kendős lányok hamisságáról. *A hivatlan dalosok* gúnyból és önróniából összeszótt soraiban mintha azt a költőt hívná ki, aki szerelmi költészetére a legnagyobb hatással volt: attól óvja a lányokat, aki „Szerencsés, bús szerelmet ... Újmódi, ó szerelmet ...” énekel, aki epedésről, sorvadásról, égő szívről, bujdosásról és halálvágyról – *hazudik*. Önmagára is utal, amikor fölteszi a kérdést:

... képes-e nagyobb bűnt
S halálosabbat ember
A földön elkövetni,
Mint aki rossz, igen rossz
Versekre mért sorokkal
Szerelmet énekelget?⁷²

A fátoly titkai juttatják eszünkbe, hogy itt Himfyre is gondolhatott: vígjátékában ugyanis élesen szembeállítja Kisfaludy Sándor szerelemfölfogását a magáéval. A magáéval, aminek korábbi változatát ugyanúgy elutasítja, mint a korabeli rímfaragókéét. A „rossz, igen rossz” versek alatt természetesen az utóbbiakra – és talán a *Pályalombok* keserű önkritikájával önmagára – gondolt, nem pedig Himfyre, akit becsült és komoly vetélytársának tarthatott.⁷³

⁶⁹ *A látogatók*. kk. II. 432. és *A szerelemhez*. kk. II. 433.

⁷⁰ *Klára Visegrádon*. kk. II. 438–439.

⁷¹ *A lányka a szobor előtt*. kk. II. 439.

⁷² *A hivatlan dalosok*. kk. II. 442–443. – uo. FENYŐ István nézete: „Nem vitás, hogy a Bajza-iskolára, Gaál, Kunoss, Szabó József stb. verseire” céloz, „akik a költészetet érzélgős frázishalmazzá alacsonyították”.

⁷³ Vörösmarty olyan időszakban nőtt nagy költővé, amikor az ország legnépszerűbb költője Kisfaludy Sándor volt. Ő ugyan szívesebben olvasta, többre becsülte Csokonait és Berzsenyit, jobban tisztelte Kölcsyét, de igazi vetélytársának Himfyt kellett tekintenie.

A lírai költemények szerelmi tematikája voltaképpen csak kiegészíti azt a képet, amit drámák alapján rajzolhatunk. Az utóbbiban azonban megnehezíti a fejlődési folyamat követését az, hogy éppen az időrendileg legfontosabb művekben, a *Salamon királyban* és *A bujdosókban* nehéz kitapintani a többszöri átdolgozás miatt az eredeti szándékot. Nem teljesen egységes az, amit a *Csongor és Tündétől* kezdve „rég” szerelemfölfogásnak nevezhetünk. Annyi azonban bizonyos, hogy az „új” szerelemfölfogás filozofikus kifejtését először a *Csongor és Tünde* kíséri meg, gyakorlati példáját pedig *A fátyol titkai* kínálja. Elsősorban ezekhez kell világosabban látnunk Vörösmarty gondolkodásának változásait.

Elsősorban, noha a fiatal Vörösmarty legnagyobb szerelmi költeménye sem érdektelen ebben az összefüggésben. A *Szép Ilonka*⁷⁴ legkorábban formába öntött sorai – „Hervadása liliumhullás volt, / Ártatlanság képe s bánatá” – a húszas évek elején átélt tragikus szerelmi élményhez nyúlnak vissza. Szép Ilonka gyengesége, kiszolgáltatottsága, szerelme a Hős iránt – ugyancsak régi elemei Vörösmarty szerelemfölfogásának; új viszont a lány lélekrajza, a belső dráma páratlanul finom – és szép – levezetése. Régi elem a vadász alapvető helyzete ebben a szerelmi történetben: akárcsak a legkorábbi Vörösmarty-hősök, ő is kötelességének és társadalmi helyzetének a rabja; új a *hódító* férfi szerepének átélése. Azaz láttunk mi erre már példát a *Becskerekében*, ott azonban egy könnyelmű férfiről volt szó. Itt a költő legmélyebb lírai átérzését az első jelenetben érzékeljük, ahol a hosszú várakozást, a felajzottság állapotát oldja föl a mesterien megszerkesztett első találkozás a szerelemmel. Szó sincs arról, hogy Ilonka a vadász „örök”, „égi” szerelme lenne, de annál inkább arról a belső feszültségről, aminek okai nyilván szerteágazóak, aminek ki kell törnie – a sarvast elejtő cselekvésbe vagy a lány meghódításába. Ilonka rabul ejtésének pillanatában megszűnik a költő azonosulása a vadással: ettől kezdve Mátyás, a Hős magasan a mindennapok fölötti szférába emelkedik. A Budára – a távoli, idegen világba – szóló meghívás üres fizetség csupán a vendéglátásért: amint a vadász meghallotta a kürt hívását, ugyanúgy kilépett a szerelem privát világából, mint egykor Bátor a *Salamon királyban*. Nem csupán a társadalmi különbség választja el a két felet egymástól, hanem – és talán elsősorban – az, hogy ami az egyiknek életre szólóan – halálba küldően – fontos, *időtlen* álom, az a másiknak pillanatnyi öröm, a Kötelesség fényében elhalványodó, időhöz kötött élmény csupán. Szép Ilonka naivitásának – álmodozó hajlamának – az áldozata, olyasmit képzelt, ami nem volt, s ezért fizetnie kell. Bármilyen mély érzelmi háttérrel fest ehhez a történethez remekművében a költő, biztosra vehetjük, hogy részvételéből és megértéséből hiányzik az azonosulás. Ilonkának buknia kell, mert az élet a szerelem aktív hősnője: Tündéé és *A fátyol titkai* Vilmájáé. Ez pedig egyértelműen új gondolat Vörösmarty költészetében.

Taxner-Tóth Ernő

LE THÈME DE L'AMOUR DANS LA POÉSIE DE JEUNESSE DE VÖRÖSMARTY

La poésie lyrique amoureuse de Vörösmarty qui avait une prédilection pour l'expression indirecte et généralisante des sentiments et des pensées, est fréquemment impersonnelle et pousse les problèmes à des perspectives philosophiques. Chez lui, l'amour est très souvent une notion dont l'importance outrepassé soi-même: il sert à exprimer des désirs incertains, des pensées rationnellement imprécises. Il exprime sa nostalgie vers l'inaccessible, son espoir de l'ascension, sa crainte de la chute, son désenchantement dans l'ordre universel du monde, son désabusement, ses questions qui sondent le rapport de l'existence et de la conscience, les leçons amères de ses pensées philosophiques, ses

⁷⁴ Szép Ilonka. kk. 446–459. — uo.: egyike a legtöbbet elemzett Vörösmarty-verseknek. Itt csak a szerelemfölfogás kérdéséről kívántam szólni.

impulsions rebelles et sa disposition à prendre connaissance de sa dépendance de la vie terrestre, des faits et des réalités.

La conception de l'amour de Vörösmarty a subi des changements considérables jusqu'à la moitié des années trente. Au commencement, c'était son inexpérience qui y a imprimé son empreinte; plus tard, on voit paraître la conception folâtre, pratique et frivole aussi de l'amour. Parallèlement avec cela, c'est l'érotique qui apparaît à côté des sentiments éthérés. Dans ses ouvrages précoces, il a imaginé des héroïnes faibles, maladroitement, abandonnées, qui sont passionnées des héros forts, pleins d'assurance et plaçant leur devoir au-dessus de leurs sentiments. A partir des années vingt, il parle déjà d'une dépendance sentimentale réciproque des partis égaux, dans laquelle la "victoire" d'un accomplissement heureux est due au rôle initiatif des femmes fortes et actives. Voilà une pensée qui est tout-à-fait nouvelle non seulement dans la poésie de Vörösmarty, mais dans la conception de l'époque aussi.

A magyar felvilágosodás történelemszemléletéről

A Voltaire–Montesquieu ellentétből, a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* modern, XVIII. századi, felvilágosult változatának ellentétéből kiindulva Kosáry Domokosnak sikerült a magyar felvilágosodás rugalmas és hatékony modelljét és tipológiáját kialakítania. A magyar felvilágosodás három tendenciáját különbözteti meg: felvilágosult abszolutizmus, felvilágosult rendiség és a harmadik tendencia, amelyből a későbbi magyar jakobinusok kikerültek; ezek ideológiája egyébként sokkal közelebb állt a girondistákéhoz, mint a jakobinusokéhoz. Ennek a modellnek hála, elkülöníthető egymástól a barokk és a felvilágosodott nemesség is. Így tehát a XVIII. század második felében Magyarországon a következő áramlatok különböztethetők meg: a túlélő barokk rendiség és a felvilágosodás annak három típusával, 1795 után, a magyar jakobinizmus, sőt a felvilágosodás bukása után főáramlat a korábbiak háttérbe szorításával a feudális nacionalizmus. „Míg Franciaországban a barokk művelődés politikai vetületét tekintve abszolutista szellemű”, addig Magyarországon, „a király és a rendek hatalmi kettősének” békés egyensúlyát, nyugalmi helyzetét képviseli, és „mindezt vallásos ideológiával burkolja be”. A félreértések elkerülése végett Kosáry sohasem Voltaire vagy Montesquieu hatását keresi, hanem a *thèse royale* és a *thèse nobiliaire* változatában olyan modellt lát, amely a magyar történelemre is érvényesíthető. Voltaire fordítója akár a barokk rendiség képviselője is lehet, mint amilyen pl. Gvadányi volt.

Aki tehát a történelemszemléletet keresi a magyar felvilágosodás szépirodalmában – hiszen minden szépirodalmi mű kifejez valamiféle történelemszemléletet, ha mást nem, akkor a történelem tagadását – annak ezt a modellt feltétlenül figyelembe kell vennie.

Ügyszintén elkerülhetetlen a történelemszemlélet kutatásakor Bíró Ferenc megfigyeléseit tudatosítani. Az 1750-től az 1780 körüli évekig tartó időszakot az jellemzi, hogy az egyházi értelmiség vezető szerepét átveszi a nemesi elit. Ez az elit 1780 körül kiesik a fejlődési folyamatból, s vagy két évtizednyi időre újra az értelmiség, de már egy változott arculatú értelmiség kerül előtérbe az irodalmi életben, hogy a századforduló táján újra a nemesség hegemoniájának az ideje következze el.

A felvilágosult abszolutizmusnak nincs meg az az osztálybázisa, az erős, gazdag és lendületes polgárság, ami Franciaországban megvolt. Ez közhely. De ennek a ténynek rendkívül fontos következményei lesznek a magyar irodalomban.

I.

A magyar irodalomban nem ment végbe az értékeknek az az átrendeződése, ami az angol vagy francia irodalomban végbement. Voltaire-nél a katonát és a papot a társadalmi hierarchia élén felváltja a kereskedő és a költő, mint az igazi értékteremtő, és a kereskedelem fontos, pozitív szerepet játszik a nagy ellenlábás, Montesquieu világnézetében is. Ilyenről a magyar irodalomban szó sincs. Bessenyei György, akit a felvilágosult nemesség megteremtőjének tekinthetünk, és aki egyaránt figyel Voltaire-re és Montesquieu-re, éppen a kereskedelem megítélésben ütközik összes mestereivel. Sőt, a XIX. század elején, a magyar irodalom akkori vezetője, Kazinczy Ferenc, aki pedig valaha, 1790-ben az első magyar Voltaire-életrajzt írt, és akit évekre börtönbüntetésre ítélték a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt, a nemzetiséget és a kereskedelmet szembeállítja egymással. Tehát, míg Franciaországban, végső soron a forradalom idején, egy hosszú fejlődést betetőzően a polgárság és a nemzet azonossá válik, a feudális nacionalizmus legszélesebb látókörű, de a rendi nemzetet

következetesen válláló-védelmező képviselője a kereskedelemben, tehát végső soron a kereskedőkben is nemzetellenes elemet lát.

A magyar felvilágosodás hívei a korszerűsítés hívei voltak, akárcsak a franciáé, és sem egyik, sem másik nem akarta felszámolni a feudalizmust. A francia harmadik rend sem, amely már évszázadok óta a feudalizmus „része” volt. De a magyar felvilágosodásból hiányzik a polgárság, és olyan ideológusa, mint Voltaire, és olyan műfajok, mint a társadalmi regény vagy a középfajú dráma (nemcsak értékben, hanem jellegben is). A XVIII. századi magyar felvilágosodás képviselői talán soha életükben nem találkoztak egy 1789 előtti francia polgárral, aki királypárti, toleráns, öntudatos, kreatív és gazdag.

Az elmondottak következtében nem kerül sor a munkának olyan ártértékelésére sem, amely Voltaire-t, sőt már Defoe-t is annyira jellemezte, és nem tudatosodott, hogy a munka nyomán új értékek jönnek létre, azaz hogy a gazdagság nem állandó. Ha az ország gazdasági helyzetéről versekben szó esik, és elhangzik Mária Terézia dicséretét zengve az az állítás, hogy „tejjel-mézszel folyó Kánaán” lett az ország, ezt a jó uralkodónak és békének tulajdonítják, és nem a munkának, a termelésnek, mint ahogy egyébként nem is tulajdoníthatnák. Valami halvány elmozdulás azért mutatkozik a munka értékelésében, egy századvégi utópista regényben a jobbágy a földesúrnak már nem szolgálja, hanem társa, azaz a megkülönböztetésnek az a foka, hogy az egyik dolgozik és a másik nem, az eltűnik.

Az erős polgárság hiánya és a kereskedelem és a munka ártértékelésének elmaradása sajátosan módosítja a fejlődés fogalmát. A fejlődés legfontosabb mércéje a magyar nyelv fejlődése, alakulása, gazdagodása, ami a kultúrának és a tudomány elterjedésének nélkülözhetetlen eszköze. De a magyar nyelv terjesztését nemcsak a felvilágosodás hívei, hanem egyházi ellenfelei is fontosnak tartják, akik a nyolcvanas években dicsekszenek is azzal, hogy magyarul prédikálnak, és hajlamosak a felvilágosodás híveit idegeneknek, az igazi magyarság megrontóinak tartani. Amíg a francia abszolutista barokkot és abszolutista felvilágosodást erős középkorellenesség jellemzi (annak ellenére, hogy a francia középkor szervezett kutatása már 1701-ben megkezdődött) – a magyar felvilágosodást viszonylag erős múltba fordulás jellemzi. A „régí dicsőség” keresése jellemzi számos íróját. Ez a régi dicsőség egyaránt lehet a hajdani politikai vagy katonai erő, de ugyanúgy lehet az az időszak, amikor a király és a nemesség között az egyensúly még nem bomlott fel. E kérdésre még vissza kell térni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a fejlődésgondolat – legalábbis részben – az ideálisnak vélt állapotok helyreállításában mutatkozik. Ugyanakkor van egy olyan tendencia is, amely a fejlődést a radikálisan újjal azonosítja, így pl. Batsányi János, aki Klopstockhoz vagy Wordstworthhez hasonlóan a francia forradalmat az új világ kezdetének tekinti, és aki – angol vagy német kollégájával ellentétben – ehhez a felfogáshoz mindvégig hű marad.

A forradalom, sőt már a felvilágosult abszolutizmus is vízvázlatstónak bizonyul. Mert nem haladásnak, fejlődésnek, hanem pusztulásnak fogják fel. Tudomásom szerint – az időpontja miatt – világvizonylatban egyedül áll Baróti Szabó Dávid verse, amelyet a szerzetesrendek feloszlatása után írt.

„És ami jó volt a világon, mind kihalt
Övélek. Itten szóljon a dolog maga.
A jámbor erkölcs még nyomát sem hagyta fenn,
Bódult zenebona, pártlítás, rablás, ölés
Országol! A trónusokig hágott: ontatik
A föld urainak vérük, hóhér keze
Fogyasztja! Nincsen, aki merne szólani
Az isten és a királyok ügyéért!”

E vers, világvége hangulata miatt, erősen emlékeztet André Chénier néhány évvel későbbi, már a forradalom alatt írt Hermes Epilógusára. Az apokaliptikus víziókban találkozik a papköltő és ellenfele, a citoyen. Baróti Szabó Dávid már forradalomnak tekinti mind a felvilágosodás eszmérendszerét, mind a XVIII. század uralkodói-államhatalmi ténykedését. Chénier még ünnepli azt, amitől Baróti Szabó Dávid megretten, sőt a forradalom első szakaszát is örömmel üdvözlö. De bár fázis-eltolódással is, a kor nagy eseményeit ő is a világvégével azonosítja.

Az elmondottak miatt sajátos a tolerancia eszményének megnyilvánulása is. A francia (angol és holland) irodalomban a tolerancia igénye elválaszthatatlan kapcsolatban van a kereskedelem biztonsá-

gának, és általában a tulajdon védelmének igényével. Ilyenről a magyar irodalomban szó sincs, részben azért, mert a nemesi tulajdon (és ezen belül a nemesi kereskedelem) védett, részben azért, mert a kereskedelem mint olyan, érték nélküli. Az európai politikai gondolkodás Spinoza és Bayle óta a toleranciát az erős államhatalomtól várja. Ezt a felfogást legfeljebb a jozefinizmus korának protestánsai képviselik, de még náluk is inkább – negatív értelemben – a felvilágosodás katolikus egyházi ellenfelei, akik egyszerre támadják az abszolutizmust, a felvilágosodást és a protestanizmust. Voltaire Henriade-jának a fordítását főbűnnek tekintik.

Az egyéniségnek mint olyanaknak a felfedezése nálunk nem polgári eredetű, és legalábbis részben nem a megnyert, hanem az elvesztett biztonságból ered. A szerzetesrendek feloszlátása nyomán számos papköltő elvesztette állását, és ők fedezik fel az érzékenységet, a magányt, az egyént, mint a már említett Baróti Szabó Dávid, mert megingott egy örökkévalónak hitt életforma, életérzés. A jozefinista politika olyan kihívás volt, amely az egyéni tapasztalatok tudatosítására, új, addig ismeretlen élmények feldolgozására készítetett.

Az episztoła megjelenése az 1770-es években az egyéniség megnyilvánulásának egyik sajátos formája. A műfaj ugyan az antikvitás hagyománya, mégis az episztoálák nagy száma, az a tény, hogy van olyan életmű, amely szinte csak episztolákból áll, figyelmet érdemel. Barátok leveleznek egymással versben, és ezt érdemesnek tartják kiadni. Az episztoálák írói saját személyüket fontosnak tartják. Habermas szerint a XVIII. században két kimondottan polgári tudomány indul fejlődésnek, a politikai gazdaságtan és a pszichológia. Ha Habermas felfogását a lehetséges elvetések ellenére elfogadjuk, akkor a 70-es évek nemesi költőinek episztoláit mint prepszichologikus állapotot foghatjuk fel, ahol sajátos formában megjelenik a másik én lelki rezdüléseire való figyelem. És ez annál inkább lehetséges, mert a levelezők mindegyike a rendi nemzet tagja, akik azonos vagy hasonló társadalmi biztonságot élveznek.

Az egyéniség kérdése elválaszthatatlanul összefonódik a költői öntudat kérdésével. Voltaire a költői, és egyáltalán az írástudói öntudatot mérhetetlenül megnövelte, tőle egyenes út vezet majd Chénier-ig és Shelleyig. Tekintsünk most el attól, hogy a világirodalom államhatalomnak nagyszabású világi értelmiségre van szüksége, és nem csupán az állami bürokráciában, hanem az ideológiai-politikai küzdelemben is, a „közvélemény” kialakulásának időszakában. Tekintsünk el ettől, noha annak a nemesi értelmiségnek a beáradása, amely az 1780 körüli másfél évtizedet jellemzi, megmagyarázhatatlan a királyi hatalom bürokráciájának és ideológiájának szükséglete nélkül, mint ahogy ennek a mozgástere is elképzelhetetlen az abszolutizmus és rendiség összeütközése nélkül. Fontosabb a mi szempontunkból az, hogy a költői öntudat megnövekedése óhatatlanul is a társadalmi hierarchia véglégségének a megkérdőjelezése.

Voltaire szava: itt mi mindnyájan költők vagy hercegek vagyunk – nemcsak szellemes vagy pimasz kijelentés, hanem egy mélységes társadalmi igény kifejezése is. A költő, akár a legalacsonyabb társadalmi rétegből való is, a költészet által és a költészet területén válik a legelőkelőbbeknek egyenrangú partnerévé. A költészet éppen olyan társadalmi felemelkedést tesz lehetővé, mint az egyház, mégis: alapvető különbségekkel. A költészet világában nincs hierarchia és nincs (elvileg) dogma, azaz nem egy tanítást kell követni, hanem tanítást „teremteni”. Bíró Ferenc figyelte meg a költészet csaknem vallásos jellegét az 1780 után fellépő értelmiségiekéknél. Minél fontosabb a költészet, minél inkább a „kinyilatkoztatott” vallások helyére lép, vagy – mérsékeltebben – minél inkább az azokkal való egyenrangúságra tör, annál érdekesebb, ha a költészet művelői a költészet területén kivívják egyenrangúságukat. Ugyanakkor: minél fontosabb a költészet, annál nagyobb lehetősége van a költőknek arra, hogy mint költők, a költészet segítségével a társadalmi és szellemi élet egyéb területein közbeszóljanak. Kazinczy tekintélyes nemesi család tagja, Batsányi polgárfiú. Kettőjük közös (különböző rövid életű) folyóirata mintegy szimbolizálja a nemesi-polgári egyenjogúságot az irodalom területén. Ez az egyenjogúság azonban sürölódásoktól, ellentétektől, sőt lényegi ellentétektől sem mentes, noha együtt vettek részt a jakobinus mozgalomban: ellentétük végső soron osztályellentét volt.

Hogy a költészetnek társadalmi súlya van, azaznogy a történelem értékelendő és érzékelhető része, mint a vallás vagy a hadügy, azt elsőként a felvilágosodás egyházi ellenfelei veszik észre, akik nemcsak a cenzúra visszaállítását vagy megszigorítását sürgetik, hanem támadást intéznek a szépirodalom ellen általában, különösen a regény, a dráma és a szerelmi költészet ellen. Alexovits, az egyik leghevesebb támadó, a szépirodalmat a filozófiával és a protestánsokkal egyidejűleg, és egyazon könyvében ostromozza. Ez a támadás, amely részben az irodalom hagyományos valláserkölcsei szempont-

jából való elítélésének felújítása, igazolja azokat, akik a nyolcvanas években az irodalom fontosságáról beszéltek.

A költészet és a költő minőségileg új öntudata Csokonai Vitéz Mihálnál, egy polgárfiúnál jelentkezik. Ő írja az első olyan művet a magyar irodalomban, amelynek hőse egy „poete maudit”, a fogalmat a kifejezést legtágabb értelmében véve. A „poete maudit”-t túlságosan is a romantikus pózok szemszögéből szoktuk megítélni, holott jelentkezése rendkívül fontos az irodalomban. A költő panasza belső emancipációjának a jele és a külső emancipációnak az igénye. A „poete maudit” akkor jelenik meg, amikor a költő a társadalom egyetlen tagjánál sem érzi magát alábbvalónak, amikor egyenértékűnek tartja magát bármely osztály képviselőjével. A társadalomra a költősors miatt panaszkodni egyébként politikai előjeltől függetlenül lehet; Voltaire és ellenfele, Gilbert, a panaszban nem különböznek.

Hogy Csokonainál jelenik meg, egy vígjátékában, a „poete maudit”, a panaszával emancipálódó költő figurája a magyar irodalomban, rendkívül jellemző. Ugyanis Csokonai művészi és társadalmi öntudata korántsem csupán nyilvánul meg. A 80-as, 90-es évek fordulójakor az Henriade két magyar fordítója és Kazinczy Voltaire-t dicsérve szükségesnek tartják, hogy Nagy Frigyes elismerő szavaira hivatkozzanak. (Kazinczy egyébként a porosz király politikai írásaiból is közöl folyóiratában.) Eltekintve e hivatkozások politikai háttérétől, a két fordító és Kazinczy egyaránt szükségesnek tartják, hogy Voltaire, az író tekintélyét Nagy Frigyes, az uralkodó tekintélyével igazolják, alátámasszák. Néhány évvel később Csokonai is beszél Voltaire-ről, az eposz variációt áttekintő írásában. Neki már nincs szüksége arra, hogy Voltaire nagyságát Nagy Frigyes szavaival bizonyítsa, ő ennél sokkal öntudatosabb, magabiztosabb. És radikálisabb is. Mert ugyanez a Csokonai, mint egyebek közt egyik híres és költői technikában bámulatos verse, a *Jövendölés az első iskoláról Somogyban*, bizonyítja, sokkal radikálisabb kulturális programot szeretett volna, mint a magyar felvilágosodás legtöbb képviselője. Míg Bessenyei vagy Kazinczy, egyébként Voltaire-hez hasonlóan, a fény áldásait jól megfontolt politikai óvatosságból, csupán az előkelőkre és a vagyonokra akarták kiterjeszteni, addig Csokonai a kisemmizett, nincstelen jobbágyokra is. J. J. Rousseau híve a magántulajdon szentségét is kétségbe vonja, és ebben rangosabb költő kortársai közül csupán a „másik” Angliáról álmodó William Blake osztozik vele.

A XVIII. század utolsó másfél–két évtizedét Európa-szerte jellemzi az irodalom (jó vagy rossz, hasznos vagy káros) mindenhatóságába vetett hit. A magyar nyelvújítás és a magyar nyelv védelme a nemzeti kultúra, és egyáltalán a nemzet védelmében sajátos, önálló változata azoknak a hasonló vagy azonos küzdelmeknek, amelyek a kelet-európai irodalmakban (beleértve a hébert) és a norvég vagy flamand irodalmakban megfigyelhető a századfordulón. Ha egy nemzet sorsa írói, tudósai szerint a nyelvtől és a nyelvet óvó, fejlesztő, alakító irodalomtól függ, akkor az irodalom nemzeti jelentősége vallási-kozmikus fogalomná válik. Nem véletlen, hogy nagyjából a jozefinizmus korában a felvilágosodás egyházi vagy rendi ellenfelénél éppen úgy, mint a későbbi jakobinusnál (Batsányi) a „magyarok istene” kifejezés elterjed. De ennél lényegesebb, hogy az irodalom sorsformáló szándékkal ruhazza fel magát. A „mit tehet”, vagy „mit tett”, vagy „miért felelős” az irodalom kérdése a francia forradalom nyomán éleződik ki. André Chénier szerint a forradalomért az irodalom felelős. Már a századfordulótól, de különösen 1815-től kezdve sokan vitatják, hogy vajon a felvilágosodás oka-e a forradalomnak. Ebből a szempontból nagyon tanulságos az a vers, amelyet Berzsenyi Dániel írt *Vándolok bölcsessége* címen, már Napóleon bukása után. Forradalomellenes, mint Barante, és mindketten egyetértenek abban is, hogy a felvilágosodást nem szabad a forradalomért felelőssé tenni. Barante szerint a forradalomért végső soron XIV. Lajos abszolutizmusa a felelős, – és életműve alapján úgy tűnik, hogy ez lett volna Berzsenyi felfogása is, ha foglalkozik a kérdéssel. A zsarnok uralkodó minden rossz forrása lehet, miként a túlságosan szabados, fegyelmezetlen nemesség is, ahogy Lengyelország felosztásának egyik vagy másik megfigyelője gondolja.

II.

Az oktatás, és egyáltalán a kultúra államhatalmi irányításának egyik legfontosabb dokumentuma, a ratio educationis szerint az uralkodó mindenk felett áll, a nép atyja. Elvileg ez nem különbözik a Magyarországon, főként protestáns berkekben roppant népszerű *Henriade* IV. Henrik ábrázolásától.

Sőt, az ez idő tájt sokasodó anekdotáktól sem, amelyek Hunyadi Mátyás, a XV. századi magyar uralkodó személye köré rakódnak le.

Az uralkodó a nép atyja, mindenki számára, noha egy pillanatra Bessenyei úgy módosítja a montesquieu-i „point de monarque, point de noblesse, point de noblesse, point de monarque” felfogást, hogy az uralkodó nélkül is elképzelhetőnek tartja a nemességet, és a jakobinusoknál (talán az amerikai példa nyomán is) valami feudalizmuson túli, köztársasági eszme is felsejlik. A nemesség – egyébként a tényleges jogi és politikai helyzetnek megfelelően – mindvégig a nemzettel azonosítja magát, és jó lelkiismerettel azonosítja magát, mint ahogy jó lelkiismerettel kívánja fenntartani a jobbágyság intézményét is. Ez a laicizálódó és legtájékozottabb tagjaiban európai műveltségű nemesség, a felvilágosodást és egyáltalán a kultúrát a maga számára kívánja fenntartani, kisajátítani. Érdekeivel, lehetőségeivel legjobb tagjaiban és a legszűkebb osztályérdekét figyelembe véve, tisztában van; Lengyelország felosztása figyelmezteti a nemesi anarchia veszélyeire, mint ahogy a jobbágysággal való túlzott visszaélés veszélyei sem kerülnek el a figyelmét. A kor egyik legradikálisabb, ha nem a legradikálisabb könyve Fazekas Mihály hexaméterben írt komikus elbeszélése, melynek címadó hőse, Lúdas Matyi, háromszor torolja meg a földesúron sérelmeit, végső soron a patriarkális nemes eszményét sugallja.

Mit vár ez a nemesség az uralkodótól? Egyrészt jogainak biztosítását, másrészt a biztonságot, harmadrészt pedig a kultúra és műveltség terjesztését. E hármas igény bonyolult és nem ellentmondástól mentes.

Kazinczy Ferenc így ír a „tőlünk szeretett és minket is szerető” Mária Terézia uralkodásáról: „... legelső jótételei közé” a testőrség felállítását tartozik. „Ifjaink, kiknek mindegyike nem látta volt Pestet, nem látta volt Kolozsvárt, egy varázsbót csapása által tetszettenek egy nagy uralkodó küszöbéhez, s egy tömött sokaság közé áttéve. . .” Bécs a „tudományokat és mesterségeket kedvelő és értő I. Ferencnek és az ő Swietenjének (az idősebbnek) gondjaitól már akkor neves előmenetelleket kezdte tenni a felvilágosodásban, a jobb fők keresték egymást, egyesültek”. Bécs éppen a testőrség miatt magyar irodalmi központtá válik, és az első központ a magyar irodalom történetében, ahol „a jobb fők” kereshetik és megtalálhatják egymást, és akiknek – korántsem mellékes kérdés! – nincsenek publikációs problémáik. Ez a kulturális központ, amely legalábbis mérsékli az egyes, főként egyházi mecénások szerepét, lényegileg egyidős a ratio educationissal, és az egyik vezető protestáns méltósággal szemben az egyik testőrő, Bessenyei, még protestáns korában támogatja a protestáns iskolák állami irányítását. És amikor 1772-ben megjelenik Bessenyei *Ágis tragédiája*, Belgiumban Habsburg-kezdeményezésre jön létre a Tudományos Akadémia, amely három évvel követte a brüsszeli Irodalmi Társaság megalakulását. Ratio educationis, magyar testőrség, belga Tudományos Akadémia egyaránt a Habsburg-bírodalomszervezés és központosítás érdekeit szolgálja. Amikor azonban a központosítás már a nemesség jogait és biztonságát fenyegeti, szembekerül vele.

Az uralkodó mindenhatónak tűnik, vagy majdnem annak. A későbbi jakobinus Batsányi folyóiratának bevezetőjében így ír: „A fejedelem mindenkor példája a népnek.” Bécsben I. József alatt csak olaszul, VI. Károly alatt csak spanyolul, a lotharingiai I. Ferenc alatt többnyire franciául beszéltek. „A francia nyelvnek csak egy XIV. Lajos, a németnek csak egy II. József kívántatott: s íme, legottan egész Európában elterjedni s magoknak örökös szállást verni látod.” Batsányi egyébként ugyanitt megjegyzi, hogy a magyar nyelv elmaradásának oka az örökös háborúk mellett a példamutató fejedelem, illetve fejedelmi központ hiánya volt. Ugyanez a Batsányi, mint már említettük, a francia forradalomban új kor nyitányát látta, és haláláig esküdt ellensége volt a feudalizmusnak.

Az uralkodótól lehet várni a kultúra terjesztését, a nemesi kiváltság és biztonság védelmét – de lehet tőle várni reformokat, és tőle lehet várni állami-bürokratikus vonalon a társadalmi hierarchia meglazítását. Wangerman szerint II. József éppen azért vonult vissza, mert rádöbrent arra, hogy hívei túl akarnak lépni a feudalizmuson. Nos, Magyarországon, ahol nincs számottevő polgárság, de azért az állami bürokráciába beáradtak a nem nemesi értelmiségiek a jozefinizmus idején, a nem nemesi elemek, ha az uralkodó modernizálni akar, a jó királyt dicsérik, a nemesi, konzervatív elemek meg a jó királyt gyászolják. De azért II. József egyik retrográd, reakciós ellenfelének, Dugonicsnak, e roppant népszerű és rossz írónak is sikerült magát meggyőznie, hogy a bajokért nem az uralkodó felelős, hanem rossz tanácsadói.

Szentjóni Szabót mint jakobinust börtönözték be Batsányival és Kazinczyval együtt. Börtönben halt meg. 1792-ben I. Ferenc koronázására írt *Mátyás király vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* címen drámát. E mű Hunyadi Mátyás trónra kerülését mondja el. Utolsó mondatában az össze-sereglett nép beszél rendkívül jellemző módon: „Éljen a király! Éljen a királyné! Éljen a nádorispán! Éljenek a rendek!” A nemzet: a király és a rendek – ez esetben az oligarchia ellen, sugallja Szentjóni Szabó. A nemzet: a király és a rendek, mondják a Felvilágosodás ellenfelei.

De azért a Francia Forradalom nem marad hatástalan... 1789 nyarán, amikor a sajtó csaknem egészen szabad, a Magyar Kurírban, párizsi tudósítója tollából meglepő sorok jelennek meg: „Miolta a' Frantzia Köz rend észre vette, hogy a' nemesi Rend, sőt a' Világnak legnagyobb fejedelme is meztelen születik, meg-hal és el-temettetik – nem akarja hinni, hogy neki a' maga természeti jussához törvényes igazsága ne volna...” És ez a gondolat visszahangzik Batsányinál, Hajnóczynál, Csokonainál és Berzeviczynél is, a kereskedelem apostolánál. – és nála egy nagyon sajátos formában. 1804-ben, egy évtizeddel a magyar jakobinusok eltiprása után, megrója a magyar történetírást, hogy csak a királyok és a legelőkelőbb urak tetteiről beszél, de nem szól az ország igazi helyzetéről. Berzeviczy kritikája emlékeztet a királyok tetteire szűkítő történetírást elvető Voltaire kritikájára, tehát önmagában még nem forradalmi. Forradalmivá a körülmények teszik, az uralkodó és a rendek megszilárdult szövetségének idején fogalmazódik meg.

Berzeviczy kritikája nemcsak a szűkebb értelemben vett történetírára, hanem szinte a szépirodalom egészére vonatkozik. Talán sohasem írtak annyi történelmi tárgyú verset, eposzt, drámát vagy regényt, mint a tárgyalt korszakban. Történelmi tárgy azonban önmagában nem jelent sem korhűséget, sem történelemszemléletet, és a művek végső soron megmaradnak a király és a rendek életének bemutatásánál. Olykor-olykor kiderül, hogy az országot nemcsak királyok és nemesek lakják, de az esetek többségében ezekben is lekezelő, fölüeny-gúnyos hangnemben szólnak róluk. A váltás csak Csokonai néhány versében, Fazekas *Lúdas Matyjában* és Katona József *Bánk bán* című drámájában mutatkozik meg, ezekben a parasztság már öntörvényű, igényük és történetük van.

A Francia Forradalomnak, melyet a Magyar Kurír idézett cikke oly fenyegetően jelent be, nemcsak pozitív, hanem főként negatív hatása van. Az 1764–65-ös országgyűlés jelentheti a felvilágosult abszolutista politika kezdetét. Ettől kezdve negyedszázadon keresztül, különösképpen II. József 10 éves uralkodása idején, éles küzdelem van a rendek és az uralkodó, az egyház és az uralkodó, a Habsburgok és a nemesi nemzet között. A Francia Forradalom hatására fokozatosan létrejön a trón, az oltár és a rendek szövetsége.

A Mária Terézia-kultusz azonban nem csak annak a következménye. Már a királynő uralkodása idején létrejött, és a legkülönbözőbb felfogású írók osztoznak benne, II. József idején is. Oka nemcsak a „kötelező” királytiszteltet, és nemcsak a testőrség létrehozása. Hanem a béke, amit az ország Mária Terézia alatt élvezett. Orczy, Ányos, Batsányi, majd a századforduló idején Berzsenyi beszél a béke tényéről és áldásairól. 1697-től 1809-ig ellenséges katona nem állt Magyarországon földjén. Mária Terézia véres háborúkat vívott, de magyar területeket ez nem érintett. Ahogy a belga történetírást Mária Terézia uralkodásának második felét éppen a béke biztosítása miatt kedvezően ítéli meg, ugyanúgy a kortárs magyar költők örömeiknek adnak kifejezést, hogy Magyarország kimaradt a XVIII. századi világháborúkból. Batsányi a fejlődés lehetőségének a Mária Terézia-i békét tartotta.

A század közepétől megfigyelhető a külpolitikai érdeklődés a magyar költészetben, ami a társadalmi gondolkodást és a történelemszemlélet is befolyásolja. Eltekintve attól, hogy olykor megéneklék Mária Terézia egy-egy magyar hadvezérének katonai sikereit, mint pl. Faludi Ferenc, a papköltő is, ez a külpolitikai érdeklődés kezdetben negatív, Magyarországon béke van, míg Magyarországon kívül háború. Az a tény, hogy 1756 után lényegében akadálytalanul jutnak be a francia könyvek Magyarországra, feltehetően legalábbis részben a diplomáciai forradalom, a Habsburg–Bourbon-kiegyezés lehetősége. A nép atyjának, IV. Henriknek a kultusza, ahogy azt Voltaire az Henriade-ban megénekelte, és amely műfajokra való tekintet nélkül áthatotta a magyar irodalmat, nemcsak a Habsburgok társadalmi törekvéseit nem gátolta, hanem külpolitikai érzékenységet sem sértette. Hiszen az egyik szövetséges ország egyik uralkodójának dicséretéről volt szó, aki országában éppen úgy, vallásfelekezeteken túlmenően akart uralkodó lenni, mint II. József.

A magyar irodalmárok figyelnek Lengyelországra, előbb az ország felosztására, majd Kosciuszko törekvéseire, az utóbbiak a magyar jakobinusok mozgalmát élénken befolyásolták. A legnagyobb

figyelmet azonban a Francia Forradalom és következményei gyakorolták, nemcsak társadalmi, hanem külpolitikai szempontból is. A francia forradalom nélkül elképzelhetetlen Batsányi vagy Csokonai radikalizmusa, de az uralkodó és a rendek kibékülése is.

És ebből az aspektusból kell beszélnünk Berzsenyi Dánielről is. Nemcsak azért, mert ő a kiegyezés legnagyobb költője, hanem azért is, mert ez az öntudatos és jó lelkiismeretű nemes, a magyar feudalizmus legnagyobb költője, rendkívül világos fogalmakkal dolgozik. A felvilágosult abszolutizmus-hoz, hogy a közhelyet megint ismételjük, nem volt meg a polgári osztálybázis. De volt egy Európában (főként Franciaországban) kialakult nyelv, amelyet többé-kevésbé átvettek, és amelynek az értelmezése nem csekély problémát jelent. Az abszolutizmus ellenfelei is ott lelik érveiket, ahol éppen akarják. A II. József ellen mozgolódó rendek J. J. Rousseau *contrat social*jára is hivatkoznak.

Berzsenyi klasszikus veretű verseiben ilyen fogalmi bizonytalanságról szó sincs. Aki elolvassa 10–15 politikai versét, az szinte krónikaszerű képet kap arról, hogy egy magyar nemes kb. egy évtizednyi időszakban, amely nagyjából Bonaparte olasz hadjáratával kezdődik, hogyan érzi magát a világban, és hogyan látja a világot. Ismereteim szerint Berzsenyi az első költő a modern világirodalomban, akinek a zsurnalizmus veszélyének elkerülésével sikerült úgy a napi világpolitikáról írnia, hogy még mítosz sem teremtett, mint angol kortársa, William Blake. Rendkívül tömör verseinek egy-egy szakasza olykor világpolitikai összegezés. Berzsenyi biztonságban érzi magát a forradalmi, majd a napóleoni háborúk ellenére is a világban, a trón és a rendek szövetsége miatt, és a Habsburgok védelme miatt. Az egyik, a századforduló idején írt költeményében félreismerhetetlenül utal Lengyelország és Velence bukására. A velencei köztársaság megszűnése Wordsworthot kétértelmű, de inkább a pusztulót elmarasztaló szonett megírására ihlette. Lengyelország után a másik szomszéd, Velence bukása a magyar rendeket – elvileg – megijeszthette. A nagypolitikai játszmaiban Magyarországnak sincs súlya. Berzsenyi említett verse és egész költészete a biztonságot sugallja. A Habsburgok védelme alatt Magyarországnak nem kell tartania attól, hogy Lengyelország vagy Velence sorsára jut, ahogy – szintén történik erre verseiben – a Habsburgok megóvnak a „hazai” jakobinusoktól is. A Habsburgok a külső-belső békét és biztonságot biztosítják, Berzsenyi legfontosabb verseit a trón és a rendek szilárd szövetségének idején írja, és jellemző módon, a Habsburg-uralkodók sorából II. Józsefet egyszerűen kifelejt. Később Berzsenyi biztonsága is megrendül, éppen a Habsburgok miatt, az 1811-es devalváció következtében, melyről azt írja Kazinczynak, hogy egész élete plánját tönkretette, de ezzel már a magyar történelemszemlélet és politikai gondolkodás új szakasza kezdődik . . .

Ferenczi László

Móricz Zsigmond Rajongók-átírása

Be kell vallanom, hogy a Kemény Zsigmonddal való foglalkozás, főként a *Rajongók* újraolvasása keltette fel érdeklődésemet a Móricz-féle átírás iránt, amellyel szemben irodalomtudományunkat egy kissé adósnak érzem. A kései Móricznak ez a vállalkozása nem valami egyszeri, megmagyarázhatatlan epizód az életmű egészében. A harmincas években, főképp a népi írók körében már zajlott az a folyamat, amelynek hajtórugója a múlt magyar irodalmának ártértékelése, egyes félreismerett vagy ilyennek vélt nagyságok rehabilitációja volt. A bibliája ennek a mozgalomnak Főja Géza irodalomtörténete, az áramlat pedig Móriczot is annyira magával ragadta, hogy az egykorú, a szakirodalomban feldolgozott adatok szerint a múlt század több magyar prózaíróját: Kuthyt, Pálffy Albertet, Vas Gerebent, Justh Zsigmondot is modernizálni akarta. Valójában kettőre kapott a sorstól időt, s a pálmát furcsa módon Tolnai Lajos vitte el, akinek nemcsak hogy két regényét átírta, de ki is kiáltotta a méltatlanul elfeledett legnagyobb magyar regényírónak.

Vizsont megint a szakirodalomból tudjuk, hogy a Kemény-kultusz Móricz életében még a kisújszálási évekre nyúlik vissza. Egy 1918-as körkérdésre válaszolva Keményt amaz írók között említi, akik rá nagy hatással voltak. Még későbből: Németh Lászlónak az átírás elé írt bevezetője említi azt a hosszú, éjszakába nyúló beszélgetést, amelyen egyszerre felismerték egymásban a Kemény-rajongót. A külső

kísértés sem hiányzott: egy könyvkiadó már fiatalkorában meg akarta bízni éppen a *Rajongók* átstilizálásával.¹

Hogy a terv 1940-ben realizálódott, annak további személyes indokai is lehetnek. Böződi Györgynek egy megjegyzéséből² úgy veszem ki, hogy a nagy gyalogló mindenestre már jóval az átírás megjelenése után megfordult a rajongók földjén, a székelységben is; magával a szombatos mozgalommal pedig történelmi kútfők alapján meg kellett ismerkednie akkor, amikor *A nagy fejedelemben* fölléptette őket, mindjárt az elején Eössy Andrást, a mozgalom voltaképpen megalapítóját. Mint a Nyugat szerkesztője, az 1932-es évfolyamban közölte Makkai Sándor *Zord idő* című Kemény-tanulmányát. A közlést levélbeli sürgetős előzi meg, 1932. március 29-éről: „A Kemény-tanulmányt várva várom. Szeretett íróm.”³ Sok minden lehet a lakonikus szavak mögött: ösztönös megérzése ennek a nagy emberformáló és sorsábrázoló, a történelmet konfliktusaiban megragadó művészi erőnek, amely annyi évtized múltán, a merőben más világnézetű, más társadalmi helyzetből kinőtt epikust még mindig bővületébe tudta sodorni.

Vegyük hozzá még az átírás bevallott gyönyörén túl az erre kiválasztott pillanatot is. A könyv előszavának dátuma 1940. május 1., az átírás tehát valamikor az év első hónapjaira rögzíthető. Egy pillantás a történelem naptárára elhitei velünk, amit ő maga mond egy nyilatkozatában: ez az a Kemény-regény, amelyet akkoriban aktuálisnak érzett.⁴ Ha ehhez hozzávesszünk még némi baráti biztatást és kiadói készséget, előttünk állanak mindazok az okok, amelyek folytán a „Híres könyvek” sorozatban végül is megjelent „Kemény Zsigmond regénye, *Rajongók*, Móríc Zsigmond átírásában”.

Ismeretes, hogy a vállalkozásnak nem lett igazi sikere, új kiadásra nem is került sor. Az egykorú kritika kétségbevonta már azt is: szabad-e egy hagyományos szövegbe ilyen erős kézzel belenyúlni. Illés Endre éppen erős szavakat használ: idegen és kontár vésőről beszél, amely új redőket hamisít egy befejezett műre.⁵ Szakembertől tudom, hogy azt, amire itt Móríc vállalkozott, a nyelvtudomány sem tartja elfogadhatónak. Végül is bekövetkezett, amit a rövid előszó óhajtott: „Szeretném, ha ez a kiadás magához a megszületett szöveghez vezetné vissza az olvasót.” Ez persze nem magát az 1858-as összeveget jelentené, hanem a Gyulai-féle, Kemény beleegyezésével átsimított változatot, amelyet Móríc maga is alapul vett. Ma inkább a Szépirodalmi Kiadó Nagy Miklós-féle szövege forog közkezen. Mindenestre megértük azt, hogy van Keménynek egy regénye, amely négyféle szövegben áll rendelkezésünkre.

A Móríc-féle átírás sikertelensége lehetett az oka annak, hogy sem irodalmáraink, sem nyelvészeink tüzetesebben nem foglalkoztak vele, kivéve Vargha Kálmánt, aki *Móríc Zsigmond és az irodalom* című monográfiájában tömören jellemzi az új változat főbb tüneteit. A lapról lapra, mondatról mondatra való egybevetés ma már nyilvánvalóan nem érné meg a fáradságot, de a százéves évforduló azt sugallja, hogy ezt a láncszemet se hagyjuk ki Móríc fejlődéséből, s a vállalkozásból megpróbáljunk egynémely esztétikai-stiláris tanulságot levonni. Talán érdekel bennünket: mi volt az a közelebbi ideál vagy célképzet, amely Móríc szövegét diktálta. Afféle mérlegkészítésre is gondolhatunk: mit nyert és mit veszített Kemény ebben az új beállításban.

Néhány megjegyzést előre kell bocsátanunk. Ez a különben sem precíz szó: „átírás”, az első elképzeléssel ellentétben nem pusztán nyelvi vagy stiláris újraöntést jelent, hanem rövidítést is. Móríc nem szerkeszti újra a regényt, nem nyúl bele belső alkatába, de kétféleképpen is rövidít: a mondatokat fogja szavak és szólások mellőzésével rövidebbre, gyakran pedig hosszabb passzusokat mellőz, egész lapokat, olykor többet is úgy, hogy ha nem is pontos számítás, de becslés szerint a regény ebben a változatban több mint harmadával rövidebb lett, ami a Gyulai-féle ötszáz laphoz viszonyítva már jelentős beavatkozás. Hogy mit nyert vagy mit veszített ezen a réven a mű, arról a továbbiakban még szó lesz.⁶

¹ Az adatokat VARGHA Kálmán monográfiájából veszem: *Móríc Zsigmond és az irodalom*, Bp. 1962. 43., 193., 194. és 201.

² BÖZÖDI György: *A rajongók földjén*. Igaz Szó 1964. II. 703. Az erdélyi útról 1. még NAGY Péter: *Móríc Zsigmond*, Bp. 1954. 337–338.

³ A levelet 1. Vigilia 1979. aug., 537.

⁴ Móríc Zsigmond mondja. Híd 1941. jan. 21.

⁵ ILLÉS Endre: *Veszélyes út*. Nyug. 1941.

⁶ Egy rövidítésért mégis külön dicséret illeti Mórícot: kihagyta a IV. rész IX. fejezetéből a titkos föld alatti folyosónak a kontextusban amúgy is fölösleges, avult romantikus motívumát.

A második előzetes megjegyzés: Móricz, akinek a háta mögött ekkor már ott van az Erdély-trilógia és az Elektra-átdolgozás, jelen esetben, néhány aprócska színfoltot kivéve, nem archaizál, nem törekszik arra, hogy akár az elbeszélő közlést, akár a beszéltetést tizenhetedik századi nyelvi sugalmakkal színezzék át. Szőke Pista beszédébe egy-egy tájnyelvi elem is majdnem csak szórakozottságból juthatott be. Móricz szövegének tehát még kevésbé van ódon zamata, mint Keményének. A már említett föltámasztás, újraélesztés érdekében a fő cél az olvashatóság, sőt az olvashányosság volt, ebből adódott a követelmény: átírni a művet a huszadik századi középszintű irodalmi nyelvre, illetve regénystílusra. Szakkifejezéssel: az átírás idejéhez mérve a szöveg nem tér el „a jelenben uralkodó nyelvi szokásoktól”; az átíró közelebb hozza a művet a maga jelenkori alkotásainak nyelvi szintjéhez – valahogy önmaga és Kemény között lebeg.

Természetes és talán hasznos is, hogy ezen a réven a szókincs és az alaktan terén néhány szereplő is eltűnik Kemény stílusából. Legelőbb is azok a ma már avult neologizmusok, amelyeket Gyulai még meghagyott – aztán az elbeszélő múltas igealakok jelentékeny része. Kassai vagy Pécsi már nem korlátnok, hanem kancellár, a prédálók: rablók, a „menevéd” oltalomlevél, a belküzdelem egyszerűen csak küzdelem, a lélekvádából lelkiismereti vád lesz, a remény-ölből reménytelen, a honárulók itt már hazaárulók. Néhány mondatpélda a modern beszélt nyelvre való átírássra:

Pécsi nyugtalan lón – nyugtalan lett. Csak Pécsivel kívánt találkozni – csak Pécsivel akart beszélni. Most Laczkó István urammal akarnék szólni – Most Laczkó Istvánnal szeretnék beszélni. Vett levelet Sztambulból – Kapott levelet Sztambulból.

Az ilyesfajta nyelvi beavatkozások érzésem szerint lassan fokozódó arányban az egész művön végighúzódnak természetesen nem maradhatnak hatás nélkül magának az epikumnak a jellegére sem; a külső nyomás befelé is sugárzik. Kemény nagy regényeiben általában alapszintként tartja az empirikus epikus közlés közegét, s regényeinek világát egy kissé romantizált, sőt az alapjában véve empirikus dimenzióban helyezi el. E mögött azonban sűrűn enged meg magának kitekintéseket, sűrűn villant föl távolabbi, mélyebb szférákat. A valóságos történet mögé gondolati-filozófikus, időbeli-történeti vagy belső, rejtettebb tudati távlatot vetít, olykor csak egy mozzanat erejéig, olykor majdnem betét gyanánt. Még a realistáknak minősülő Kemény-regényeknek is van tehát valami különleges, szavakba nehezen foglalható, a morális és a történelmi kozmosz, a kultúra, a társadalom és a lélek rejtettebb birodalmi felé nyitott atmoszférája, innen áramlanak be sugalmak a regény világába, errefelé kalandozik el Kemény szabadjára engedett fantáziája és életérzése is.

Nos, Móricz egyébként is érett korában a tiszta epikumnak egy puritánabb, drámai színezetű változatát alkotja meg, az átlag irodalmi nyelvnek inkább alacsonyabb szintjére transzponálva. Ez válik uralkodóvá – és most ez a döntő – A rajongók átírásában is. Móricz a kizárólagos hangsúlyt az empirikus történetre, a regény világának epikus-drámai megjelenítésére helyezi. Ezen a réven az atmoszféra világosabb, könnyebb, a körvonalak követhetőbbek lesznek – de éppen az a különös távlati tónus oszlik el, illetve csak annyi marad belőle, amennyi már úgy be van ivódva az alapszövegbe, hogy lehetetlen onnan kiszűrni. Ha csak innen nézem is: Móricz szintet, dimenziót vált, voltaképpen szűkít, s ahogy meglátjuk, ennek a jelei a nyelven, a nyelvi értelemben vett stílusban is megábrándulnak.

Ha nem túl tapintatos is, de szükséges, hogy a távlatok mellőzésére néhány példát idézzek, illetve néhány nagyobb horderejű változtatásra legalábbis utaljak. – Gyulai Ferenc szembetalálja magát az agg Pécsi Simonnal:

„Az öreg úr magas, egyenes, méltóságteljes alakja, arcának szelíd, de komoly kifejezésével, a figyelmes, nagy szemekkel, melyeken mégis visszatükrözött a merengés, és a gondolkodó homlokkal, melyen a derű, mint a napsugár a gyér fellegek közt, játszott és el-elűnt, oly különös hatást gyakoroltak most Gyulaira. . .”

Móricznál ebből ennyi marad: „Az öreg úr magas, egyenes, méltóságteljes alakja, szelíd, de komoly kifejezésű arca oly különös benyomást tettek most Gyulaira. . .” Eltűnik a belefeledkezés az arc beszédébe – nyelvilag pedig Móricz egyik fő stílus eszköze érvényesül: az appozíciós szerkezet eltávolítása vagy beolvasztása.

Deborah tánca a születésnapon bálón: „Ott lebegett könnyen, vidáman, egészen új erővel, oly üdén s a bágyadás minden jele nélkül, mintha csak most harsant volna meg a zene, s most kezdődne meg, egy hosszú, renyhe nap untató órái után a szórakozás és mulatság.” Móricz: „Ott lebegett könnyen, vidáman, a bágyadság minden jele nélkül, mintha csak most harsant volna meg a zene, s most kezdődne a szórakoztató mulatság.” Most meg az a félmondat marad el, amely a jelenet benyomását az

időbeli távlatlaltal erősíti. Némi túlzással azt lehetne mondani: az marad meg, ami érzékekkel megfogható.

A regényben Deborah visszautasítja Kassai Elemért, s azt képzei: Elemér eldobja a szerelmi zálogul kapott érmét. Utána, egyedül maradván, órák hosszat tépelődik, küszködik igazibb énjének szemrehányásaival. Talán csak néhány apróbb részlet: „Előveszi a kis érmét, melyet három év óta keblén hord, fölpatantja rúgóját, kitépi az aransárga tincset, mely benne az örökkévalóságot jelentve gyűrűvé tekerődött. . .” És a modern változat: „Előveszi a kis ékszt, melyet három év óta keblén hord, fölpatantja rúgóját és kitépi belőle az ő sárga haját.” Milyen árulkodó megint a kihagyott félmondat, az örökkévalóságra utaló távlatával! – Deborah, Gyulairól: „Honnan tudod, hogy ő vágyánk a te szerelmedre? Hiszed-e, hogy csak egy szikra is lesz keblében azon hűségéből, mely a megvetett másik ifjában évekig égett egyenlő lánggal, és semmi hamu nem mutatá fogyását? . Az átírásban: „De honnan tudod, hogy ez vágyik a te szerelmedre? Hogy csak egy szikrát is fog abból a hűségéből, amelyik a másikban már évek óta ég?” – Megint Deborah tépelődéseiből: „Megint előtte Elemér, pedig most nem hajtá fejét merengőn a könyökére, pedig most hátravetett fátyollal és büszkén jár a szobában. De körül van az ifjú, nem úgy már, mint a lázas idegen ábrája, hanem mint az emlékeztet hű rajza, melyet elménkben látunk, nem a térben, s mely nem kísértet, de kísér, velünk van.” Mórícznál tetten érhető, amit távlatlanságnak mondtam: ezt a mondatot teljesen mellőzi. Hogy Deborah hosszas, féleber tépelődését erősen megrövidíti, s csaknem teljesen átírja, ugyanúgy, mint Laczkó Istvánnak az örületbe sodródó monológjait, arra legyen elég most egy rövid utalás. Ami pedig a hosszabb kihagyásokat illeti, ha az eredetivel párhuzamosan olvasunk, olykor csaknem fájó hiányt érzünk: pl. amikor Bodó Klára megérkezik Gyulafehérvárra, s iszonyú aggodalmak közt keresi férjét, az önvád fantáziálással – nem is szólva arról a tündéri leírásról, ahogy Klára Dajka a püspök szobájában megjelenik.

A kissé merevebb anyaghoz szokott kéz megfosztja az ilyen és efféle jeleneteket attól, amit rezonanciának lehetne nevezni. Hadd illusztrálja ezt egy parányi példa:

„Gyűlölöm Kassait” – sóhajtá Klára halkán, öntudatlanul.

„Gyűlölöm Kassait” – hallá a kerevetről visszhangzani lassan, álomszerűen. – Az átírásban:

„Gyűlölöm ezt a Kassait” – szólt halkán Zsófia.

„Gyűlölöm Kassait” – lehelte halkán ugyanabban a pillanatban Klára. – Ez a megoldás tömörebb, drámaibb, de elejti a két mondat párhuzamos lírai-hangulati kicsengését.

Hadd iktatok ide még néhány parányi példát arra, hogy is értem én a Móríc-átdolgozásban a távlatok elmaradását, illetve elmellőzését: „Ki hitte volna, hogy a sors, mint a vadász jól kitanított vérebe, Kassai számára oly biztosan vegye üldözőbe Pécsit?” Az átírásban: „Ki hitte volna, hogy a sors mint véreb veszi üldözőbe Pécsit?” – Néhány szó maradt el, de ezzel egy életeli, sorsézésbeli szituáció egyszerű sémává halványodik. – „Egyszerre azonban megfoghatatlan változás mutatkozott a betegen. Marcsa tudniillik csatangolásaiból hazatérve egy hóvirágot hozott.” „Csatangolásaiból hazatérve” – ehelyett Móríc csak ennyit mond: „a mezőről.”

Mint mondtam, Móríc az átírásban az epikum puritánabb, empirikusabb változatát érvényesíti. Ebből következik, hogy Keményhez viszonyítva stílus szintet is kell váltania. Egy-egy higgadtabb elbeszélő közlésben, egy-egy balladán, drámai jelenetben Kemény is tud puritán lenni, de mégsem ez az ő elbeszélő stílusának az uralkodó jellegzetessége. Ha szabad a zenéből kifejezést kölcsönöznöm: Keményé „kromatikus” stílus – ami úgy értendő, hogy az elbeszélő közlést lírizáló-szatirizáló-reflexiók felhangok kísérik, az elbeszélés elmélkedésbe, okoskodásba, fejtegetésbe csap át; a közlés, a láttatás, az érzékeltetés egészen a hangulati beleélésé fokozódik. Az ilyen passzusok – föltéve, hogy nem mellőzi őket – komoly problémát jelentenek Móríc számára, nemcsak a maga stílusideálja, de a maga elé tűzött olvasmányosság szempontjából is. Mi történjék azzal, ami Keménynél lírai-hangulati, anyagtalanabb, bensőséges szinten, a hevület és a gondolat árny- és fényjátékaival van megrögzítve? Ezt a kromatikát Móríc nem akarja visszaadni, helyesebben megtartani. Szókihagyások, rövidítések, olykor egész passzusok elhagyása árán átkölti mindezt a maga markánsabb, de színtelenebb és költőietlenebb stílusára. Nivellál, tömörít, éppen ezért folyamatosabb és drámaibb Keménynél, de az ő sokszínűségének, összetett tónusainak feloldozásával.

(Pécsiről:) „Óvatossága sugá, inté, sürgeté, hogy az összejövetelet, miután az a helyes korlátokon túlterjedt, ne tartsa meg.” – „Óvatossága arra intette, hogy ne tartsa meg az összejövetelet, ha az ennyire túlmege a helyes korlátokon.” Nemcsak a mondat lírai-retorikus elemét hagyja el, de feszítő erejét is csökkenti, amellet a Kemény-féle késleltetés helyett a kulcsmondanivalót előrehozza.

Klára: „Midőn fölnyitá szemeit, nem látott csatlósokat villogó csákányokkal, nem látott gőgös főurat megvető tekintettel, de hallá a légben e szót: kém, suttogva, sivitva, démonok nevetésével, az angyalok sóhajával vegyülve. A hallgatag est a néma éjnek akarta átadni az átkos szót, és visszhangozá az egész láthatár, hogy soha feledve ne legyen.” – Móricznál: „Klára, amint fölnyitotta szemét, nem látott villogó csákányú csatlósokat, nem látott megvetően néző gőgös főurakat, de a levegőben még mindig visszhangzott ez a szó: kém! A hallgatag est a néma éjnek adta át az átkos szót, s zúgott az egész határ, hogy soha elfeledni ne lehessen.”

Amiről még majd néhány szót ejtek: az igei elemek erősítése, Kemény inkább nominális stílusához képest, itt is megfigyelhető. Felszámolja – ez szintén általános tendenciája – az appozíciós, hátravetett szerkezeteket. De nem ez a legszembetűnőbb, hanem a hangbenyomások meglevenítésének, az expresszív beleélésnek, a konkretizáló túlfokozásnak, ennek a stilisztikai bravúrnak a teljes mellőzése.

Deborah: „Éber álmok és álmodó éberlét között beszélt egy érmerő is, mely villog, égeti a havat . . . s ha még csak ez volna! De az ő szemét is égeti, lelkéig sűt tikkasztón, hervasztón. . .” Móricznál ebből ennyi marad: „Éber álmok és álmodó éberlét között emlegette az ékszert, amely égeti a havat és égeti az ő lelkét.”

A balázsfalli, egykori boldog órák emléke Elemérben: „És ez ingerlő, csábító órák, a folyosók oszlopai mögül, az ablakok leeresztett függőnyei közül, a még lombtalan fák távoli korrajzaiból, az egész láthatár keretéből kilépve, könnyű szárnyakon lebegtek elébe, körülzárták őt, s bűvös tükreiket csillogtatták, amelyekben a múlt árnyai éltek, mosolygottak, összeölelkezének és együvé olvadtak, hogy egy nagy emlékképpé váljanak. . .”

Átírva: „Ezek az elmúlt, csábító órák rácsaptak a folyosók oszlopai közt, az ablakok leeresztett függőnyei mögül, a rügyező fák, az egész vár, az összes valóság rajzából. Könnyen lebegett elébe a múlt pillanata, ott táncolt körülötte, s éltek, rezegtek, felcsillogtak, nagy emlékképpé váltak. . .”

Hogy a további példákat ne halmozzam: bizony olyan mindez, mint egy sokszínű festmény fekete-fehér reprodukciójában.

Közvetlenebbül a nyelvi szinten a mondottaknak szükségszerű következménye az, hogy Móricz átírja vagy feloldja Kemény különleges, egyéni mondatritmusát, mondatképletét. Mint már mondtam, Keménynél is gyakori az, hogy a cselekmény feszültségével vagy felgyorsulásával kapcsolatban a stílus tömörebbé, szűkszavúbbá válik; megfigyelhető, hogy ilyenkor Móricz is alig érzi szükségét annak, hogy igazítsa. (Bodó Klára a fejedelemasszony előtt.)

Csak hogy Kemény mondatformálásának ez csak egyik változata. Dinamikus hullámzó stílusában uralkodik egy olyna mondatideál, amely átfogó terjedelmű, halmozó, beékelő és késleltető jellegű: a megértést lezáró kulcsszavakat, mondatrészeket későbbre helyezi, szereti a retorikus alakzatokat, és ideális esetben a torlódások és visszatartások, többszörös alárendelő viszonyítások, nyitás és feloldás játékaival köti le az ilyen, ma már ódon kifejezés iránt érzékkel bírót. Nyilvánvaló, hogy ez nem a törőlmetszett epikus mondatforma, de mielőtt kitagadnánk, gondoljunk A Karthausi körmondataira.

Móricz ezt a mondatípust megint a maga ad hoc epikus ideáljához igazítja, tehát egyenletesebbé, folyamatosabbá teszi. Az alárendelésből mellérendelés lesz, a feszültségek tompulnak, a mondat feloldó, kulcsrészei előbbre kerülnek. Itt is, de még a rövidebb passzusokban is túlteng a szörend megváltoztatása.

Ezt nyilvánvalóan kiadós példán kell illusztrálni.

„Gyulai nem tartott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekről, s azt sem hívte, hogy Pécsi Simon, midőn a hitújítás kérdése komollyá válnék, még egy hajszálát is meggömbíteni hagyja a fényes kövű új Jeruzsálem miatt.

De bármekkora Tamás volt a Deborah apjának elvszilárdságában, bármennyire hitte, hogy a volt korlátnok minden ábrándossága mellett sokkal tapasztaltabb róka, mintsem az együgyű kezek vetette törben magát elfogassa, mégis az estéli borzongató jelenet, Szeredi bélyegző szavai és a kémkedéssel vádolt Laczkó dühe s megaláztatása akkora befolyást gyakoroltak kedélyére, hogy soha nem tudta szemeit behunyni, álmaiban is titkos kémek álcáit látta letépni, és az ájulódozó nők alakját eltakaró sűrű fátylokra bosszankodott.”

Móricznál: „Gyulai nem adott sokat a szombatosságot fenyegető veszélyekre s azt sem hitte, hogy Pécsi Simon, ha komolyra válnék a hitújítás kérdése, egy hajszálát is meg hagyná gömbíteni az új Jeruzsálem miatt.

Mégis, az a tegnap esti szörnyű jelenet, Serédi megbélyegző szavai s a kémkedéssel vádolt Laczkó dühe s megaláztatása annyira hatottak kedélyére, hogy nem tudta szemét se behunyni s álmában is titkos kémeket és ájúlodozó nőket látott és sűrű fátyolok miatt bosszankodott.”

Kihagyja a hosszú körmondat előkészítő részét, a második részben a pusztá tényközlésre koncentrált, s amúgy mellékesen elejti az eredeti szövegben bűjkáló enyhe szatírát is. – A kihagyások révén a mondat ritmusa a szélesebb, torlódóbb áramlás helyett éppen csak hogy mozgalmassá marad.

Keménynek kissé lazább mondatritmusát szorosabbra fogják még a rövidebb mondatokban is a szórendi változtatások – ezeken érzik meg feltűnően Móricz kezényoma.

„Miért borultál le egy szegény szolgáló előtt, ki éppen csak úgy tartozik, mint te, az alázatosság köntösében járni?”

„Miért borultál le egy szegény szolgáló előtt, ki éppen úgy, mint te, az alázatosság köntösében tartozik járni?”

A Kemény-féle retorikus-romantikus stílusideálhoz tartozik az, hogy egymásra utaló mondatrészeket közbeekelt jelzőkkel, határozókkal, mondatcsoportokkal választ el egymástól; az olvasóban a viszonyítás, a függőben tartás, a várakozás élményét akarja kelteni. Móricz stíluskonceptiója más: ő azt, ami összetartozik, összehozza, az appozíciós szerkezeteket előreengedi, helyrerakja, így szorosabb, tömörebb és egyszerűbb lesz. További tanulságok levonása végett lássunk most néhány egyszerű példát:

„Zsófia hercegnő tekintete kedvetlen benyomásokat áruolt el.”

„Zsófia arca kedvetlen lett.”

„Arcán szomorúság és megdöbbenés volt észrevehető.”

„Arcán megdöbbenés volt s szomorúság maradt.”

„Te utánam mondd” – „Te mondd utánam.”

„Már a vár sáncai elmaradoztak, már az Ompoly füzése, mely sokadalmak [vásárok] alkalmával bormérés és lacikonyhák számára vert sátorokkal volt behintve, gyérülni kezdett; már csak egy-egy kolduló hegedűs éneke juttatá a távozók eszébe, hogy még nincsenek messze a város határáról.” – Móricznál:

„Már elmaradoztak a vár sáncai, már gyérült az Ompoly füzése, melyben nagyobb sokadalmak idején sátrat vernek a lacikonyhák, már csak egy-egy kolduló hegedűs éneke juttatta eszükbe, hogy még nincsenek messze a várostól. . .”

Ezúttal nemcsak a szórendi változtatások és kihagyások ötlenek szembe, nemcsak az, hogy a szöves, nem Kemény ideálja szerint, tömörebb lett – most már látjuk: milyen ideál érdekében történik mindez: ahova nézünk, mindenütt megnő az igei elemek túlsúlya. Nem végeztem konkrét számításokat, de általános benyomásom az, hogy Kemény stílusa erősen nominális, legalábbis az igéit bőségesen körülíradzó névszói elemek adják meg a jellegzetes hangulati színeződését. Móricz gyomláló keze ezeket a nominális elemeket ritkítja meg, így az esemény, az akció élesebben, drámaiban rajzolódik ki, de valljuk meg, hogy szintelenebbül is.

„Amely dologban a fejedelelné lába elé akarok borulni, arról én egy szóval sem adhatnék Petneházinének fölvilágosítást.” – „Arról, ami ügyben én a fenséges asszony lábaihoz akarok borulni, egy szó fölvilágosítást sem adhatok Petneháziné asszonyságnak.”

Móricz tehát, hogy elemzésemet összefoglaljam, sok mindent áldoz fel az eredeti Keményből. Ha egy szóval akarnám megjelölni: a póre epikum uralkodik, s az a különös rezonancia vész el, amely Keménynél a lírai felhangokból, reflexióból, szatírából, érzelmi és gondolati távlatokból tevődik össze. Ekkora áldozatot egy nagy író talán mégsem tesz oktanul. Bizonyára ösztökelte a „feltámasztás” igényével a modern prózaepikához való idomítás – de leginkább talán a közönségideál kötötte és irányította; a könyvolvasó, de literátusnak még nem nevezhető közönség szélesebb rétegeinek szellemi szintje lebeghetett akarva-akaratlan szeme előtt. Problematikus vállalkozás volt ez, de úgy érzem, értékét nem csak a sikereken vagy sikertelenségen kell lemérni.⁷

Barta János

⁷ Az átírás sikere természetesen magát Móriczot is érdekelté, 1. erről levelezésében a 629., 631. és 653. sz. levelet.

Bécsy Ágnes

BERZSENYI DÁNIEL: VIG CHLOE

Berzsényinek 1817-től, a Kölcsény-bírálatától kezdődő pályaszakaszba bővelkedik zavarba ejtő talányokban – megnyugtatóan lezáró értékelése, érthetően, annál nehezebb. A feltehetően 1817 szeptember és 1836 között írt 28 vagy 29 vers közül gyakorlatilag csak hármat tart számon az értékelő hagyomány a „nagy” művek között; tekintélyes részük megkopott költői erőt vagy kidolgozatlanyságot sejtet, töredékes, lapos alkalmi sorokra is bukkanunk; új műformák tűnnek fel és rögtön el (a versek fele epigramma, nagyjából a korábban nem használt szatirikus-pszichiztikus típusból; de találunk drámai dialógustöredéket és monológot, kosztümös szónoklatot, helyzetdalszerű szerepverset és mitológiai alak szájába adott önvallomást is). Mindezekért az inkább negatívan értékelt zavarjegyekért a sértettség, betegség, rossz közérzet szorításában elhaló költői ihletet s az esztétikai-elméleti érdeklődés túlnövését szokás hagyományosan felelőssé tenni – a ráhagyatkozó megszokás azonban könnyen fordulhat felszínes felmentő magyarázattá és gyanús véglegességgé. Mert – sarkítottan fogalmazva: lehet-e igaz, hogy az ekkori verstermés egyenletes esztétikai értékének hiánya mindenestül szükségtelessé teszi jó néhány feltűnően gyöngé darab alaposabb vizsgálatát? hogy az elméleti elmerülés csak költői kiszáradás eredményezője vagy következménye, és csak a védekezés kényszere lehetett, nem egyszer mind benső, alkotói szükséglet is? hogy nem hozott elvileg jelentős előrelépést – például a költői önismeretben – ez a pályaszakasz? A kérdés a Berzsényi-kép egészét érinti; természetesen szerint csak rész tanulmányok sorában válaszolható meg, s ha az egyes esetekben nem is az egész problematika megragadásával, valamiképp mégis egy egész-összefüggés hipotézise szerint. Jelen dolgozat (mint egy nagyobb tanulmány része) legalábbis effajta hipotetikus megközelítése kíván lenni egy olyan – önértékében gyenge, de összefüggéseiben sokat eláruló – kései versnek, mely szintén hipotetikus keletkezéstörténeti magyarázatokkal, kényszerűen félretolt műként lappang Berzsényi-képünk egyik homályos szögletében.

Lássuk legelőbb a *Vig Chloe* megítéléséhez alapul szolgáló, felderített tényeket s az eddigi kommentárokat. Kisfaludyék 1824-ben kéri föl Berzsényit, hogy az *Auróra* számára küldene verseket. Az elküldöttek között van ez a mű is, mely hét év sértett magánya, hallgatása után a nyilvánosságnak szóló első költői életjelek egyike. Bár 1825-ben lát napvilágot, keletkezéséről biztos információ nincs. Vargha Balázs¹ és ő megállapításait tanulmányába illesztő Merényi Oszkár² emlékeztetnek arra, hogy Horvát István 1815 tavaszán kért énekeket és regéket a költőtől „Dáma-Kalendáriumába”. A kérésre csak levél válaszolt, mely nem nyílt elutasításként, de hangsúlyozta, hogy „... hidegsem, s invita Minerva sohasem szerettem dolgozni”. A felkérést kilenc év múlva újabb követte, s erre válaszul már vers érkezett, méghozzá: végig idézőjelben álló monológ, egy fiatal nő (Chloe) dala. Kézenfekvő, hogy a kutatók a Dáma-Kalendáriumtól és a szintén jelentős gyengébb nembeli olvasókkal számoló Aurórától érkezett felkérésekben, még inkább a köztes években keresik az ihlet forrását, nem feltéve, hogy a vers pusztán felkérésre, „invita Minerva” született volna. Merényi Oszkár megfontolása szerint az 1818–1824 közötti, betegséggel és esztétikázással töltött években nem íródhatott ez a könnyed dal, mely témája, hangulata, versformája szerint sehogyan sem illik a korszak komor képéhez; a vers tervének kialakulása, s így a kiváló élmény, 1815–1818 közt valószínűsíthető. Merényi Oszkár bizonyosra veszi, hogy a gyengéd érzelmekkel kísért s 1815-ben már jelentős episztolával is megtisztelt Dukai

¹ VARGHA Balázs: Berzsényi, Bp. 1959. 245–246.

² MERÉNYI Oszkár: Berzsényi Dániel versei Merényi Oszkár tanulmányaival, Szépirodalmi, 1976. 460–464. o.

Takách Judit férjhezmenetele körül 1816-ban lábrakapott mendemondák játszottak szerepet a vers létrejöttében, s adhattak konkrét tartalmat, formát a tervnek, mely a Dáma-Kalendárium felhívását és speciális igényeit lett volna eredetileg hivatott kielégíteni. A váratlan hangütés és műfaj halvány indokolásán túl a keletkezésnek ez a magyarázata alapot ad a vers értelmezéséhez és a „nemek zavarából” fakadó homály eloszlatásához. Ugyanis a végső strófában a „Lilim még istenné tehet” sor csendül fel Chloe ajkán; az Aurórában megjelent szöveghez képest aztán Döbrentei kiadása „Ál-mam”-ra cserélte az itt bizarrul hangzó „Lilim”-et. Az 1936-os *Berzsenyi-tanulmányok* jegyzetében Merényi Oszkár még logikusnak tartotta a változtatást, újabban azonban elveti: állítván, hogy a vers a kedves, vidám teremtsnek ismert költőnő helyzetdala, szerelemmel-szabadsággal-házassággal vívódó monológja (vö: a „Szabad pedig ki-ki lehet./ Míg fejét –” fordulatnak a főkörtőre való célzásként értelmezése), melyben az említett Lili hatalma a vőlegénytől hírt hozó, „gessneri” bizalmas barátnőé, s nem – mint vélénék – a szerelem tárgyaé. A keletkezési körülményeket alapul vevő magyarázat frappáns, és amennyire hipotetikus, annyira támadhatatlanul hihető is a maga illetékességi körében.

Az „invita Minerva” alkotni nem tudó költő művében azonban akadnak – maradnak – mind tartalmi, mind formai mozzanatok, melyek az előbbi filológiai magyarázatot ki nem zárják, csupán mellette a versnek inkább belső motívumokkal és Berzsenyi egész költészetének természetével számoló összefüggéseit feltárni készítenek. Elsősorban is a *versforma* kérdése igényel további figyelmet. A „női” szerepkör, illetve Judit személye – közvetve verseinek tónusa – még aligha elégséges indok rá, miért használja itt Berzsenyi ezt a könnyed „kádenciás” dalformát, melyet távol ifjúságában kultivált. A 8-as és 7-es sorokat váltó, keresztrimes, négysoros strófa 1799 előtt 8 dalában tűnt föl, 1803-ig még 6-szor, 1803–1808 között, a nagy elégiák idején mindössze egyszer, az elégiái hangot a korai konvencionális dalok érzelmes stíljével ötvöző *Glyceré*-ben. Az 1808 és 1836 közötti 28 év során aztán mindössze egyetlen alkalommal jelenik meg: a *Vig Chloe*-ban, tőle tökéletesen elütő jellegű versek társaságában. A korai, azonos formájú dalok közül 11 egyértelműen a gessneri indíttatású, konvencionális szerelmi dalok típusába tartozik; a továbbiakban pedig a szerelemhez mint egyetemes, „ihlető-erő-höz”³ kötődő élményt a szentimentális természetélmény (*Az est*), az enyészetélmény (*Mulandóság*), vagy – mint *Az Örömhöz* és *A Múzsához* – az odüsszeusi keresés-bolyongás-csalatás, illetve az ihlet jellegzetesen berzsenyis, filozófikusabb, szellemibb szférái felé tágitják ki. A „Chloe-versszak” 8+8-as vagy 8+7-es zárlattal ellátott (a Himfy-strófát erősebben idéző) variációja kétszer bukkan föl: 1803 előtt egy szerelmes dalban, majd 1811-ben az *Életfilozófiá*ban, ebben a kimagasló visszatekintő-élet-felmérő, elfojtott ellentmondások közt utat kereső filozófiai dalban, mely az elégia-korszak és a kazinczyánus, felvilágosult epizotólak „nemzetnek élő” költői életszakasza közt volt némiképp határ-kő. Ebben a korszakváltást jelző versben már szerepet játszhatott a tartalmi célú formaidézés – tudatos vagy ösztönös – szándéka. Bár a *Vig Chloe* keletkezési idejét ilyen pontosan nem ismerjük, a keletkezés körüli évek (1815–1825) mindenképpen ismét határhelyzetet jelentettek, más tartalmú, a költői pálya egészét tekintve sorsfordítóbbat. Nem lehet-e szó éppen ezért itt is, sőt itt különösen tudatos utalásról, kiszámított önértelmező gesztusról, a 28 év során egyszer, oly jelentőségteljesen egyszer, újra és utoljára alkalmazott formával? – A válaszhoz meg kell találnunk az okot, ami indítékul szolgálhatott Berzsenyinek ahhoz, hogy utalássá, költői önértelmezéssé fordítsa a korai szerelmes dalok ekkorra oly anakronisztikus formáját, sőt fordulatait, és meg kell jelölnünk, milyen tartalmú utalásnak nyithatott utat a verstípusnak különös jelentéslehetőséget biztosító alkalom.

Köztudott, hogy Kölcsény 1817-es kritikája általában igen elmarasztalóan illeti Berzsenyi több korai rimes versét, szám szerint 19 fiatalkori darabot (köztük 12 tipikus szerelmes dal, a fennmaradók *A reggel* kivételével szintén a szerelem-enyészet-halhatatlanság-ihletettség élménykörében mozognak; 13 használja a 8+7-es sorokat keresztrímmel kapcsoló formát); ezek szolgálnak egyszersmind céltáblául a Berzsenyi rimes verselését illető bírálatához is, mely a Lukács papot sirató klapancia feleslegesen sértő idézésével a kritika vége, „utolsó szava”.

Az 1817–18-ban paranoiás görcsökben fogant *Antirecensio* természetesen kitér e vádakra. A gyermeki darabok közlését jellemző, bizonytalanság táplálta dacreakció menti itt még, úgymond: szándékosan vette bele kötetébe „gyengébb” műveit is, mivel a zseni sem ír csupa remeket, s ő nem

³ Vö. HORVÁTH János: Berzsenyi és íróbarátai. Bp. 1960. – „A sugalló erőket magasztaló költemények” című fejezetben ír arról, hogy a különböző sugalló-ihlető erők, így a szerelem és a költészet „már-már szinte” azonosak.

óhajtotta hiú módon megszébbíteni önmagát. Ettől függetlenül külön is védelmezi a „kádenciás” verselést. A hosszas esztétikai tanulmányok után, 1825-ben elkészült *Észrevételek* azonos passzusában elsőül röviden megemlíti ugyan a fenti szerénységet, ám a döntő érv itt már valami más: a „közönységes középszerű emberiségben” látja publikumát, „melyet a bal kultúra még annyira el nem rontott, hogy a poézist, ezt a gyermeki lelkeknek gyermeki reliigióját gót íztelenség mesterként bábjáiban keresni s a lelket a fül dobjának alá vetni akarná; az oly publikumnak pedig szintűgy tetszenek az én gyermeki dalaim, valamint legjobb ódái, melyek között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelven beszéltem, az ódáknak pedig a tárgy természete szerint harsogtam: aki az ódák lelkét meg tudja tekinteni, láthatja, hogy azoknak nagy részében még szembetűnőbb a csupa gyermeki értelem és gyermeki gondolkodás, mint ezen együgyű dalokban.”⁴ Az *Antirecensió*hoz képest váratlanul rövid bekezdésben tér végül ki a verselés ügyére, az előbb mondottakhoz szorosan kapcsolódva annyit említ csupán, hogy a rimelés megszabogatott törvényeinek (vö: a „fül dobjának”) csak „módverselőkink” vetik alá magukat, s a „mesterkélés” szankcionálja, míg a művészet lépten-nyomon áthágni kényszerül őket. (A harmónia- és egyszerűség-elvű, itt jelzett új verstani nézeteit 1826-ban *A versformákról* írott tanulmányában fejti ki részletesen.) Az *Észrevételek* a gyermeki dalok védelmében megszólaltatja a harmónia (a „közép-”) mint egyetemes mérce gondolatát, melyen hozzákapsolva a „gyermeki” és „együgyű” pozitív értéktartalmú idealitását (a két jelző a klasszikus görögség minősítője is ettől kezdve!); megfogalmazza az igazi poézis gyermek-lelkűségének és magasztos, reliigiói természetének kritériumát (közvetve a költő ösztönös és szacerdotális indítását), s az ezeknek való megfelelésben (ami a verstani szabadság elvi védelmét is magában foglalja) leli korai verseinek mentségét, illetve értékét. Utóbbit a dalok és ódák „lelkének” azonosságát hirdetve nyomatékosítja. Mentő érvei tehát a *Poétai Harmonistika* esztétikai világképét előlegezik, és költői ihletének alapvető egységét állítják.

Szembetűnő tehát, hogy 1818-tól 1825-ig a korai verseket illetően hogy megnőtt Berzsenyi magabiztossága. Kölcsy érveivel először csak az őszinte dilettáns reakcióját tudta szembeállítani: a versek tényleg gyengék, de legalább lelkéből lelkedeztek. Aztán ez az őszinte lélek érthető örömmel mint elégtételt fogadhatta 1821 decemberében Mailáth gróf levelét, ki őt „Magyarországnak legnagyobb poétájának” tisztelve *nyolc* versét fordította le készülő *Magyarische Gedichte* című antológiájában (majd 1825-ben jelenik meg), köztük három szerelmes dalt, melyekből *kettő* a Kölcsytől megjelölt „gyomok” közé tartozik (a *Phyllis* és a *Glycere*: mintegy a szerelmi regény kezdő- és végpontját jelölik). Berzsenyi 1822. február 28-án kelt válaszelevele – ami a fordításokat illeti – jellemzően *csak ezekre* reflektál. A „Gratiák fölöntjé”-nek nyilvánítja Mailáthot, kinek a „gót íztelenség sentimentál-grimasszaitul” nem fertőzött ízlése és „szép érzésű naív lelke” fölfedezte a dalok szépségét és jelentőségét, gyermeket és nem gyermeket látva bennük. A Mailáthra záporozó elismerésben halványan jelződik a későbbi, elméleti védelem iránya, de elsősorban mégis mint az önbizonyosság visszaszerzésére tett kísérlet kap fejlődéstörténeti jelentőséget. Mailáth segítségével a dalok értékebe vetett, Kölcsytől könnyen megingatott ösztönös-érzelmi hitét nyeri – indokon felül nagy mértékben – vissza. A fordító lelkébe vetítve önlékét, mely a daloké is, *voltaképpen nem a verseket, hanem „lelküket”: a számára oly nagy szubjektív jelentőséggel bíró s az ódákéval közös ihletük természetét rehabilitálja*. Ugyanezt teszi lényegében esztétikai olvasmányokon csiszolt, rendszerező okfejtéssel az *Észrevételek*ben is.⁵

Feltehetően az egész esztétizálás ösztönzője 1818-tól a *Poétai Harmonistika*-ig az előbb látott rehabilitációs törekvés. Ami – s ez bizonylat fontos – aligha pusztá mentségkeresést jelentett, ha – kezdetben – motiválta is ilyen indulat. Jelentette sokkal inkább a félve rejtgetett, pályája során elme elfojtott és minduntalan feltörő, tiltott késztetések tisztulón tudatos vállalását: az én „daimónjának” költői „daimónként” való megragadását. A kritikát követő „hipochondriás”, sértődöttségnek

⁴ BERZSENYI Dániel *Összes Művei*, Bp. 1968. 196–197. – Első kiemelés Berzsenyitől, továbbiak tőlem: B. Á.

⁵ SZAUDER József már fölfedezte – ha nem is értékelte részletezőn – a két antikritika között hét év alatt lezajlott elvi változásokat (*A romantika útján*, Bp. 1961. *a magyar romantika kezdeteiről*, 46.). – E kötetben másutt felhívja a figyelmet Schiller elméletének jelentőségére, mely Berzsenyit megerősíthette saját naiv, gyermeki természete felől, s megkönnyíthette számára az érzett evidencia esztétikai kifejtését az ismert, romantikusan mitizált formában. (*Génusz száll. . .*, 224–47.)

Kölcsy valószínűleg azért lehetett kiváltója, mert a látens ok, a költői önszemlélet kételyek közt egyensúlyozó, hiperérzékeny labilitása, minden pillanatban összeomlással fenyegetően már élt Berzsenyi legbensőbb valójában. Antirecenziós törekvéseiben aligha csak a konzervatív-nemesi irodalomszemlélet méltóságtudata ágaskodott fel az irodalmi reszpublikával fenyegető szellem ellenében. Kölcsy az önmagával szembeni benső bizonytalanságot erősítette a költőben tektónikus katasztrófává – vele perelve önmaga visszanyeréséért (így voltaképpen dilettáns költészet- és önszemlélete ellenében) a költői egzisztencia hiteles újrakonstrukciójáért küzdött. Kölcsy-portréiban – ellenkező előjellel – éppúgy költői önmagát, törekvéseit próbálta igazolni, mint Mailáth-portréjában.⁶ Ha az *Antirecenso* megszál-
lott dühe közönséges sértődöttségéből, hiúságból táplálkozott volna kizárólag, nemcsak – Kazinczytól is értetlenül fogadott – önpusztító heve lenne szinte magyarázhatatlan, hanem az is, miért folytatta a költő esztétikai tanulmányait oly elszánt, kitartó átélessel. Ha csak külső megtámadatásnak érezte volna a kritikát, könnyebb úton is megtalálhatta volna a maga tekintélyelvű válaszát, de a támadás belülről (is) hatott, elsősorban önmagának volt szüksége az 1818-ban kifejtettnél meggyőzőbb válasza és igazolásra. A költőnek. – Alig figyeltünk rá, hogy már az 1815-ös episztolák és a Kölcsy-kritika olvasása között csak egy versnek keletkezéséről tudunk biztosan (*Himnusz Keszthelyi isteneihez*, ez a már sajátosan *költészet*-centrikus mítikus kultúrfilozófiai vers 1817. február 12-én dátumozott). Vajon miért vonult közben, 1815 és 1817 között, a kritika előtt már önkéntes némaságba Berzsenyi? Mivel magyarázható, hogy aztán az 1825 előtti hét komor év során írt hét verse közül kettő – a legjelentősebbek – az *Até* üldözte, Orpheuszként vérző tagokra szaggatott *költő* sorsát fogalmazza, önarcképként, két változatban (*Barátaimhoz III; A költő és a sors*)? Véletlen-e, hogy az utolsó húsz év „nagy”-nak ismert három verse (*A poeta; Gróf Mailáth Jánoshoz; A poézis hajdan és most*) a *költészettel* foglalkozik; témájuk az ihlet – saját költészetének sorsa és tanúsága – az egyetemes költészet „világsszemléletének” útja? S végül: mit sejtet, hogy 1817-től jelennek meg lírájában azok a lírai képmás funkciójú mitológiai utalások, melyek nem csupán a „lélek”, hanem a *költő* én, méghozzá egy sorsszerűen tragikus költőiség képét vázolják: a fent említett Orpheusz, a *füredi kúthoz* sástepte Prometheusza, a Mailáth-óda Pygmalionja, az utolsó vers Protheusza („lekötött kalóz”), illetve Szemelje (a villáműzben enyésző „bűszke lány”) – Ez utóbbi képmásokhoz kapcsolódónak tartjuk a *Víg Chloe* égből visszahulló „lepkeszárnyú gyermek”-ét is. A feltételezett kapcsolat kifejtése céljából azonban előbb térjünk vissza a versformát illető, eddig elsorolt szélesebb megfontolások tanulságához, illetve folytatólag a vers szavaihoz immár, melyek tartalmilag is pontosan kirajzolják a verstípus használatában sejtett önmértelmező gesztust, jelentését és jelentőségét.

A *Víg Chloe*-ban három évtized múltán újra megjelenő versforma az 1797–1803 közötti szerelmes versek, különösen a legkorábbiak között ismert *Phyllis* (szintén idézőjeles helyzetdal) félreérthetetlen visszahozása, amit megerősít a gyermeki dalokban kialakult képi-nyelvi klisék (természeti színhelyek, érzelmegesztusok konvencionális, egyben áspiritalizált rekvizitumok), illetve a hajdani Lilikhez, Lollikhoz s egyéb szilaj leánykákhoz intézett morális szentenciák szintén egyértelmű felelevenítése. Egyben a korai dalok általánosabb ihlettermészetére utalást érzünk *A Múzához* érzelmi-eszményi *álom*-képzetét s *Az Örömhöz tündér-éskelés*-képzetét idéző, szerelmi konvenciókhoz illeszkedő fordulataiban. A gyermeki dalok 1818 és 1825 között kibontakozó esztétizáló és alkotáslélektani védelmét, valamelyest az *Életfilozófia* példáját is szem előtt tartva a visszautalásban tudatos szándékot és tartalmat érzünk: a költői pálya egy részének tulajdonított hangsúly eszközével az egész pálya értelmező, minősítő összefoglalására tett kísérletet. Ezt figyelembe véve aztán a szöveg tartalmi vonatkozásai a korai dalokon túl a 10-es évek végéig terjedő költészetre is értelmezhetők, a versben kirajzolódó „történet” a Berzsenyi-líra egészének „lélektörténete”-ként is fölfogható.

A cím és az idézőjel szerint a vers formálisan „másvalaki” monológia, ám semmiféle „máshelyzet-re” utaló szituációs konkrétumot nem tartalmaz (a mellékes „barátném” kitételtől eltekintve szólhatna férfi szájából is), a beszélő alak személye és helyzete merőben elvont, éterikus; a vers tehát nem valódi helyzetdal, illetve nem sikerült helyzetdal. Már a kezdő strofában felsejlik olyan tartalom, mely

⁶ SZAUDER József az *Észrevételek* romantikusan mítoszi-gyermeki költészetfelfogásában kiemeli a *költő* Kölcsyvel való rokonságot. Kölcsy *kritikai* támadásának egyik rejtett okát a titkolt – mert megfélemezendő késztetéseket illető – rokon érzésben, az áttételes *önkritika* ösztönében látja. (I. kötet; *A magyar romantika kezdeteiről*, 46–49.) – Berzsenyi ellentámadása (Kölcsy *Jegyváltó*-jának lerántása, a költőt s embert illető egyéb megjegyzések) nem értelmezhető részint hasonló alapon?

a személy és helyzet karakterességét elbizonytalanítja, a vidám, fiatal lánynak ígérkező „beszélő” szájára olyan értelmű szavakat adván, melyek az öregedő költő vallomásában sem szólnának hitetlenül.⁷ Műfaji – s így esztétikai – szempontból ez nem nevezhető sikeres megoldásnak, a vers értelmezésében mégsem mellékes tény a halál felé haladó öregség, a jelen – és az örökifjú „gyermeki” (e versben is kulcsszó), a hajdani összekötése. A sír és a gyermeki világ felé tekintés azonosítása párhuzamosan merül föl a két nyitó versszak finom kétértelműségében:

Húnyik a nap, pirul az ég,
Intesz édes enyhelyem!
Megyek, megyek, ah elég rég
Vonza feléd kebelem.

A hunyó napban, alkonyi ég alatt intő „enyhely”, az „elég rég” vonzó megpihenés helye: halált és békítő enyészetet első pillantásra (kezdőképként!) erősebben idéz, mint ifjonti hazaérkezést. Az életnap piruló alkonyában felsejlő enyhely aztán a következő strófában úszik át egyértelműen az egyszerű nap alkonyán boldog pihenést ígérő gyermeki ideálvilág: szerelmes tájat idéző álom, álomi emlékezet képzetébe.

Te vagy az én kis világom,
Virágim szép ligete!
Gyermeki vig munkásságom
S elmém első képzete.

Ahogy összefonódik az ifjúság nosztalgiaja (és tartalma) a közelgő halál sejtelmével, a „gyermeki” „első képzet” felé vonó ösztön átvetül a halál felé tartó benső tartalmakra és viszont. Ekképpen egységesül a „félhalott”-ság az örök fiatalság, megújulás állapotával,⁸ hogy aztán ez a szerelemtől lelkes ifjúság, visszafiatalodás mondja el az élet végi visszatekintést az „első (vers)képzet” formájában, ami által a költő öntörténet valamiféle szerelem-történetként jelenhet meg (5–10. versszak).

A gyermekség mítoszi emléktája maga a lélek alkotta teljesség-*álom*, a „kedves-titkok” vonzalmakban fogant költői *jelképvilág*, melynek sorsa a *tündér* eltűnés-hervadás – Chloe vallomásában éppúgy, mint az 1799–1804 közötti idillekből a következő években elégiákba váltó Berzsenyi élményvilágában. A jelképek álomvilágát teremto gyermekség elmúlván „csalfa remény” „bábjait” hagyja maga után, a vonzalmak „hív lánc”, „violabilincse” nyugtató „rablánc” lesz az ébredésben, örökifjú éden helyett őszi hervadás lesz az élet színtere. Az ébredést, illúzióvesztést követő alternatíva itt is ugyanaz, mint költészete egészében: vagy megtérni próbál a jámbor „bölcesség” lelki védelmébe, vagy az álmodást, a csapongó „szebb világot” alkotást vállalja örökös „csalátások”, hervadások és lélekpusztulások kínjaival. A vers – akár a költői pálya is többször – előbb megpróbál megtérni. Önitéletül, egyben örök bölcességként megfogalmazza az álmodozás, szellemi égbemelkedés kudarcát, sőt hübrikus vétségét, mindjárt az erudíciós költészeteszményt mutató korai verseket, illetve a szerelmes dalok rokon fogantatású intelmeit visszhangzó formában:

Oh, nem jó halandó szemnek
Az eget megmutatni,
S a lepkeszárnyú gyermeknek
Égi szárnyakat adni.

⁷Attól a költőtől, aki már tizennégy évvel korábban „formális öreg”-nek mondta magát, aki a Kőlcsey-kritika után „árnyéka” önmagának, kinek „lelke rég megholt, s annak helyét egy új, ismeretlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg, mint az ég s nyugodt, mint a sír”. (Levél Kazinczyhoz, 1820. december 13.)

⁸Chloe eredetileg Deméter egyik mellékeve, s „zöldellő”-t jelent; az istennő természethervasztó avilági arcával (Khthónia) szemben lényé éltető, termékeny, „fiatal” aspektusát jelöli.

Nehéz a mennyet elhagyni,
Pedig le kell hullanunk!
Jobb a hív földön maradni
S rózsákat itt szagatnunk.

A „le kell hullanunk” megrendülése még igaz átéléssel hangzik, de a következő bölcselkedés egyre hamisabb, sekélyesebb tétellevezetéssé válik, s amint költészetében sem hozott soha hiteles megnyugvást, a versben sem – mert igazabb indulata elsöpri. Berzsenyi itt előbb szinte önparódiaként ellaposodott „horáci” meglegedésről beszél: a „méh-ajakkal” mindenütt mézet lelő bölcsességet (saját költészete nem egy korábbi sorára utalva, de a versforma ritmikai lehetőségeit itt ironikusan kihasználva) klapanciás döngicséléssé devalválja, kereplő módjára pergetve az aranyigazságot, hogy aztán váratlanul – a szerkesztés konvencióit sokat sejtetően fölborítva – egy merőben ellentétes töltésű érzelmi robbanás hiányos-szagattott mondataival lökje el a józan „bölcsességet”:

Nem álmodni, / hanem élni
Illik e szép / világon:
Méh-ajakkal / mézet lelni
Lehet minden / virágon.

Egyik hervad, / másik nyílik,
Mindenik csak / tünemény;
Annak nyílik / a legszebbik,
Aki szabad / s vig mint én.

Szabad pedig / ki-ki lehet
Míg fejét, – de / hol vagyok?
Lilim még is / tenné tehet,
Legyen, legyen, / halgatok.

A végső strofa második sorának ritmikailag hangsúlyozott hangulati-gondolati föleszmélésében a Chloe szájába nem, de a korai Berzsenyi-dalok világába annál inkább illő „Lilim”-mel (vagy a vele szinte egyet jelentő „Álmam”-mal) jelölt gyermeki-szerelmes fölszárnyalás vállalása fogalmazódik meg: a dalok szerelem-alkotta világa érzelmi fölemelkedéstől színezett ideálvilág, az álmok valósága is. „Lilim” vagy „Álmam” révén bár, a hangsúly az istentülesben van, ami a „lepkeszárnyú gyermek” „égi szárnyak”-ra kelését – és újabb lehullását – involválja; jelenti a megújuló álmodást, az álmok újabb csalfa bábbá foszlását, újabb virágzó enyhelyet és újabb hervadást; visszafiatalodást, mely az enyészetet közelíti (a „Legyen, legyen” ismétlődő megadása a befejezésben a kezdésbeli „Megyek, megyek” erőteljes alakzatríme).

A versbeli „szerelmi regény” múlt idejű története végén a „Legyen, legyen” jövőre vonatkozó jelene egyszeri és végleges fordulatként hat. Ám az enyhely felé közelítő „Chloe” sejteti, hogy a történet és lezáró fordulata egyben örökös ismétlődés is: a „Gyermeki vig munkásságom / S elmém első képze” folyamatos jelen idejű vonzással hívja („Hozzád jövök, ha szívemet / Aggodalom terheli, / Hozzád, ha rám öröm nevet, / S kezem lantját emeli”), „új világba andalít”-ó ígérete szüntelen gyermeki felemelkedésre csábítja. A versbeli szerelem-álom történet Berzsenyi költészetére értelmezve mint folyamatos „esemény” is kifejező. Nem csupán arról van szó, hogy az álom – ébredés – tanító bölcsesség „lépéseiben” az idilli – elégiai – episztolai költészet kronologikus lépcsőfokaival vág egybe megközelítőleg; kézenfekvően vonatkoztatható arra is, ami talán a költő számára is elevenebb és állandóbb probléma volt: az álmodás és égbe emelkedés, „fellengés” – illetve a bölcsesség úgyszólván versről versre zajló küzdelmére az egyes korszakokon belül.⁹ Így értjük a szerepét és önértelmező

⁹ Az „álom” és a „fellengés” motívumainak említett dolgozatunkban elvégzett részletes vizsgálata azt is igazolja, hogy Berzsenyi költészetében a kezdetektől folyamatosan létezik egy – benső, szubjektív, romantikus irányba mutató – álmodástörténet s egy párhuzamos – erudíciós, objektív, tradíciók-

vonatkozását a versbeli „történet” folyamatos és egyszeri jelentésének is: a verszárlat rövid, de emphatikusan hangsúlyozott, érzelmi választást sugalló jelene mindkét „történet” lezárása lehet; egy költői elkötelezettség *most is* és *most már mindig* választása érvényesül benne. Hogy voltaképp micsoda ez az elkötelezettség, költőileg mit jelent, az az ikároszi „lepkeszárnyú gyermek” sorsában, sorsának elfogadásában mutatható meg.

A *lepke*, illetve a *lepkeszárnyú* fiatal lány alakja a mitológiában *Psychének*, a lélek megszemélyesítőjének képe. Az eredendően halandó *Psyché* azonban sosem önálló alak, rendre együtt jelenik meg párjával, a szerelem halhatatlan *szárnyas* istengyermekeivel, *Aphrodite* és *Hermész* (vagy *Árész* vagy *Zeusz*) fiával: *Amorral*. A „lepkeszárnyú gyermek” kettejük közös történetét idézi, sűrítetten is félreérthetetlen utalás az *Amor* és *Psyché* gondolatra.¹⁰ Ismeretes, hogy *Berzsenyi* 1810-ben megvásárolta *Platón* dialógusainak német kiadását.¹¹ *Poétai Harmonistiká*-jának eszméiben igen nagy szerepe van a platóni filozófia hatásának, elsősorban a *Symposion*nak és a *Phaidrosz*nak. E művek ismerete már 1825-ben (az *Észrevételek*-ben) feltétlenül jelentkezik, s így valószínűleg az *Amor* és *Psyché* utalás is kapcsolatban állhat a platóni hatással. A *Symposion*ból a költő megismerhette *Éroszt* mint annak a törekvésnek kifejezőjét, mely az embert az érzékiektől fokozatosan a legfőbb jó és szép eszméihez emeli. (*Diotima* tanítása szerint *Érosz* se nem halandó, se nem isten, hanem közvetítő világerő, daimón.) A *Phaidrosz* alapján másrészt megismerhette a lélek szárnyas szekerének képzetét, a két szárnyas paripáét, melyek közül az egyik a magasban járva a világ ura, míg a másik tollát veszítve hull, s az anyagba ütközve természetes földi vonzkörébe ér.¹² – *Psyché* mítoszi sorsában – a fenti képzeteket kiegészítő – jelentősége van talán annak a ténynek, hogy némiképp *Szemelé* (a „halandó lányka”) rokona: földi királylányként addig él csak boldog szerelemben *Érosszal*, míg isteni valójában látni nem akarja, amint meglesné szerelme égi lényét, *Érosz* elhagyja, s *Psychének* ezer veszélyt, vándor megpróbáltatást állító út vége adja csak meg az örök találkozást isteni kedvesével.¹³ A nyilvánvaló *Platón*-hatás és *Berzsenyi* másutt is annyiszor megnyilvánuló kitűnő mitológiai értesültségének ismeretében nem alaptalan a „lepkeszárnyú gyermek” képmásán olyan költői szimbólumot értenünk, melyben a „földi” *Psyché* és ember fölötti vándorútján elért égi kedvese egyesül, a földre hulló s az égi lélek-paripa útja együtt jelenik meg, a földi szerelemben megtalált *Amor* a lélek emelkedésével elért égi *Érosszá* lesz: a szerelmes dalok ihletőjeként a „zsarnokölők” ódai istenével is egy. A vers szentenciája szerint „nem jó” ez a földit az égbe ragadó extatikus vonzás, mert végül is a visszahullás, a kudarc jóslatával teljes – a fellázadó érzelmi döntés mégis elismeri benne a legyőzhetetlen, örökös ösztönzőt, mely minden „földi” meggondolás ellenére *most is* és *most már mindig* követendő. A „lepkeszárnyú gyermek” képmása *Berzsenyi* „fellelengéseinek”, „csapongásainak” (költői ihletettséget kifejező állandó motívumai ezek): ihlete alaptermészetének értelmezője, benne az „álom” vállalásának, a benső törekvésekből táplálkozó – végül is tragikumba hulló, pusztulást sürgető – „visszafiatalodásoknak” elkerülhetetlensége fogalmazódik felismert és elfogadott költői (tehát több mint érzelmi következményeket rejtő) sorsképletté.¹⁴ A vállalt, benső ösztönzés lényegét illetően a

hoz vonzó – bölcsesség-történet, mely mint valami külső-belső harmóniát kereső egységes üdvötörekvés indul, hogy aztán egyre ellentmondóbb-felelőbb képzeletlancolatú idegenülve, választás elé állítsa az – így vagy úgy – önelgyöző, megnyugvást sehogy nem találó költőt.

¹⁰ *Amor* – azaz *Érosz* – a görög mitológiában a legősből és legfiatalabb isten (archaikus mítoszok szerint a *Káosz*ból születő első lény, újabb értelmezésben az istenek örökifjú gyermeke), a hellenizmus óta a római művészetben *Cupidó*ként elsődlegesen az ellenkező nemek közti erotikus vonzalom égi hatalmát személyesítette meg, ám a klasszikus görögységben még elevenen élt egy tágabb, illetve szellemibb értelmezése is. *Gymnasionok* és *ephebiák* védistene volt; *Athén*ban benne tisztelték azt a felsőbb lényt, akinek segítségével *Harmódiosz* és *Arisztogeiton* szellemi frigye megszabadította a várost zsarnokaitól; több helyütt az úgynevezett *Elephtería-ünnepek* az ő személyének szoltak.

¹¹ *Sämtliche Gespräche der Platon*. Übersetzt von Klenker. 1804. (4. kötet).

¹² Vö: *KERÉNYI Károly*: Az ismeretlen *Berzsenyi*, Bp.–Debrecen–Pécs, 1940.

¹³ *Berzsenyi* egyik korai szerelmes dalának, az 1799–1802 között írt *A szerelemhez* címűnek utolsó strofájában már költői képpen idézte a vándorló, a feledés alvilági folyójából merítő *Psychét*.

¹⁴ Az 1825-ben megjelent versek közt van *A poeta*, az elismert nagy ihletvers is, mely általánosabban, de mégis nyilvánvaló személyességgel az „Uj tündéri világ bája” általi elragadtatásként, a *Léthe* habjába merült lélek égre emelkedéseként s „csuda lángérv” formájában érzékelteti az ihletet, jelezve sebezhető érzékenységét és tragikus perspektíváját is.

korai szerelmes dalokra való utalás a kép éroszi vonatkozásával együtt közöl egy igen fontos tartalmat: *szerelmes ihletének és egész költészete ihletének egymagvúságát*. A visszaulrásban a korai dalok „közönséges” Érosa az égi Érosz, Vénusz Urania szellemi magasába emelkedik, s *mint ilyen* képviseli a költői törekvésekben kontinuuusan ható ihletet, költészetének korai, ős-pillanatában látva egészének lényegét, jellemét. *A vers ennyiben nem pusztán dacos vállalása a daloknak, hanem a dalok* (konvencionális héjazatában is) *már élő, egyéni ihlet-lényegének* – a prózai megnyilatkozásokban annyit hangoztatott gyermekeinek – *értelmező felemelése, költői tudatosulása és elfogadása*. A platóni-éroszi ihlet ugyanis a *teremtés* ösztönét is magában foglalja, a szerelmet mint a „jó örök bírásának vágyát” s a „szépben való nemzés” halhatatlan („visszafiataltító”) törekvését: azt, amit Berzsenyi 1830-ban, a *Vig Chloe* után öt évvel elkészült *Mailáth-ódában* majd szintén mitológiai képmásban fogalmaz meg egyértelműbben is.

A *Gróf Mailáth János*hoz írott vers is költői pályafelmérés, visszatekintés – vállalással és általánosító, „közérdekű” tanulságokkal; a *Vig Chloe*-val kimutatható többrétű kapcsolatát itt nem vizsgálva, arra a momentumra hívjuk fel a figyelmet, mely az 1825-ös dal ihletfölgőségát teszi – az ódák felől – világosabbá. A *Vig Chloe* kezdeti enyészetképevel rokonítható verskezdő állapotrajznak az elapadni készülő ihletre vonatkozó képe („rohanó Vág”, mely „árjait... zúgva szórja”) a vers második felének személyi-nemzeti utalásaival tisztán a nemzeti ódaköltő egzaltációját idézi. Erre az ódai költészetre vonatkozik múlt idővel a vers 4–5. versszaka:

Tündér tükörben nyílt nekem a világ.
S mint egy Pygmalion szobra. ölem hevén
Éltre gyűlni látsza honnom,
S annak ivá kebelem sugalmát.

Mellembé, mint egy Ílion éneke
Zengett a haza szent lángja; Olympia
Istenfiakkal küzdve űnt fel
Isteni bájba merült szememnek.

Eltűnt a rémkép...

A „tündér tükör” képei – az „isteni bájba merült szem” látomásai – a „rémkép” – s a vers végén a „villitánc”: a *Vig Chloe* álomtörténetét idéző képzetsorba sűrű költészetének benső történetét, sorsát, itt ugyan némileg más hangsúlyokkal és *A poézis hajdan és most* felfogása felé mutató, egyetemes-intő tartalmakkal, számunkra azonban most csak a kudarcos, de sorsként vállalt ihlet jellemzése tanulságos. A nemzeti ódaköltészetet idéző, fegyelmezett ihlet-nosztalgiaét eláruló kezdés után olyan mitológiai arckép bukkan föl, mely ebben a kontextusban meglepően szokatlan, szimbolikus átértelmezétségében messze több mint konvencionális rekvizitum, ezért alapos figyelmet érdemel. A Pygmalionra való utalás persze elég természetes kerül kapcsolatba a művészi teremtő tevékenységgel, de a mítosz hagyományos jelentésköre a szerelemé, nem a hazafiúi, nemzeti törekvéseké. Eredeti jelentésében alkalmazta már Berzsenyi a *Psyché*-utalás kapcsán említett korai dalában, *A szerelemhez* címűben is.¹⁵ A pygmalioni teremtő aktus a szoborideál életre ölelése, a szerelem éltető lángjának átlobbantása az addig élettelen, képzeletben élő ideálképhez: „álom”-képhez. Ez a tartalom éled fel a *Mailáth-ódában*, ám az eredeti jelentéskör átértelmezésével, illetve szokatlan kiterjesztésével. A 4. versszak szerint költészetének ideálja, életre keltendő szobra a „honn” volt, így a pygmalioni szerelmes-teremtő energia is ezt a tárgyat illette. A mítosz behelyettesítésével létrejött *költő-képmásban* annak az értelmező önvizsgálatnak a kiegészülését találjuk, melyet a *Vig Chloe*-ban is nyomoztunk: a költő pályája vezérlő ihletét feltétlennek és egyneműnek tekinti; lényegét 1825-ben nem csupán bizonygatott „teljes-értékűségük” okán próbálhatta a korai szerelmes dalokban megra-

¹⁵ „Bennem mélyen metszve lelem / Szép ideálját, / Pygmalionként ölelem / Kedves bálványát, / De meg nem lelkesíthetem, / Csak tűnő képét kergetem” – jellemzően anti-Pygmalionként, csalatott álmodóként láttatva már itt is magát.

gadni, hanem mert a legközvetlenebbül nyilván ezek mutathatták meg az ihletnek a szerelemmel való mitikus azonosságát. Ahogy a *Víg Chloe* „lepkeszárnyú gyermek”-e a szellemi daimón, Érosz szférájába emeli, szublimálja a *dalihletet*, úgy tágitja a Mailáth-vers Pygmalionja az éroszi teremtő aktus igényét – a korai, még nagyon hagyományos tartalmú említése felől – egyenesen az *ódai ihlet*, a nemzetteremtő energia képei kifejezőjévé.

A két vers érintkező pontjai is arra mutatnak, hogy az esztétikai tanulmányok első jelentősebb elméleti eredményét mutató *Észrevételek* körüli időtől Berzsenyi *lírájában* is felerősödik, sőt a leghangsúlyosabb törekvéssé lesz a tudatos költői önelemzés, nem csupán a költészetbölcseleti általánosításokkal szolgáló három „nagy” versben, hanem az ezekkel szoros kapcsolatot mutató, 1825 körülre datálható gyengébb szerepversekben is. A *Víg Chloe*, a *Szilágyi 1458-ban*, a *Wesselényi, a nádor Muránynál* szokatlanságuk, illetve gyengeségük folytán sem ebben az összefüggésben, sem máshogyan nem kerültek még az érdeklődés előterébe. Úgy vélem, azért kell mégis foglalkozni velük, mert formájuk, *idézőjelességük* önmagában is jelentős mozzanatról árulkodik Berzsenyi költői öntudatának, magatartásának alakulását tekintve.

Nyilvánvaló, hogy a *Víg Chloe*-ról elmondottak csak a vers formája és műfaja felől kelt meggondolásokból következhetnek; a formai, nyelvi visszautalások, az idézőjellel is nyomatékositott szerephelyzet nélkül a vers álarcos tartalmát fűrésző értelmezés alaptalan lenne. Ennyiben a vers formáját – szélesen értve azt, ami ide értendő – a költő legbensőbb lírai tartalmait elárulónak gondoljuk (értve úgy is, hogy megmutatnak valami rejtett, másként még meg nem nyilvánuló mélyebb tényezőt; de úgy is, hogy esztétikailag nem találják a forma és a rájuk bízott mondanivaló igazi koherenciáját). – A *Víg Chloe* szerepgeztusában tulajdonképpen az történik, hogy Berzsenyi költészetének egy részét idézőjellel „újra megírja”, „megismétli” – a szerep révén mintegy önmagától eltávolítja, önmagát benne objektív távolságba helyezve; sallangjaiban, gyengeiben, immár nem vállalt vonásaiban távolból szemlélte önmagát ironikusan megszünteti, a jelenből pozitívnak – és megmásíthatatlannak – felismert „lelkét” viszont általános és végleges érvénnyel vállalja mint *költő voltának* kardinális tartalmát. Véleményünk szerint a *Szilágyi 1458-ban*, sőt a Wesselényi-monológ is hasonlóan tekinthető a nemzeti ódák idézőjelbe helyezett „megismétlésének” – megszüntetésének és végleges újravállalásának –, mint a *Chloe*-vers a dalok vonatkozásában.¹⁶ Célunk itt nem e versek vizsgálata, pusztán a *Víg Chloe* szerepe bujtatott önértelmezéséhez szolgáló logikus analógiát próbáltuk jelezni bennük feltételezve, hogy az idézőjeles és más „rejtőző” versek¹⁷ 1825-től gyakori felbukkanása egy minden korábbinál erősebb, tudatos *költői önmeghatározási kísérlet formai bizonyítékai*. Nyilvánvaló kapcsolatot érzünk az esztétikai tanulmányok, az ars poeticus igények, az *ön-objektíváló műfajok és versformák*, a költőn tragikus magafelismerése és Berzsenyi elnémulása között; ezért kívántuk felvetni a szerepversek elvi jelentőségének és kívánságos revíziójának gondolatát, kezdve a *Víg Chloe*-val.

Természetesen a *Chloe*-vers esztétikai értékét illetően ez nem jelent újraminősítést. Egyetértünk azokkal, akik elhibázott műnek tartják. Nem is lehet más. Valódi helyzetdálnak túl sok, méltó ars poeticának félrevezetően kevés: *Chloe* éterikus alakja – meg a korai dalok formája – nem bírhatja el a súlyt, melyet hordoznia kellene, a költői közlés pedig elvékonyul a könnyed, számára idegen szerepformában. Az illidt agyonnyomja az elégia, ennek viszont a dalkonvenció nem adhat adekvát formát. Mint esztétikai élvezet tárgya: zavaros, felemás mű. De irodalomtörténeti kutatás tárgyaként megérdemli a figyelmet mint összes hibáival szimptomatikus, *elvileg* jelentékeny, sokat elmondó vers. A Berzsenyi-talányok megválaszolását – részben – segítheti.

¹⁶ A *Szilágyi*-versben a korai ódák hangja csendül (a Romlásnak indult... szövegváltozatait is erősen idézve), melyet közvetlenül Szilágyi Mihály szájába ad a költő – meggyőződésünk szerint nem a cenzúrára tekintő meggondolásból –; az utolsó versszakban egy *Szilágyi*–*Sulla* azonosítással aztán még nyilvánvalóbbá teszi a személyes konkrétságot feloldó szerepjelleget. Többször felhívta már az irodalomtörténet a figyelmet – magyarázatot alig találva – a vers szenvedélyes radikalizmusának váratlanságára. Kérdés, nincs-e összefüggésben ez a tartalmi újdonság az ódai önértelmezés szerepköntöszével, nem a szobortökélyű honideált kifaragó s – eredménytelenül – életre szólóongató ódák kritikája, egyszersmind valódi tartalmuk, céljuk, nyers lényegük hangsúlyozódik-e idézőjeles újraírásuk radikalizmusában? Nem a radikalizmus berzsenyis oka-indulata szólale-meg a szív s a tiszt parancsa közt vívódó Wesselényi monológjában, hol a szerephőst a szerelem teszi rebellis honszeretővé?

¹⁷ Vö: *A poézis hajdan és most* jóslat-vallomásának a „Jekötött kalóz”-zal, Prótheusszal való elmondatása.

Szelestei N. László

ZRÍNYI MIKLÓS TANÁCSAI A CSÁSZÁRNAK 1664 TAVASZÁN

A Vatikáni Könyvtárban több érdekes, a török–magyar harcokkal foglalkozó kéziratra akadtam.¹ Zrínyi Miklós neve gyakran szerepel a követjelentésekben, de jó néhány traktátus és egyéb irat is sűrűn emlegeti.

A Patetta-fond 985. számú kéziratában pl. Zrínyinek két, 1663-ban írt olasz nyelvű levelének másolata is fennmaradt. Az április 30-án Csáktornyan kelt levélben dédapja példáját felidézve a vallásért és a hazáért való dicső halál gondolatával foglalkozik.² A kötetben ezt megelőzi egy másik. Lipót császárhoz írt levele, amely az alábbi „címet” viseli: Protesta anepigrafica all'Imperatore per non far la guerra al Turco.³ Ebben az ország kiszolgáltatottsága miatti keserűségét terjeszti a császár elé:

„Fölséged bőségesen megértheti, mekkora dühösséget készül ránk okádni a mohamedán veszettség és milyen telhetetlen gyűlölettel tekint Horvátország népére és hogy mesterkedik gyökeres kiirtásán. Mit teszünk mi ilyen helyzetben? Talán várjuk elegendő számmal és készüllettel az ellenség ilyen nagyszabású készülődését? Minden erősségünk nagyjából nyitva áll és szinte összedőlt, különösen Károlyváros, amelynek falain a hintók is átjárhatnak. Nincs többé semmi őrség, nincs, aki katonáknak lenni, nincs pénz, ami a háború ideje és nincsen remény a szomszéd tartományok segítségére. Amelyek rémületükbe szinte előbb kezdenek önmagukban kételkedni, mint hogy jelét adnák annak, hogy valami segítséget tudnak nyújtani nekünk. Egyszóval nincsen elképzelhető gondoskodás. Maga a végek főkapitánya rosszul végzi feladatát, nincs fegyelem a katonaságban, nincs semmi szeretet vagy gond a katonák irányában, hanem örökös irigykedés, folytonos széthúzás és a legnagyobb fokú kölcsönös gyűlölködés.”

A Chigi-fondban az O. III. 38. jelzetű 17. századi másolatgyűjtemény több török elleni művet is tartalmaz.⁴ Érdekes, és témánk szempontjából is figyelemre méltó, hogy benne van az oly sok másolatban meglevő *La lucerna di Cesare cioe Discorso del Conte di Sdrino colla lucerna dell'Imperatore Leopoldo* c. vitairat⁵ és egy másik, az 1664. évi harci eseményekkel foglalkozó irat is: *L'amicitia Politica. Risposta del Caimacan di Constantinopoli All'Apologia del Primo Vizir* címmel.⁶

A meglehetősen vegyes anyagú kötet egy eddig ismeretlen Zrínyi-műnek a másolatát is megőrizte.⁷ A traktátussá szélesedő, császárhoz írt felterjesztés szövegét és fordítását az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük.

A szöveg szerint Zrínyi Miklós e felterjesztést öccsére, Péterre bízta, aki „minden részletről pontos tájékoztatást” is ad a császárnak. A most megtalált olasz nyelvű változat fordításnak látszik,⁸ a szöveg néhol hibás is.⁹ A fordítás létrejöttét szerzője szándéka, a téli hadjárat utáni népszerűsége, sőt még

¹ 1975-ben három hónapot tölthettem Rómában, s akkor a könyvtár több fondjának kézírásos és gépiratos katalógusát, ill. inventáriumát átnéztem.

² f. 91. Kiadását I. Zrínyi Miklós összes művei, II. kiad. Kiad. CSAPODI Csaba és KLANICZAY Tibor, Bp. 1958. 323–326, 557–560. A Patetta-fondban található másolatból az utóirat hiányzik.

³ f. 90. Kiadta CSAPODI Csaba, ItK 1962. 748–749.

⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a teljes kötetről van mikrofilm.

⁵ ff. 245–307.

⁶ ff. 136–155.

⁷ ff. 157–172.

⁸ Eredeti nyelvként a latinra gondolok. Alapos nyelvi elemzés talán majd igazolja e feltevést.

⁹ Pl. furcsa, hogy Zrínyi önmagát még ekkor is a magyar hadak parancsnokának nevezi, holott 1663 végén e tisztséget megvonták tőle. Érdekes, esetleg Zrínyitől származó költői túlzás, hogy dédapja Szigetvárnál feleségével az oldalán rohant ki.

Zrínyi Péter személye is magyarázhatja. A felterjesztés hangneme bizonyára megnyerhette néhány követ és feleltessék tetszését.

A császárnak adott tanácsokat – amint ez a szövegből kiderül – Zrínyi 1664 májusában, esetleg április utolsó napjaiban írta. Benne nemcsak tudósít és kér, hanem a császár belső tanácsadójaként szól. A szakemberek bizonyára vita tárgyává teszik majd tanácsait, ezt én itt nem tartom feladatommak.

Egy olyan Zrínyi-mű került a kezünkbe, amely a konkrét helyzetben beszél a védekezésről és támadásról, elemzi a török és a keresztény erők helyzetét, továbbá személyi kérdésekben is javaslatot tesz.

A török jön, ereje nem lebecsülendő. S mit teszünk mi? E kérdésre adott válasza lesújtó, bővebb kifejtése a fentebb idézett korábbi felterjesztésének. A szöveget átszövik a személyesen viselt harcok tapasztalatai és a dédapát idéző példa: a halálig való kitartás – és természetesen a segítség sürgetése. Előkerül a Zrínyi-fivérek elleni politikai aknamunka megemlézése is.

Az európai helyzet elemzésekor is fontos kérdéseket vet föl. A birodalmi gyűlés miatti nehézségeket, a politikai és vallási ellentéteket véleménye szerint a harcok idején azzal tudná megszüntetni a császár, ha személyesen vállalná a birodalmi hadak fővezerségét. Zrínyi javaslata egyébként erre a tisztségre a híres Turenne, Wrangel vagy Nassaui Móríc. De az is érdekes, hogy kiket és miért nem javasol. Taktikai megfontolásból, „az idő szavához alkalmazkodva” most az egység a fontos, a politikai és vallási különbségeken felülemelkedve kell kiűzni a törököt, amely egész Európát veszélyeztet. Támadni kell, nem védekezni: nem Fabius fontolgatására, hanem Marcellus határozottságára van szükség. Ennek előfeltétele: a császárnak rendet kell teremtenie, az uraknak pedig nem fecsegni, hanem sürgősen és baráti egységben harcolni.

La verità Consigliera del Conte Nicolo di Sdrino
sopra gl'emergenti della presente guerra
Fra Sacra Maesta Cesarea et il Gran Turco[157]

Sono tanti i motivi, che mi obligano a rappresentare alla Maestà Vostra l'infelice positura di questa Provincia, e di quest'armi alla mia fede commesse, che costringendomi a non badar punto al sopracciglio di Cortigiani politici, poco amichi delle penne troppo sincere rissolvo di porre il piede sul volto a tutti i rispetti, per salvare quello di espor tutto gl'occhi della Maestà Vostra la verità senza velo, affinche la prudenza vedendo con gl'occhi proprii dentro le mie espressioni il bisogno della Croazia, che colla mia voce ricorre a suoi piedi, incarichi il suo consiglio di provvedere, ma con celere opportunità, alle imminenti sciagure.

Con quali esserciti e proviggioni militari si vada preparando il nemico Ottomano carico di fulmini per // [157'] incenerir specialmente questa Provincia. E con quanta miseria e confusione qui si apprestino le necessarie difese, diffido poterlo esprimere senza nota, ch' io troppo estenui queste, e magnifichi quelle, quasi che lo spavento m' abbagli il discorso. Ma che non sia Panico timore il mio, ne fanno larga fede le mie precedenti azioni, ed oltre l' arse campagne, le devastate Castella, le spogliate Città (qual elle siano), e i Ponti spianati, anche nel piu rigido dell'Inverno dalle mie scorse inoltrate per tante leghe nel Paese nemico, sino a gl'estremi confini di queste tenute che Sava, e Danubio rinchiude, parlano quanto battutte [?] le congiunture, che offertimisi dalla fortuna, elemosinate dall'industria, hanno dato a dividere che il minimo de'miei rispetti è quello di custodir la vita, ambiziosa di sacrificare in servizio della fede di Cristo, e della Maestà Vostra contro il ferro Ottomano che irritato vivamente dalle percosse inferiteli, s'arruota con principal disegno di // [158] mio estermio. Ma trovandosi la mia conservazione (qualunque ella sia) troppo connessa con quella de'miei confini, non volsi assicurare alla forza dello spavento de'Turchi; ben si al Zelo, che sò havere per gl'interessi della Maestà Vostra, se io senza ingiuria del vero, riesco molesto alla sua Provvidenza con poco fausti, ma molto fedeli raguagli.

Sacra Maestà non può negarsi, che da'prosperi eventi della passata Campagna siasi insperanzato il Primo Visir di proseguir felicemente le sue conquiste nella entrante stagione, animatosi inoltre dalla infideltà de gl'Ungheri, e molto più dalla debolezza delle nostre forze, e dalla stravagante lentezza, con cui procedono i potentati d'Alemagna in cotesta adunanza,^{1o} la quale mentre consuma le settimane e

^{1o} Tudniilik Regensburgban.

mesi in cortegianeschi, e puerili puntigli, prevede, ma non provvede, con opporsi a quei torrenti d'armati, che forniti delle necessarie appartenenze v'è ponendo in ordine il nemico per innondare Ungheria, Moravia, Austria, e Croatia alla // [158'] prima comparsa dell'essercito; già da Belgrado si sente, che comincia a porsi in marcia la turba dell'Asia, e già s'ingegnano balzar fuori da queste vicinanze i Tartari, e gl'altri qui d'intorno suernati, a'quali se bene spero dar qualche scacco alla prima occasione che si lascino vedere scoperti, non potrò francamente oppormi quando saranno rinforzati. Ma che potrò far io contro l'immensità dell'armi, che si contano nel grosso d'Acmet e forse col suo Sultano di riserva? E chiaro che il Gran Turco in tempo d'altissima pace non imprende viaggi lontani senza cento milla persone d'accompagnatura, la quale si radoppia in tempo di guerra sì che se quest'anno egli comparisce a fiancheggiare il Primo Visir in vicinanza di Belgrado, non condurrebbe seco meno di dugento milla huomini della sua corte senza comprendervi i soldati del campo.

Mio corrispondente, che in Bulgaria si trattiene, m'avviso esser di già aggiustata la marcia di cento milla Timar, quaranta milla Tartari, ventimilla nuovamente // [159] assoldati colla regia pecunia, venti milla de confinanti Ungheri, Bossinesi, Greci e Bulgari, cinque milla Albanesi, quindici milla Transilvani, vintimilla [!] fra Valachi e Moldavi, e trenta milla Gianizzeri, tutti sommano ducento cinquanta milla Persone, fra quali si contano sopra cento milla Europei, compresi li Gianizzeri et Albanesi. Or questa sì gran mossa di gente eletta, e coraggiosa (quando anche non si voglia far stima, delle Asiatiche canaglie) è quella che se bene sola s'armasse dovrebbe tener sollecita ogni gran bravura, ancorche fosse d'Alcide. Che sotto un Principe di 24 anni inesperto del mestiero della guerra e sepolto ne'lussi del suo seraglio, s'abbia a temere formidabili progressi della Monarchia Turchesca, che con tanta numerosa canaglia affamerà se medesima o v'unque passi, haverei motivi da dubitare, se non sapessi che l'Asia, la Tracia, et il mar negro faranno larga abbondanza d'Annona al campo nemico. E che se bene ragazzo infracidito nel suo porcile, colle braccia de'suoi rinegati, // [159'] e colla testa del suo Divano può maneggiare lontane, e gravissime imprese; mentre anche incatenato dalle braccia di cinquanta Sultane, e sempre temulento frà le sue tazze Selino Secondo espugnò il Regno di Cipro, seppe comparire con formidabile armata a Lepanto, seppe esser vinto dalla lega Cristiana, e nondimeno s'avanzò < alla > ad impadronirsi di Tunisi, e carpir di mano dalla Potenza di Spagna quella fortissima piazza della Goletta.

Onde si vuol far non poca stima della testa del presente Sultano, o si mostri a gl'esserciti, o stiasi nelle caverne delle sue stalle.

L'intenzione dell'inimico veramente non si può senza pericolo d'abbaglio dichiararsi per rissaputa. Nulladimeno si v'è probabilmente congetturando, che l'Isola del Schyt, Possonia e Naistat siano i posti primieramente amoreggiati da lui, tutto affine di separar l'Ungheria nostra, la Stiria e Croazia dal commercio dell'Austria e così affamando Giavarino e Komorra accostarsi alle mura di Vienna, e spingersi nelle viscere dell'Austria // [160] superiore e nella già assaggiata Moravia.

Nel medesimo tempo si vuol credere fuori d'ogni dubbio, che il miglior corpo del nemico essercito s'avanzi in questa dizione di Ciaccheturno, come che di lunga mano destinata per bersaglio del furor turchesco, et a quest' ora sono distintamente accertato della mossa di quelli, che armano le loro furie al mio total estermínio.

Quali in tanto sono i nostri preparamenti per amassare esserciti, abili a rintuzzare l'orgoglio d'attraversare i disegni del vincitore Ottomano? E come stanno i suoi Borghi. Questa è la Constantinopoli dal nuovo Maometto desiderata. Mi giova supporre, che ella fiancheggiata dalle più ben intese fortificazioni, che la finezza della militare architettura c'insegna, rimanga sufficientemente animata di vigoroso presidio, e premunita d'ogni necessaria occorrenza. Però non vedo appianati i borghi se non a misura di moschetto, lasciandosi i più remoti per agi e ricovero a gl'agressori. Se diffender non si possono, perché // [160'] in piedi si sopportano? E vero che pare un augurarsi il male a dare a sacco al piccone quei delicosi, e superbi palaggi che costan tesori. Ma savio chirurgo che per salute del capo discende anco a manomettere il piede. Che? Vienna è Piazza, e Città insieme, è munita d'armi, e di viveri, ricolma d'abitatori, che agguerriti dalla necessità e dall'uso saranno capaci a sostener lungo assedio. Ah che Babilonia non ha molt'anni godeva queste, e senza comparazione maggiori prerogative, e pure per assalto fù vinta. E prima rimase espugnata l'istessa Constantinopoli, ancorche tenesse nel suo recinto settecento milla persone, quando l'ebbe assediata Maometto Secondo con dugento milla combattenti, oltre quelli dell'armata marittima. Ma sia oltre i confini dell'umana prudenza assicurata Vienna dalle nemiche invasioni, ciò non è assai. E se non si pianta senza ritardo un grosso campo a coprire l'Isola del Schyt, e la Città di Possonia non potremo impedire // [161] che l'avversario non

passi ad ogni vantaggiosa conquista, e che noi restiamo interdetti, e bloccati; e di più quando anche si copra l'Ungheria ne men questo è bastante ad impedire, che il nemico non entri in questa e nelle contigue provincie, onde si deduce esser consiglio della stessa necessità militare l'assodare un'essercito qui ancora per mantello di queste Piazze. Di molte importenze sono obligato a parlare, ma di queste che seguono, o Sacra Maestà, non posso a verun patto tacere.

Grida pur troppo colle voci della propria miseria, e d'urgente strettezza, questa dessolata Provincia, stride il famelico bisogno del nudo tozzo di pane. Vanno cenciosi, e mendici d'un vil soldo i Soldati. Regna per ordine la stessa confusione fra capi. La ubbidienza in più d'un angolo v'è trattando sponsali colle amutinzioni. Chi comanda in queste Piazze, ne meno ha scienza per ubbidire, e chi ubbidir saprebbe d'ubbidir non consente // [161] a' superiori; idioti che ne pure hanno cognizione de'primi elementi, che dentro le Città pressidiate sanno a memoria anco i bambini: le soldatesche litigando colla propria necessità vivono insolenti e discordi, ne v'è regola, o correzione, che s'applichi a tenerle in dovere.

Le munizioni da guerra, sono così mal concie, e così scarse, che in tempo di tranquillissima pace meritarebbe d'esser ripresa la vigilanza de Governatori, se con tale economia tenesse provvedute le Piazze. Carlistot porta non meno di queste provincie, che d'Italia; ancorche sia di quella gelosa importanza, che tutti sanno, giace talmente sfacciata e rotta, che in certa parte della muraglia (quasi fosse quella di Semiramide) il nemico potrebbe entrarvi in carrozza, quando il Padrone v'uscisce pure in carrozza, ma senza urtarsi punto. Cento e cento sono i difetti, che tengono infermi questi Posti, per cui potrebbe avvanzar passi l'astuzia // [162] d'Acmetto, ma l'estrema penuria del quatrino, l'ignavia de'Capi, e la corruzione della militare disciplina cagiona, che non vengano rissarciti, come il bisogno instantemente ricerca.

Questi spaventati popoli sentendo che la Monarchia Turchesca empie tutte le sue faretre per scaricarle sul loro petto, et osservando non comparire a loro soccorso alcun corpo d'essercito con le debite provisioni di pane e di ferro, e considerando quasi pendente sopra il proprio collo il taglio delle sable Maumettane ondeggiano insieme fra le braccia della disperatione incapaci di più dura sofferenza, cupidi di provvedere alla propria salvezza, onde se la Maestà Vostra non porge loro qualche maschio, et opportuno rimedio, corrono le cose a manifesta rottura.

Io, per quanto aspetta alle mie proprie incombenze, non lascio d'invigilare alla conservazione, e contentezza delle mie truppe, che per necessità di sfamarle, e rivestirle condussi allo spoglio delle // [162] Cinquechiese, anche per tenerle ben sodisfatte, sono per finir di dar loro a sacco la mia povera casa, ma in quanto a' Pressidiarj lascio al General de'confini, et a' Governatori de' posti, che se ne prendano la cura, che devono. Il mio forte nondimeno trovandosi mal provisto de Cannoni per resistere a gl'assalti di potentissimo nemico, implora da gl'Arsenali della Maestà Vostra il soccorso de' Bronzi piu necessarij, oltre la tante volte supplicata grazia di piombo, e salnitro non convenendo ridurmi alla necessità, che nell'Autunno decorso sostenne la Piazza di Naiaisel. Doverei qui esprimermi in affare, che tocca una pupilla della Cesarea conservazione ma non pochi rispetti mi comandano il silenzio. Però dovendo la forza del vero esser superiore ad ogni riguardo dismetto il termine di corteggiare per far bene quella di Capitano fedele, ed affermo senza abbaglio, che il Conte d'Auspergh¹¹ ottimo Consigliere riesce mal Governatore per la Maesta Vostra // [163] lasciando rovinare insensibilmente Carlistot. Egli imperito confonde la direzione delle migliori importanze, e nondimeno niente apprende gli sconcerti e danni, che sono per seguirne durante il suo maneggio, si v'è persuadendo essere un' Alcide di questa Piazza per eternarvi dentro. A me forse compirebbe a dissimular questo punto, ma il giuramento prestato dal mio cuore alla Maesta Vostra quando ricevei questo bastone, mi costringe a protestarle con fedelissima sincerità, che continuandosi questa guerra la rimozione d'Auspergh; che per il passato forse poteva ascrivere a ricordo di Prudenza, al presente si è fatta Consiglio di necessità, quando s'ami la sottrazione di tanta Piazza, su cui fanno l'amore i disegni più fini dell'inimico.

Affinche dunque la Maestà Vostra rimanghi d'ogni particolarità distintamente informata et affinche degni di sollecitar per questa Provincia gli implorati soccorsi di pecunia, Pane, ferro // [163] e soldati, incarico di tale incombenza la voce di Pietro mio fratello, il quale molto obligato nel maneggio delle correnti facende, se la Maestà Vostra stimasse proficuo l'appoggiare la direzione di queste Piazze et il comando de'confini, confiderei che rissorgessero in breve gl'affari confusi a miglior piega, e stracialte le

¹¹ Auersperg, Wolfgang gróf, császári tábornok, károlyvárosi főkapitány.

difficoltà, si porterebbero fuori di riga l'inviluppate dissensioni, et i dispareri, che sogliono infelicitare, anche le più savie condotte.

E qui non depositarò in mano al silenzio lo stato assai duro in che ho ridotto la Piazza di Canissa, da me con larghe ruote a foggia di falcone bloccata con intenzione di farla consumare, e poi gettarnele addosso, prima che il nemico con grossa mano habbia comodo di soccorerla. Questa Sacra Maestà è una trave spinosa nell'occhio della sua Corona, è però favorendoci così bene la congiuntura; non si vuol trascurare ogni tentative per tagliar la testa a quest'Ildra, che tiene sorto i suoi // [164] capi più di $\frac{30}{30}$ Suditti Cesarei in contribuzione sforzata. Non tardi dunque, la Maestà Vostra a provvedermi del necessario, secondo la nota, che le ne presenterà mio fratello, perche la dilazione è il più potente veleno, che possa guastare il corpo d'impresa sì bella, che uguagliarebbe le perdite d'Ungheria, se felicemente sortisce, come voglio, e debbo augurarmi, se il consiglio di Vostra Maestà con celere permissione mi rinforza d'aiuti.

Non mancheranno sofistiche, et appassionate dicerie, che in forma di politiche ragioni congiurate contro le fruttuose di chi versa sudori, e sangue per le glorie della Maestà Vostra, persuaderanno nel suo consiglio, non compire à caricar di tante grazie le spalle de' fratelli Serini, quasi che sia colpa d'ambizio il supplicare impieghi, che portano in groppa inevitabili affanni, e rovine malagevoli da evitarsi. // [164']

Il Generalato dell'armi Ungariche, di che la Maestà Vostra mi fece mercede, viene da me essercitata con indefessa applicazione per buon serviggio della Maestà Vostra, è non già (come dicono) della mia Casa, o della mia Persona, che si espone giornalmente senza risparmio all'azzardo, e che per inaffiare le palme della sua Cesarea Corona, mette in compromesso quante gocce ella contiene di sangue. Sacra Maestà il mio cuore non v'anelando ricchezza, ned ha sete di famose conquiste, e di fumose dignità, la certezza d'haver bene, et onoratamente servito, è la più bella ricompensa, che possa godere un animo moderato; essendo la gloria più degna delle virtuose azzioni quella d'haverle fatte. E s'inganna chi pretende assegnare a questa bella virtù premio maggiore di se stessa. Onde credami la Maestà Vostra, che l'ultimo de' miei voti consiste in // [165] poter fare argine col mio proprio cadavere alla piena dell'armi turchesche, e s'io havessi di Sansone un sol capello, di Sansone non mi mancherebbe il cuore. E nella carta dell'entrante campagna lascio alla speranza il registrare con l'inchiostro del mio sangue la verità di queste mie divotissime rimonstranze; sperando di farmi conoscere per non tralignante Nepote di quel mio Proavo Pietro [recte:Nicolao] Zerino, di cui col nome ereditò il Zelo non men Cristiano, che fedelissimo all'Austriaca grandezza; sà bene la Maestà Vostra, che egli assediato da quel mostro di valore frà gli Ottomani diademi dico da Solimano nel recinto di Sighet dopo una illustre difesa con morte di $\frac{60}{60}$ de' aggressori, vedendo arso la munizione da un colpo di fortuna nel maschio della più forte torre, volse colle chiavi della Piazza nel seno, e colla moglie armata al fianco // [165'] generosamente consacrare la vita alla fede di Cristo, e del suo Padrone combattendo sul muro, prima che acconsentire alle tanto larghe esibizioni di fortune progettate da mille giuramenti dell'inimico, se voleva consegnarli d'accordo il combattuto recinto. E sappino i Censori delle mie rette operazioni, che l'unico interesse della Maestà Vostra e il Polo, a cui s'aggira tutto il disegno de' miei pensieri.

In questo mentre siano le premure di Vostra Maestà applicare intieramente alla effettiva congiunzione delle forze ausiliarie con tutta la celerità possibile; terminando una volta la contrastata dichiarazione del Generale Maresciallo con cedere più tosto qualche altro punto, che quello d'elleggere un Catolico, e sopra tutto si continui a persistere nella esclusione del Signor Marchese Elettore di Brandeburgh,^{1 2} imperocché l'augustissima sua Casa nel confidare troppe forze ad un capo // [166] di tanta autorità, e potenza, verrebbe a tirarsi un serpente affine di scacciare un rospo. Sudano ancora gocce di sangue le pareti d'Egra, che palparono fra i rubelli disegni di quel mostro d'imprestata autorità Alberto di Tritlante, quello che colli esserciti nella sua mano dispotica teneva in apprensione gelosa non meno Suezia, che l'Austria.^{1 3} Et a dire il vero il Signor Marchese di Brandeburgo non sarebbe mal atto a condurre impresa di tanta conseguenza, se egli fosse membro della Chiesa di Cristo, o Principe di positura men poderosa. Egli come Signore di ricchi Stati, di savia testa, di spiriti Marziali,

^{1 2} Brandenburg Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelem (1640–1688).

^{1 3} Albrecht Wallensteinről, Friedland hercegről, a harmincéves háború híres hadvezéréről van szó, akit 1634-ben a csehországi Égerben meggyilkoltak.

e torbidi, pregno di ambizione, avido di gloria, e [!] capace ad esser braccio, e farsi capo di qualsivoglia più ardua intrapresa, conoscendosi per huomo di gran partiti, e di non minor coraggio, versato ne' maneggi dell'armi, ed affinato nelle facende politiche, che tiene vive cento pratiche frà gabinetti, e frà Padiglioni di Svezia, Polonia, e Francia, quando si vedesse // [166'] in pugno il bastone di sì possente Generalato, potrebbe attentare qualche precipitosa novità, e coll'aiuto e consiglio non meno de' Protestanti, che de' Potentati stranieri, scomporre la Polizia dell'Imperio, e dividere la Germania con rovina della grandezza Austriaca rimirata mai sempre con troppo torvi sguardi dall'Emule Potenze d'Europa, e specialmente dal rabbioso livore di Lutero, e Calvino, Magonza, e Treveri, non sò quale sconsigliato pensiero vadano ostinandosi a fomentare le pretensioni dell'adunanza circa l'eleggere il supremo Comandante, mentre si viene ad inciampare in un scoglio, che può ridurre in scheggie la durissima arroganza di molti Principi Alemanni, se Brandeburgo spunta (per disavventura) il baston preteso. E ben conosce con tutto il suo vino l'Elettor di Sassonia quanto grosso abbaglio verrebbe a prender la Dieta, se innalzasse sopra de gl'Elettori il più forte, il più cervelluto, che frà tutti gl'Elettori si conti: Con queste spine dovrebbe in Consiglio della Maestà Vostra tor- // [167] mentar la pelle abbastanza sottile di Magonza, Sassonia, e Baviera, affinché apprendendo quanto pericolosa alla loro condizione può riuscire la contesa, di far grande un loro eguale, attriti da' proprij interessi, riflettono al Laberinto, in cui si vanno chiudendo col cieco passo de' loro negociati. Riuscendo in vero una malitia da bambino agnello il disputare, quando il nemico già preme la soglia con qual bastone debba puntellarsi la porta, se con quello che agevolmente può rompersi, o con quello che men fievole ci può cader sul capo, ed opprimere. Colpo non ha dubbio da Alessandro per disciorre il Gordio delle difficoltà involupate sarebbe quello d'assicurar Vostra Maestà nella sua Persona il Generalato dell'Imperio, e coll'esempio de suoi famosi antepassati porsi in campagna, non solo per acchetare gl'infelici litigi delle gare, e pretese de' Capi, ma per influire spiriti generosi, e marziali nella Nobiltà, che la sequirebbe, e ne gl'esserciti fedeli, che han per costume d'eccedere // [167'] in coraggio, quando il lor Regnante gli assiste.

La prudenza della Maestà Vostra non ha bisogno di simiglianti ricordi, ma il mio gran Zelo, e l'onore che godo di suo intimo consigliere mi comanda di non tacere quel di meglio, che Dio mi va suggerendo. Non intende il mio discorso, che la Maestà Vostra conduca la sua troppo preziosa vita a gl'azzardi di fortuna volgare, ma che pressieda in vicinanza de'suoi esserciti con savi, ed esperti Consultori d'intorno. Peroche se non dasse di piglio a' già rifiutat[i] Turena,¹⁴ Nassau,¹⁵ et Vrangell,¹⁶ non so' vedere un Conte di Spaar,¹⁷ un Palatino di Sulzbach, un Marchese di Baden,¹⁸ e gl'altri di simil taglio, quantunque soggetto di segnalato valore, siano per riuscire eguali alla dignità di Supremo Comandante, et abili a farsi ubbidire senza urtar ne' disconzi de' funesti Litigij, e puntigli, che dal principio di questo secolo nostro fin[ora] hanno attraversato le intraprese più belle della fortuna de' Cesari. // [168]

Non si lasci fratanto la Maestà Vostra persuadere per riuscibile ciò, che vanno mussitando fra denti gli stratagemmi di cotesti, che per riscuoter private sodisfazioni mostrano di partialeggiare con francia [!], quasi che minaccino (se non si tengono contenti) dentro del sottinteso de' loro moti, voler dissegnare la Corona di Ré de Romani per le tempie del Bambino di Francia, avvenga che di nessuna fortuna più tremano i Gabinetti de' Potentati Alemanni, quanto delle smoderate felicità del Ré Luigi, e più tosto soccomberebbero ad ogni più duro partito, che a porne quatro dita di collo sotto il giogo della superiorità francese. Appena se dal sacro avello alzasse il capo Carlo Magno il Santo, troverebbe un solo de gl'otto voti, che gli promettesse l'Imperial Diadema; onde francamente m'avvanzo a dire, che (se per impossibile) la Maestà Vostra mostrasse di rinunziare all'Imperio la sua Corona // [168'] si vederebbe tutta Lamagna supplicante a' suoi piedi, accio degnasse di sostenerla.

E quali sono le tempie, che potrebbero assumerla, et assunta degnamente portarla? Se non vogliamo addestrare la Spada della Romana Cattolica Sposa di Cristo in pugno della freneticante Eresia

¹⁴ Turenne, Henri de La Tour d'Auvergne (1611–1675), francia hadvezér.

¹⁵ Valószínű arról a Nassaui Móricról (1604–1679) van szó, akinek Amerikáról szóló könyve Zrínyi könyvtárában is megvolt. 1664-ben kapott birodalmi hercegi rangot.

¹⁶ Wrangel, Karl Gustav (1613–1676) svéd tábornok.

¹⁷ Spaar, Otto Kristof báró (1605–1668) tábornagy, a brandenburgi segélycsapatok vezéréként vett részt a szentgotthárdi csatában.

¹⁸ Badeni Lipót őrgróf, a birodalmi gyűlésen őt választották a megajánlott hadak parancsnokává.

di Calvino, o Lutero, bisognerà per necessaria conseguenza riflettere a Baviera, od almeno a Neoburgo, ma questi agiati Principi et onorevoli Duchi, ah! qual cenciosa, e stropiata figura ostenterebbono di un Cesare. Chi somministrarebbe <un> il necessario tributo, perche avesse modo per sostenere l'Imperial decoro? forse i Principi d'Alemagna che mentre il Turco s'appresta bravamente per ingiottirli, doppo un anno d'arcigogoli, non sanno aprir la borsa per comprar la propria salvezza? Quanti nuovi Ré Ottocari sorgerebbero a negar il dovuto vassallaggio? Et a quali sfreggi, a quai ludibrij non rimarebbe esposta l'imperiale // [169] autorità, e decoro? Quella autorità che appena con più scettri alla mano può rendere rispettevole l'Austriaca potenza.

Hanno baldanza è vero non può negarsi le sfrenate ambizioni di cotesti Signorotti e di grande, e di mezzana condizione, che sonosi portati alla dieta per fare il bravo adosso a' Monarchi, e riscuotere dalla sconcertata positura della Cesarea Corte, illeciti vantaggi; e grazie quasi rapite. Ma se Dio benedetto assiste colle sue benedizioni alla nostra, che è sua causa, e che si spuntino le corna alla troppo insolente Luna di Tracia, non ci mancheranno fondate ragioni per ripigliare a costoro un giorno più strette, e più compassate le misure. Per ora comple accomodarsi alla condizione de' tempi comple dico slargare come per impulso di generosità, favorita la mano a conceder quello che dura necessità ci dimanda. Si dissimuli, si sopporti con flemma politica l'increanza // [169] e l'impertinenza di chi che sia Grande, tutto affine di strascinar celeremente cotestoro a spinger i loro armati, che aggiunti a' nostri, vestino in battaglia il nemico, dovendo esser la massima principale della campagna, che segue il romperlo con piene forze in una terribil giornata.

Sò che vanno meditando alcuni poco politici, e nulla maestri di guerra di stabilire un decreto non men timido che rovinoso, cioè che debbansi solamente custodire le nostre frontiere, e romper l'orgoglio all'inimico con impedirgli ogni attentabil progresso. Ma guard'Iddio, che la Maestà Vostra discenda a questa mal consigliata rissoluzione.

Peroche il Turco senza vincere, tutto vince, quando non resti vinto. Egli è un Anteo¹⁹ non favoloso, che ricupera lo smarito vigore, ogni volta che percuote col suo piede la terra. Ma noi se neghittosi passerem la campagna, al certo consumeremo gran parte del concepito essercito, e ciò // [170] seguendo (come segue mai sempre) con quale magia potremo riamassare un simile, se questo con tanti argani, e stenti, e colle diete in piedi doppo si lunghi intoppi appena si è potuto adunare. Noi se non vinciamo, siam vinti. E mentre l'inimico alloggia sul nostro teranno, si snervano le nostre forze; si perdono affatto gl'Ungheri, si consuma sino alla midolla l'erario; si pongono in disperazione i Vassalli; si scredita il puntiglio della riputazione; si avvilisce, si guasta, si disperde l'essercito. Non e questo da porre sul tavoliere della pratica le massime del flemmatico Fabio,²⁰ ma vi abbisogna la spada del risoluto Marcello.²¹ E prima che la voracità del nemico stenda la mano a gl'acquisti, è, consiglio espresso della più raffinata prudenza, il batterlo, e dissiparlo.

Basta l'essere stati fin ora mutoli, come il figlio di Creso,²² ma poiche vediamo, com' egli, arderci dal Vastatore nemico, la Patria su gl'occhi, scioglasì pure // [170] il silenzio del cuore, e della mano insieme, prorompendo in nobil risentimento, e risentimento fertile d'egregie operazioni. Venga tutta l'Asia nell'Ungheria, purchè voglia la Germania mostrargli il viso, rinovarsì le memorie di Maratona. Sia però sopra di cento milla l'essercito della Maestà Vostra, che anche habbiamo memoria i milioni d'Asiatici combattenti esser rimasti nelle Campagne di Grecia, e Serse da una mal fida cimba haver elemosinato lo scampo. Le teste non si contano, ma si pesano, non chieggo quante mani habbia il nemico, ma quali. I Bulgari, i Greci, i Bossinesi, et altri villani di Tracia, oltre gl'Asiatici Timari, sono gente sforzata, abile a combatter con urli, e gridi, et a scomporre il campo, se una piena d'armi lo rompe. Gl'Albanesi cioè i ladroni d'Epiro, e di Macedonia essecranda proviggione di quelli Uscocchi che funestarono il Golfo Adriatico sul principio del secol presente, et i Gianizzeri, ovvero valorosi Pretoriani

¹⁹ Anteus, a tenger és a föld istenének a fia. Legyőzhetetlen volt mindaddig, míg anyjával, a földdel érintkezett.

²⁰ Fabius Verrucosus Cunctator, Quintus, Hannibál elleni harcaiért nemcsak a Cunctator, hanem a haza pajza címét is megkapta.

²¹ Marcellus, Marcus Claudius, Hannibál elleni harcaiért a haza kardja címét kapta.

²² Croesus fiának hirtelen megszólalására lásd Zrínyi Miklósnak A török áfium ellen való orvosság c. művéből a kezdő sorokat. Ezenkívül is sok hasonló gondolat, ill. azonos gondolatmenet van a két műben.

colle milizie de'confini volon- // [171] tariamente accorse al soldo Ottomano sono il nervo dell'orgoglio d'Acmetto, e questa è quella falange, malagevole a rompersi, e meritevole de' nostri avveduti riflessi: potendo da dovero areccar [!] non poco spavento anco a chi si crede Gigante. Ma non per tanto il nemico è invincibile, massime se li cade adosso il congiunto taglio delle spade battezzate. L'ignavia, e la discordia de' Prencipi Palestini è de'vergognosi depositi del Greco, e diviso Impero hanno agevolate al Turchesco disegno le smoderate conquiste de' Regni Cristiani, onde è forza il confessare. Turcas nostra ignavia esse magnos: nostra discordia formidabiles.²³

Non distinguerebbe le nostre politiche gelosie: le gelose diffidenze, et i puntigli delle parzialità di Stato la Sabla del Sultano, se a lei toccasse d'insanguinare il filo sul Cristianesimo conculcata.

I contrarij fini, e le massime dell'Austriaca Monar- // [171'] chia, e di quella di Francia, gl'interessi de'Cattolici Romani, e del Protestante settentrione, sarebbero pur confusi, et ugualmente malmenati senza scandaglio della rabbia maumettana. A che dunque tanto rumore in dieta? mentre il fuoco che arde sù i nostri confini, ha fiamma per divorare anche il resto de'battezzati terenni. Se la Croazia (che Dio nol consenta), cadesse a farsi via non contrastata, a che termine si troverebbero le tenute di Venezia, e le riviere anche dell'opposto lido, o sia di Spagna, o della Chiesa? E pure non odo che abbastanza si capisca da gl'Europei Potentati, che militano sotto il vessillo di Cristo quel detto. Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet Ucalegon.²⁴

Me se l'incendio, che ardendo nell'Ungheria affuma Lamagna, e fa doler gl'occhi a' confini d'Italia, paresse come troppo remoto al cannochiale di Francia, // [172] Inghilterra, et Olanda una vilippesa, e non curabile scintilla; voglano di gratia lo sguardo nelle campagne del Mediteraneo, e sappianmi dire, che cosa significhi quel grosso d'armate, che colle squadre di settanta, e più vascelli Corsari v'è predando quei mari? Sono eglino Turchi o nò costetoro [.]

Ah se spade Cristiane, o neghittose, o discordi non urtano di buon cuore, e di piena misura in questi contorni il nemico, si aspettino in breve di restar tolte in mezzo, e dalla furia dell'armate navali, o da'torrenti di numerose falangi, la dove se i legni Francesi, Inghiesi, e d'Olanda si spingessero a trionfare nel Mediteraneo de' Barbareschi Ladroni, e passasser poi verso le foci del Bosforo Tracio, mentre di qua' noi si portaremo a basso, non sarebbe malagevole a fare impallidir la fronte a Bisanzio. Buon Dio! e qual più gloriosa intrapresa! ma se non arde nel cuore de'moderni Regnanti nobil sete di gloria non triviale, vi si annidi almeno non discom- // [172'] pagnato dalla prudenza il desiderio della propria conservazione. E se amano conservarsi, affettino ad unirsi, et ad unirsi prima, dico, che il commun Nemico trovandoli disuniti ad uno ad uno li rompa.

E Vostra Maestà la cui propria casa è fatta arena di Marte, deve sopra ogn' altro con provido pensiero dar qualche comportabile assetto a' disordini che corrono in questi suoi Stati, e Regni; E stringer con tutti gl'argomenti più efficaci cotesti Signori a porgerle non più in ciarle, ma in atto, mano armata, ed amica senza dilazione maggiore.

Noi siamo deboli e nudi, e il Turco già viene, dissi poco già viene; già è venuto. Vostra Maestà risolva, mentre con queste umilissime rimonstranze d'ossequiosa fedeltà implora gl'aiuti Della Cesarea Maestà Vostra.

Gróf Zrínyi Miklós igaz tanácsa a Szent Császári Felség
és a Szultán között támadt jelenlegi háború súlyos kérdéseiben

Annyi ok készítet arra, hogy Felségednek jelentsem e tartomány és a hűségemre bízott fegyverek szerencsétlen állapotját, hogy kényszerűségből egyáltalán nem törődve a politikai udvaroncok (kik kevésbé hívei a túl őszinte pennának) szemöldökhúzásaival, elhatározom minden tisztelet sárba tiprását, hogy megmentsem, s Felséged szeme elé tárjam a kendőzetlen igazságot, azért, hogy Császári Bölcsessége saját szemével látván beszédemből a szavaim által kéréssel lábai elé boruló Horvátország szükségét, s megbízná Tanácsát a fenyegető veszedelemre való mielőbbi felkészüléssel.

Minő seregekkel és hadi tartalékkal készíti elő villámait az ottomán ellenség, hogy éppen e tartományt hamvassza el! S mennyi nyomorúság és zűrzavar közepette készülnek itt a szükséges

²³ A törökök ügye a mi tunyaságunk miatt áll jól, a mi viszályunk miatt félelmetes.

²⁴ Ugyanis a te ügyedről van szó, ha a szomszéd Ucalegon háza ég. (Vö. Horatius Ep. 1, 18, 84. és Vergilius Aeneis II, 311.)

védelemre! Félek, csupán úgy tudom elbeszélni mindezt, hogy túlságosan erőtlennek látom ezeket, s túlságosan hatalmasnak amazokat, mintha a rémület hamisítaná meg szavam. Ám hogy nem páni félelem az enyém, híven bizonyítják korábbi cselekedeteim: a felperzselt mezők, feldúlt várak, kifosztott városok (bármelyek legyenek is) és lerombolt hidak, melyeket a legkeményebb télvíz idején is magam mögött hagytam, midőn legutóbb sok mérföldnyire behatoltam az ellenség földjére, ama terület végső határáig, mit a Száva és Duna fog közre; beszélnek erről a szerencse által felkínált s az igyekezet által kikövetelt kedvező alkalmak, melyeket nem mulasztottam el; s tanúsítják, hogy legkevésbé életem megőrzéséért aggódom; azt feláldozni kész vagyok Krisztus hitéért, s Felséged szolgálatában az ottomán fegyver ellen, mely feldühödven a rája mért csapásokon, legfőképpen elpusztításom szándékával gyülekezik. Ám mivel önmagam megóvása (bármilyen módon történjék is) túlságosan egybefonódik határaitam megőrzésével, nem a pusztá erőre akartam bízni a törökök megfélemlítését, hanem a buzgalomra, mellyel Felséged érdekeit tartom szem előtt, midőn Felséged gondviselésére bízom kevésbé öröndetes, ám az igazságot nem sértő, igen hű tudósításaimat.

Nem tagadhatja Felséged, hogy bár az elmúlt hadjárat kedvező eseményei reménytelenné tették a Nagyvezír számára hódításainak az eljövendő évszakban való szerencsés folytatását, a magyarok hűtlenségén nekibátorodva, még inkább pedig erőink gyengeségén, s a rendkívüli lassúságon, mellyel Németország fejedelmei ama gyűlésben járnak el, mely miközben heteket és hónapokat emészt gyermekek sértődöttségben és udvari életben, előre látja a veszedelmet, de nem látja el megfelelően a védelmet ama fegyveráradattal szemben, melyet a szükséges tartozékokkal felszerelven csatarendbe állít az ellenség, hogy a sereg első feltűnésekor elárassza Magyarországot, Morvaországot, Ausztriát és Horvátországot. Már Belgrádnál hírlík, hogy Ázsia csőcseléke megkezdte a menetelést, a tatárok, s mások is, kik itt teleltek, abban mesterkednek, hogy ki-kicsapjanak erről a környékről, kikre, ha az első alkalommal – míg fedezetlenül hagyják magukat – csapást remélek is mérni, minden bizonynyal nem állhatok ellent nekik, midőn erősítést kapnak. De mit tehetek én a fegyverek ama rendkívüli sokasága ellen, mit Ahmed főselege s netán Szultánja tartalékserege jelent? Bizonyos, hogy a törökök Feje a legteljesebb békében sem vállalkozik hosszú útra százezer főnyi kíséret nélkül, mely háború idején megkésztereződik. S ha ez évben ő is megjelenik, hogy Belgrád közelében támogassa a Nagyvezírt, nem vezetne kevesebbet kétszázezer főnyi kíséretnél – a mezei sereget nem számítva.

Megbizott emberem, ki Bulgáriában időzik, jelentette, hogy menetkészen áll már százezer tímárbirtokos, negyvenezer tatár, húsz ezer udvari pénzen újonnan toborzott katona, húsz ezer a szomszédos magyarok, boszniaiak, görögök és bolgárok közül, ötezer albán, tizenötezer erdélyi, húsz ezer a havasalföldiek és moldvaiak közül és harmincezer janicsár. Összesen kétszázötvenezer főt számlálnak, köztük százezernél több az európai – közéjük értve a janicsárokat és albánokat is. Most tehát a kiválasztott és bátor férfiak (ha nem akarjuk is túlbecsülni az ázsiai csőcseléket) ily nagy tömege, ha magát jól felfegyverezné, a legnagyobb vitézségnek is ellen tudna állni, még Herkulesének is. Hogy egy 24 éves fejedelem vezetése alatt – ki járatlan a háború mesterségében és mindent feledve háremében dőzsöl – félni kell attól, hogy a Török Birodalom, mely ekkora csőcselékkel minden lépésnél önmagát éheztesse ki, félelmetes előnyomulásra képes, abban okom lenne kételkedni, ha nem tudnám, hogy Ázsia, Trákia és a Fekete-tenger bőséges élelemmel szolgál az ellenséges tábornak. S bár a kölyök disznóóljában fetreng, renegátjainak karjával s Dívánja fejével végrehajthat távoli és súlyos vállalkozásokat. Nemde II. Szelim ötven szultána karjainak bilincsében s findzsái közt lerészegedve is meghódította a ciprusi királyságot, félelmetes sereggel tudott megjelenni Lepantónál, bár legyőzhette őt a keresztény Szövetség, mégis előnyomult, hogy megkaparintsa Tuniszt, s kiragadta Spanyolország hatalmából Goletta igen erős erődítményét.

Amiért is nem kevés becsben kell tartani ennek a mostani szultánnak személyét, álljon akár csapatai előtt, vagy heverjen istállóiban.

Az ellenség szándékát valóban nem lehet a tévedés veszélye nélkül tudottnak venni. Mindazonáltal valószínűleg feltehető, hogy a Csallóköz, Pozsony és Bécsújhely az általa elsősorban kiszemelt helyek, mindez pedig azért, hogy Magyarországunkat, Stájerországot és Horvátországot elszakítsa Ausztria kereskedelmétől, s imígyen kiéheztesse Győrt és Komáromot, közelebb jusson Bécs falaihoz, és behatoljon Felső-Ausztria belsejébe s a már megdézsmált Morvaországba.

Ugyanakkor minden kétség nélkül hihetjük, hogy az ellenséges sereg legjobb hadteste Csáktornya irányába nyomul előre, mely már régóta a törökök pusztító haragjának célpontjául rendeltetett. Erről

pediglen ez órában világosan megbizonyosodtam azok mozgásából, kik minden dühükkel az én teljes kiáltásomra készülnek.

Melyek eközben a mi előkészületeink oly seregek összegyűjtésében, melyek alkalmasak a győztes ottomán gőgének elfojtására s terveinek meghiúsítására? Mit tesz Bécs? S minő állapotban vannak elővárosai? Hisz éppen azt kívánja Konstantinápolyá tenni az új Mohamed! Élek a feltevessel, hogy a legjobb erődítmények övezik, miknek készítésére a hadi építészet élelemművészete tanít minket; hogy elegendően el van látva erős helyőrséggel, s fel van szerelve minden szükséges dologgal. Ám nem látom biztosítva – hacsak nem muskéták erejével – a külső városrészeket, s így a legtávolabbiak a támadók kényére-kedvére és fedezékül vannak hagyatva. Ha nem lehet őket megvédeni, miért tűrik, hogy álljanak még? Való igaz, hogy rossz kívánságnak tűnik csákányütésekre ítélni ezeket a pompás és büszke palotákat, melyek kincseket érnek. De bölcs az az orvos, ki a fej javáért veszni hagyja a lábát! Hogyan? Bécs erősség és város egyazon időben, fegyverekkel és élelemmel ellátva, megtetőzve mindez a polgárokkal, kiket a kényszerűség és a megszokotthoz való ragaszkodás felvértéz, hogy képesek legyenek hosszú ostrom elbírására. Ah, Babilon is sok éven át bírt ezekkel, s még hasonlíthatatlanul nagyobb kiváltságokkal, mégis ostrom által győzetett le! S bevétett maga Konstantinápoly is, noha falai közt hétszáz ezer lelket számlált, midőn II. Mohamed a tengeri hadon kívül kétszáz ezer harcossal ostromolta! De legyen bár Bécs minden emberi bölcsesség határán túl biztosítva az ellenséges betöréstől, még mindig nem elegendő! És ha nem állítatik fel késedelem nélkül egy hatalmas sereg a Csallóköznek és Pozsony városának fedezésére, nem gátolhatjuk meg, hogy az ellenfél előnyös hódításokat ne tegyen, s hogy mi elzárva és bekerítve ne maradjunk. Sőt, mi több, ha Magyarország biztosítja is magát, még ez sem elég annak megakadályozására, hogy az ellenség behatoljon ide és a szomszédos tartományokba, s ez okból a katonai szükségyszerűség azt tanácsolja, hogy a hadsereget itt még inkább meg kell erősíteni, ezeknek az erődítményeknek a megoltalmazása érdekében. Sok fontos dologról vagyok kénytelen beszélni, de azokról, mik következnek, óh Felség, igaz szívvel nem hallgathatok.

Mennyit jajong nyomorúságának és sürgető szorultságának szavaival e kétségbeesett tartomány [Horvátország], panaszosan kiált, szűkölködven a mindennapi kenyérben! A katonák rongyokban járnak, s hitvány garasért koldulnak. Rend helyett a vezetők közt is ugyanazon zűrzavar uralkodik. Az engedelmisség sok helyütt frigyre lép a lázadással. Az, ki ezekben az erődítményekben parancsol, nem ismeri az engedelmséget, az pedig, ki engedelmeskedni tudna, nem engedelmeskedhet olyan feletteseknek, kik együgyűek, s azokról a legelemibb dolgokról sincs tudomásuk, miket a helyőrséggel ellátott városokban a gyermekek is betéve tudnak. A katonaság saját inségével viaskodva, kiképzetlenül, s egymás közti háborúságban él, s nincs szabály vagy fenytetés, mely kötelességük megtartására kényszerítse őket.

A hadi felszerelések oly hitványak és oly hiányosak, hogy az előjárók még a legnyugodtabb béke idején is megérdemelnék, hogy számon kérjék tőlük a gondoskodást, ha ilyen fukarul látnák el az erődítményeket. Károlyváros nemcsak e tartományok, hanem Olaszország kapuja is, s jóllehet azzal a rendkívüli fontossággal bír, mit mindenki tud, mégis olyannyira fedezetlenül és elhanyagolva áll, hogy a falak bizonyos részein (mintha Szemirámiszé lenne!) az ellenség ugyanakkor hajthatna be kocsin, amikor a várúr, szintén kocsin, éppen kihajt, s mégcsak össze sem ütköznenék. Száz és száz fogyatékosság teszi erőtlenné ezeket a helyeket, melyek miatt Ahmed fortélyal előbbre nyomulhatna. Ám a pénz rendkívüli hiánya, a vezérek ostobasága és a katonai fegyelem megromlása miatt nem javítják ki őket úgy, ahogyan a szükség a jelen pillanatban kívánja.

E megfélemlített népek, hallván, hogy a Török Birodalom minden tegezét megtölti, hogy tartalmukat a szívükbe ürtse, látván, hogy nem tűnik fel semmiféle hadsereg a szükséges kenyér- és fegyvertartalékkal, s a mohamedán szabályokat csaknem fejük fölött függeni érezvén, mindannyian a kétségbeesés szélén állnak, s a megmenekülésükről való gondoskodásra sóvárognak, mert képtelenek újabb kemény szenvedésre. Ezért ha Felségem nem nyújt nekik valamely erős és megfelelő segítséget, a dolgok nyilvánvaló összeomlásba torkoltnak.

Én, ami a saját tisztemet illeti, nem hagyok fel csapataim megóvásával és az elégedettségük fölött való órkodással, kiket éhségük csillapítása és felruházásuk miatti kényszerűségből vezettem Pécs kifosztására, s azért, hogy elégedettnek lássam őket, kész vagyok még arra is, hogy saját szegény házamat is kifosztassam velük. Ám ami a helyőrségeket illeti, azt a végek generálására és az egyes helyek előjáróira hagyom, hogy ők gondoskodjanak róla, ahogyan kell. Az én váram mindazonáltal

ágyúban túl szegény ahhoz, hogysem az igen erős ellenség rohamainak ellenállhasson. Ezért Felséged fegyverraktáraiból esdeklem a segítséget a legszükségesebb bronzokból [ágyúcsövekből], a már annyiszor esedezett ólmon és salétromon kívül, nehogy oly kénytelenségbe kelljen jutnom, mely a múlt év őszén Érsekújvár osztályrésze volt. Beszélmem kellene itt egy ügyben, mely a császári gondoskodás érzékeny pontja, de a nem kevés tisztelet hallgatást parancsol. Ám az bizonyos, hogy az igazság erejének minden más szempont fölött kell állnia, így felhagyok az udvari ember szavával, hogy a hűséges kapitányával tegyek hasznót, s minden tétovázás nélkül kijelentem, hogy a kitűnő tanácsos Auspergh gróf rossz kormányzónak bizonyult Felséged számára, mivel érzéketlenül hagyta tönkremenni Károlyvárost. Hozzá nem értően állandóan elhibázza a legfontosabb dolgok irányítását, valamint nem veszi észre a zavarokat és a károkat, melyek az ő vezetése alatt bekövetkeznek. S mindinkább meggyőzi magát arról, hogy ő ennek az erődítménynek a Herkulese, hogy halhatatlanná váljék benne. Tanácsosabb lenne tán elhallgatnom ezt, de az esküvés, mit szívemből adtam Felségednek, midőn ezt a tisztséget megkaptam, annak leghűbb őszinteséggel való kinyilvánítására kényszerít, hogy ha ez a háború folytatódik, akkor Auspergh leváltása, mely talán már a múltban is bölcs dolog lett volna, a jelenben a kénytelenség által tanácsoltatik, ha Felséged szívén viseli annak az erődítménynek a megmentését, melyre az ellenség legfránálabb tervei irányulnak.

Azért, hogy Felséged minden részletről pontos tájékoztatást nyerjen, s azért, hogy méltóztassék szorgalmazni e tartomány számára az esedezett pénz-, kenyér- és fegyverbeli, valamint katonai segítséget, megbízom ilyen feladattal Péter fivérem ékes szólását, ki olyannyira elkötelezett a folyó események irányításában. Ha Felséged hasznosnak véli támogatni őt, ezen erődítmények igazgatását és a végek vezetését, bízom abban, hogy a zűrzavaros állapotok a legrövidebb időn belül jobb irányt vesznek, a nehézségek legyőzhetnek, s a bonyodalmas viszályokon és nézeteltéréseken — mik megkeserítik a legbölcsebb vezetést is — felülkerekedünk. Nem hagyhatom itt a hallgatás leplébe burkolva Kanizsa várának fölöttébb súlyos állapotját, mibe én juttattam, körös-körül véve faltörő kosokkal, azzal a szándékkal, hogy felemésszem, majd belévessem magam, mielőtt az ellenség nagy erővel, kényelmesen a segítségére siethetne. Ez a vár, Felség, meglehetősen árnyékot vet koronája díszére, s ha már ily kedvező alkalom nyílt, nem hanyagolható el egyetlen próbálkozás sem, hogy levágjuk a fejét ennek a hidrának, mely 30 ezer császári alattvalót tart karmai között, kényszerű adózásban. Ne késlekedjék hát Felséged ellátni engem a szükséges dolgokkal — a feljegyzés szerint, mit fivérem nyújt át —, mert a késedelem a leghatékonyabb méreg, mely tönkretelheti ezt az oly szép vállalkozást, amely pedig kiegyenlítően Magyarország veszteségeit, ha szerencsés véget ér, ahogy akarom és kell is kívánnom, ha Felséged Tanácsa gyors jóváhagyással megerősít engem segítséggel.

Nem hiányoznak majd a körmönfont és szenvedélyes szófiabeszédek, melyek politikai érvek formájában összeesküsznek annak fáradásai ellen, ki Felséged dicsőségéért verítéket s vért hullat, rábeszélve Felséged Tanácsát, hogy ne halmozza el annyi keggel a Zrínyi-fivérek, mintha a nagyravágyás bűne lenne olyan feladatokért esedezni, melyek kikerülhetetlen gondokat és fáradságosan elkerülendő romlásokat hordoznak magukban.

A magyar hadak parancsnokságát, mivel Felséged engem megjutalmazott, lankadatlan igyekezettel gyakorlom Felséged legjobb szolgálatára, nem pedig (mint mondják) házaméra vagy saját személyemére, melyet kímélet nélkül, naponta kiteszek a kockázatnak, s mely hogy császári koronájának pálmaágait öntözzé, minden csepp vérért veszélyeztetni, amivel csak bír. Felség, az én szívem nem gazdagságra áhítozik, híres hódításokat és mulékony méltóságokat nem szomjaz. A jó és tisztességes szolgálat bizonyossága a legszebb jutalom, mit egy szerény lélek élvezhet, minthogy a vitézi cselekedetek legméltóbb dicsősége az, hogy elvégeztettek. És téved, aki ennek a szép erőnyeknek nagyobb díjat kíván juttatni, mint önmagát. Amiért is higgye meg nekem Felséged, hogy utolsó óhajom saját holttestemmel vethetni gátat a török fegyverek áradatának, s ha Sámsonnak csak egyetlen hajaszálát bírnám, nem hiányoznék belőlem Sámsonnak szíve sem. Az eljövendő hadjárat [krónikájának] lapjain a reménység pennájára bízom, hogy saját véremmel jegyezze fel legalázatosabb szemrehányásaim igazát, abban a reményben, hogy Zrínyi Péter [helyesen: Miklós] dédapámnak nem elkorcsosult unokájaként tesz ismertté, kinek nevével együtt nemcsak keresztényi buzgalmat kaptam örökölni, de hűséget is az osztrák hatalom iránt. Jól tudja Felséged, hogy ő az ottomán császárok között oly nagyrabecsült szörnytől, Szolimántól ostromoltatván Sziget falai közt, hatvanezer támadó halálát okozó ragyogó védelem után, midőn véletlen folytán lángra lobbanni látta a lóport a legerősebb torony közepén, mellén a vár kulcsaival, s oldalán fegyverbe öltözött feleségével, a falakon harcolva inkább nemeslelkű-

en feláldozta életét Krisztus hitéért és Uralkodójáért, hogysem engedett volna a szerencse sok nyájas hívogatásának, amivel az ellenség ezer esküdözése kecsegtette, ha megadta volna nekik az ostromlott várat. És jól tudják igaz cselekedeteim bírái, hogy az én minden gondolatom Felséged legfőbb érdeke körül forog.

Ezért Felséged igyekezete teljesen a kisegítő erők lehető leggyorsabb tényleges egyesítésére irányuljon, hogy befejeződjék végre a Fővezér eddig meggátolt kinevezése; s inkább más ponton engedjen, semmint abban, hogy katolikus választassék meg. Mindenekelőtt pedig maradjon továbbra is állhatatos a Márki úr, a brandenburgi választófejedelem kizárásában, mert ha Felséges Házad túl sok hatalommal ruházna fel egy ilyen nagy tekintéllyel és hatással bíró főt, kigyót szabadítana el azért, hogy elűzzön egy varangyot. Vért izzadnak még Eger falai, mik Alberto Tritlante, ama hatalmat bitorló szörny lázadó tervei miatt remegnek, ki despotikus kezében tartott seregeivel nem csekélyebb félelemben tartotta Svédországot, mint Ausztriát. Az igazat megvallva, a brandenburgi Márki úr nem lenne alkalmatlan egy oly sok következménnyel járó vállalkozás vezetésére, ha Krisztus Egyházának tagja vagy kevésbé szilárd helyzetű fejedelem lenne. Ő mint gazdag államok ura, bölcs elméjű, harcias szellemű és haragos lelketű, ambícióval telt, dicsőségre szomjazó, képes lenne karja s feje lenni bármilyen kemény vállalkozásnak, mivel nagy elhatározásokra képes embernek ismerjük, s nem kevésbé bátornak, ki járatos a fegyverek irányításában, tapasztalt a politikai ügyekben, számos praktikát folytatva Svédország, Lengyelország és Franciaország miniszteri kabinetjeiben és hadvezéri sátraiban. Ám ha kezében érezné az oly nagy hatalmat jelentő fővezéri pálcát, megkísérelhetne valamely veszélyes változtatást, s mind a protestánsok, mind az idegen hatalmak segítségével és tanácsára megbonthatná a Birodalom politikai rendjét, s megoszthatná Németországot, romba döntvén az Osztrák Ház nagyságát, mit mindig is túl ferde szemmel néztek Európa versengő hatalmai, főképpen pedig a haragosan gyűlölködő Luther és Kálvin, Mainz és Trier. Nem tudom, mily eszeveszett elgondolás folytán szítják makacsul a gyűlés követelőzéseit a fővezér kiválasztását illetően, miközben olyan kemény sziklába ütköznek, mely sok német fejedelem elbizakodottságát szilánkokká zúzhatja, ha a brandenburgi (szerencsétlenség folytán) elnyeri a kért pálcát. És jól tudja – minden borával együtt – Szászország választófejedelem, hogy milyen hatalmas hibát követne el a diéta, ha a választófejedelmek közül a legerősebbet és a legeszesebbet emelné a többi választófejedelem fölé. Ezzel a tüskével kellene Felségednek megcsiklandoznia Mainz, Szászország és Bajorország urainak meglehetősen érzékeny bőrét, hogy ezek tudomást szerezvén arról, mily veszélyes lehet helyzetükre egy velük egyivású nagyra tételének a kísérlete, saját érdekeiket féltve töprengjenek el azon a labirintuson, amelybe tárgyalásaik elvakult lépéseivel önmagukat bezárják. Mert egy gyermek bárány oktalanságának bizonyul azon vitázni, hogy milyen bottal kellene kitámasztani az ajtót, amikor az ellenség már a küszöböt tapodja, hogy vajon azzal, amelyik könnyen törik, vagy azzal, amelyik erőtlenebbül esik a fejre és üti meg azt. Nagy Sándor óta nem kétséges, hogy a bonyodalmas nehézségek gordiuszi csomóját úgy kellene megoldani, hogy Felséged saját személyében biztosítsa a Birodalom fővezérségét, s híres elődei példájával hadba menjen. Nemcsak azért, hogy lecsillapítsa a versengők szerencsétlen viszályait és a vezérek követelőzéseit, hanem hogy befolyásolja a lelkes és harcias lelkeket a Felségedet követő nemesség között, s a hűséges hadakat, melyek szokás szerint bátrabbá válnak, amikor Uralkodójuk velük van.

Felséged bölcsességének nincs szüksége emlékeztető példákra, de az én nagy buzgalmam, s az a megtiszteltetés, mit Felséged belső tanácsadójaként élvezek, azt parancsolja, hogy ne hallgassak arról, mit Isten sugalmaz nekem. Beszédemmel nem azt szándékozom elérni, hogy Felséged a köznapi szerencse veszélyeinek tegye ki túlságosan is becses életét, hanem azt, hogy bölcs és tapasztalt tanácsadóktól körülveve, csapatai közeléből irányítson. Így tehát, ha nem nyeri meg magának a már visszautasított Turenne-t, a Nassauit és Wrangelt, nem tudom elképzelni, hogy egy Spaar grófja, egy Sulzbach palatinusa, egy Baden márkija. és más hozzájuk hasonlók – bármennyire kiváló értékekkel bírnak is – mennyire bizonyulhatnak megfelelőnek a fővezéri méltóságra, és képesek lennének-e engedelmességet követelni anélkül, hogy bele ne ütköznének azoknak az elzomorító viszályoknak és sértődéseknek a hálójába, amelyek e század kezdetétől mindmostanáig megghiúsították a császárok legszebb vállalkozásait.

Ne higgye hát el senkinek Felséged, hogy megvalósítható, mit azon furfangosok mormolnak fogaik között, kik saját megelégedésük elérése érdekében úgy kacérkodnak Franciaországgal, mintha cselekedeteik burkolt szándéka a fenyegetőzés lenne, s ha nem elégitik ki követeléseiket, úgy tesznek, mintha

a rómaiak királyának koronáját Franciaország gyermekének [ti. XIV. Lajosnak] homlokára akarnák juttatni; pedig a német hatalmak kabinetjei semmiféle végzettől nem félnek jobban, mint Lajos király mértéktelen sikerétől, s inkább alávetik magukat bármely kemény határozatnak, hogysem nyakukat a francia fennhatóság igájába hajtásák. Ha a szent sírból felemelné fejét Nagy Károly, a Szent, aligha találna a nyolcból egyetlen szavazatot is, mely néki engedné a császári koronát. Ezért őszintén azt bátorodom mondani, hogyha (jóllehet ez lehetetlen) Felséged úgy tenne, mintha lemondana a Birodalom koronájáról, egész Németországot esedezni látná a lábai előtt, hogy méltóztassék megtartani azt.

S mely fők azok, kik feltehetnék, s fejükön méltóan viselhetnék azt? Ha nem akarjuk Krisztus Jegyesének, a Római Katolikus [Egyháznak] kardját Kálvin és Luther őrzőgő eretnkségének kezében élesíteni, szükségszerűen Bajorországra kell gondolnunk, de legalábbis Neoburgra. De ezek a tehetős fejedelmek és tiszteletreméltó hercegek óh, mily koldusnak és nyomorultnak mutatkoznának császárként! Ki adná meg a szükséges adót, hogy mód legyen fenntartani a császári méltóságot? Tán Németország fejedelmei, akik miközben a török arra készül, hogy elnyelje őket, egy képtelen ötletekkel elfecsérelt év után sem képesek arra, hogy saját megmentésük érdekében kinyissák az erszényüket? Hány új Ottokár király támadna, hogy megtagadja a köteles vazallusságot? S mennyi gyalázatnak és gúnynak lenne kitéve a császári tekintély és méltóság? Az a tekintély, amely alig több hatalommal a kezében tiszteletet ébreszthet az osztrák hatalom iránt.

Önhittek, s valóban nem lehet tagadni ezeknek a tehetős vagy kevésbé tehetős uralkodóknak féktelen ambícióit, akik azért vitették magukat a tartományi gyűlésbe, hogy jónak mutatkozzanak a monarchák között, s hogy a császári udvar nehéz helyzetét kihasználva méltatlan előnyökhöz és szinte kérés nélkül kegyekhez jussanak. De ha a kegyelmes Isten áldásával kísérő ügyünket, mely az övé is, s ha letörjük Trákia Holdjának túlságosan is pökhendi szarvát, nem hiányoznak majd a megalapozott érvek, hogy egy napon szorosabbra és mértékletesebbre húzzuk a gyeplőt. Most azonban az idő szavához kell alkalmazkodni, mondom, úgy kell megereszteni a gyeplőt, mintha nemeslelkű indulattól vezérelve tennénk azokat az engedményeket, melyeket a nehéz kényszerűség kíván tőlünk. Politikus közönnnyel hallgassuk és tűrjük el a Nagyok bármelyikének szemtelenségét és arcátlanságát, hogy őket sebesen fegyveresek elindítására szorítsuk, kik a mieinkhez csatlakozva csatába kényszerítsék az ellenséget; mert a hadjáratnak, mely következik, az kell legyen a fő célja, hogy egy szörnyű napon teljes erővel szétzúzzuk azt.

Tudom, hogy néhányan, kik nem politikusok, s egyáltalán nem mesterei a háborúnak, azon elmélkednek, hogy olyan rendeletet hozzanak, amely legalább annyira megalkuvó, amennyire káros. E szerint nekünk csak saját határainkat kell megóvnunk, s az ellenség önhittségét minden várható előrenyomulásának megakadályozásával kell megtörnünk. De adja Isten, hogy Felséged elvesse ezt a rossz tanács sugallta megoldást!

Mert a török, anélkül, hogy győzne, mindig győz, hacsak nem marad legyőzött. Benne a mesebeli Anteusz öltött valóságos testet, aki mindannyiszor visszanyeri erejét, mikor lábával a földet érinti. Mi azonban, ha tunyán folytatjuk a hadjáratot, bizonyosan elemészttjük a meglevő sereg nagy részét, s erre következő (ahogy következik mindig), vajon mily varázslattal tudunk újra hasonlót összegyűjteni, mikor ezt is csak annyi ügyel-bajjal, fáradozással, s folyamatosan gyűlésező diéták jóvoltából ily nagy akadályok után is alig tudtuk összehívni. Mert ha mi nem győzünk, legyőzetünk! S miközben az ellenség földünkön tanyázik, erőink elgyengülnek, a magyarok végképp elvesznek, a kincstár az utolsó morzsáig felemészttődik, a vazallusok kétségbe esnek, jó hírnevünk elenyészik, s bátorságát veszti, felbomlik és szétszóródik a hadsereg. Ezúttal nem a taktikázó Fabius megfontoltságait kell a gyakorlatba ültetni, hanem itt a határozott Marcellus kardjára van szükség. S mielőtt az ellenség mohó keze hódítón kinyúlna, a legelmésebb bölcsesség tanácsa szerint le kell őt verni, s szét kell zúleszteni.

Elég volt eddig némának lenni, mint Croesus fia, de midőn – mint ő – saját szemeinkkel látjuk a pusztító ellenség által felégetni hazánkat, oldódjék fel végre a szív némasága, s vele együtt a kéz tértelensége, törjünk ki nemes méltatlankodásban, mely a jeles cselekedetek termékeny méltatlankodása! Jöjjön bár egész Ázsia Magyarországra, ha Németország szembe akar nézni vele, meg fog ismétlődni Marathon példája. Legyen bár százezer fölött Felséged serege, ám tudunk harcoló ázsiaiak millióiról, kik Görögország csatamezőin maradtak, s tudjuk, hogy Xerxes egy törekeny hajóval könyörögte ki a menekülést. A fejek nem számláltnak, hanem megméretnek. Nem kérdem, hány kart számlál az ellenség, de a bolgárok, görögök, boszniaiak és Trákia többi lakója – az ázsiai tímárbirtokosokon kívül

– kényszerített népség, mely képes ordításokkal és kiáltásokkal harcolni, ám rögtön összezavarodik, ha valaki felfegyverkezve megbontja a csatarendet. Az albánok, azaz Epirusz és Macedónia tolvajai, ama uszkókok kárhozatos csapatai, kik e század elején gyászba borították az Adriai-öblöt, a janicsárok, vagyis a rátermett pretoriánusok a határőrökkel, kik önkéntesen álltak az ottomán zsoldba, teszik önhitté Ahmedet. Ez a nehezen áttörhető falanksz alapos figyelmet érdemel, mert nem kevés félelmet kelthet még abban is, ki óriásnak hiszi magát. De az ellenség mégsem legyőzhetetlen, főképpen akkor nem, ha a keresztény kardok együttesen sújtanak le rá. A palesztinai [keresztes] fejedelmek restsége és viszálykodása, a görög [császárság] szegényletes magamegadása és birodalma megosztottsága miatt tudott a török ily mértéktelen hódításokat elérni a keresztény királyságokban, ezért meg kell vallanunk: Turcas nostra ignavia esse magnos; nostra discordia formidabiles.

A szultán szabályja nem lenne különbséget köztünk politikai viszályaink, féltékeny gyanakvásunk, valamint az államokban fennálló megosztottság szerint, ha módja nyílna az eltiport kereszténység vérében megfürdetni kardját.

Az osztrák és a francia monarchia ellentétes céljai és elvei, a római katolikusok és az északi protestantizmus érdekei kétségkívül egyaránt összezavarodnának és a mohamedán harag áldozatául esnének. Mire való hát akkor a zúgolódás a tartományi gyűlésben, mikor annak a tűznek, mely a mi határainkon ég, elegendő lángja van ahhoz, hogy eleméssze a földi keresztények maradékát is? Ha (Isten óvjon ettől) Horvátország elesne és szabaddá tenné az utat, milyen helyzetbe kerülnének Velence birtokai és a szemközti tengerpart, avagy Spanyolország és az Egyház földjei? És mégsem hallom, hogy a mondottakat megértenék az európai hatalmasságok, melyek Krisztus lobogója alatt fegyverkeznek. Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet Ucalegon.

De ha az a tűzvész, mely Magyarországon égve füsttel borítja el Németországot és könnybe lábasztja Olaszország szomszédainak szemét, túlságosan távoli, lebecsülendő és elhanyagolható szikrának tűnne Franciaország, Anglia és Hollandia messzelátója számára, vessék az Isten szerelmére tekintetüket a Földközi-tenger vidékére, s mondják meg nekem, mit jelent a fegyvereknek az a hatalmas tömege, mely hetvennél több kalóz hadihajóval pusztítja ezeket a tengereket? Törökök ők, vagy tán nem azok?

Ah, ha a tunya és viszálykodó keresztény kardok nem sújtanak le szívvél-lélekkel és teljes erővel ezen a környéken az ellenségre, rövid időn belül készüljenek fel arra, hogy kettétöri őket a hajóhadak dühödt rohamra, vagy a hatalmas sokaság áradata, holott ha a francia, angol és holland hajók előrenyomulnának, hogy a barbár tolvajokat legyőzzék a Földközi-tengeren, majd a trákiai Boszporusz-öböl felé haladnának, miközben mi innen levonulnánk, nem kerülne sok fáradságba Bizánc homlokának elsápasztása. Jóságos Isten! S van-e ennél dicsőbb vállalkozás! De ha az újkori uralkodók szívében nem ég a nem közönséges dicsőség nemes szomja, lakozzék benne legalább saját megőrzésüknek bölcsesség-sugallta óhaja. És ha meg akarják menteni az életüket, igyekezzenek összefogni, s azt mondom, hogy minél előbb egyesüljenek, mert a közös ellenség – ha szétszóródva találja – egyenként semmisíti meg őket.

Felségednek pedig, kinek háza Mars mezejévé lett, mindenekelőtt előrelátó gondoskodással megnyugtató rendet kell teremtenie a viszálykodásokban, melyek államaiban és országaiban tombolnak. És a leghatékonyabb érvek összességével kell arra kényszerítenie ezeket az urakat, hogy ne fecsegenek többé, hanem fegyvert szorító és baráti jobbukat – további késlekedés nélkül – cselekvésre nyújtsák.

Erőtlenek és pőrék vagyunk, pedig a török már jön, sőt kevés, ha azt mondom, már jön, hiszen már itt van! Döntsön hát Felséged, mialatt én hódolat teljes hűségem legalázatosabb szemrehányásaival esedezem Császári Felséged segítségéért.

(Fordította: *Pintér Judit*)

Szerdahelyi István

A „NAGY REALIZMUS”-TÓL A REALIZMUSIG

I. HOGYAN LETT A REALIZMUS „NAGGYÁ”

1. A „nagy realizmus” problémája

A „nagy realizmus” Lukács György esztétikájának legvitatottabb jelentésű kifejezése.

A legáltalánosabban elterjedt álláspont az, hogy Lukács realizmuskonceptiójának lényege a harmincas évektől haláláig nem változott semmit: „Bármilyen drámai volt is Lukács külső életének menete, műveinek fejlődésében a harmincas évek elejétől már nem volt törés. Ő nem adott fel egyetlen gondolatot sem, de egyetlen lényegbevágó új adalék sem akad nála.”¹ Ezt azonban két oldalról is állítják. Az egyik értelmezés szerint a „nagy realizmus” kifejezés Lukácsnál sosem volt kategória értékű, a jelzőnek semmiféle jelentősége nincsen. Ez tükröződik pl. Helga Gallas és Hermann István monográfiájában,² amelyekben csak a realizmusról van szó, a „nagy realizmus” kifejezés elő sem fordul; Lackó Miklós is azt állapítja meg, hogy „Lukács az 1930-as évek elején művészi realizmuselméletének szinte teljes és kész birtokában vetette be magát a berlini irodalmi harcokba.”³ Egyik nyilatkozatában Hermann le is szögezte, hogy „a 'nagyrealizmus' fogalmát ebben a formában Lukács maga soha nem használta. Beszélt nagy realista alkotókról, de itt a *nagy* jelzőként szerepelt. Egyszer meg is kérdeztem tőle, mi az a nagyrealizmus, és azt válaszolta, ő nem tudja, mert ilyen alapon kellene lenni kis, közép, sőt félközép realizmusnak is.”⁴ Tény, hogy a nagyrealizmus kifejezést csak Lukács egyes tanítványai és – újabban – fordítói írják így, egybe, s Lukács maga e két szót mindig külön írta. A vitakérdés azonban nem a Lukács által használt íráskép, hanem a fogalom, s Lukács fenti kijelentése nem mérvadó, hiszen köztudott, hogy a „nagy realizmus” mellett – ha kis, közép és félközép realizmust nem is, de – „kicsinyes”, „felületes” és „mészkelt” realizmust is találni szövegeiben.

A másik értelmezés csak arról a lukácsi elgondolásról tud, ahol nem az általában vett realizmus, hanem a „nagy realizmus” az értékorientációs fogalom; ez jellemzi pl. Gunnar Gunnarson művét,⁵ vagy Fritz J. Raddatz kismonográfiáját; ez utóbbi fontos tényként említi, hogy 1933 után, a Szovjetunióban Lukács kidolgozta a „nagy realizmus” koncepcióját, de ennek meghaladásáról nem tesz említést, hanem azt emeli ki, hogy az 1964-es prágai irodalmi vitához hozzászóló interjúban „Lukács kitarat korábbi nézetei mellett, hogy a *nagy* irodalom *realisztikus*”.⁶ Ugyanígy rögzíti a „nagy realizmus” elméletének sorsát Johanna Rosenberg kronológiája.⁷

Kevesebben vannak azok, akik úgy találják, hogy a lukácsi realizmusfogalom változott az idők során, s a „nagy realizmus” Lukács korábbi írásaiban valami mást jelentett, mint később a jelző nélküli realizmus. Ezen a nézetcsoponton belül sincs azonban egyetértés a realizmusfogalom ártértelezésének

¹ Werner MITTENZWEI: Gesichtspunkte zur Entwicklung der literaturtheoretischen Position Georg Lukács'. In: Dialog und Kontroverse mit Georg Lukács. Der Methodenstreit deutscher sozialistischer Schriftsteller. Szerk. uő. Leipzig, 1975. 95.

² Vö. Helga GALLAS: Marxistische Literaturtheorie. Kontroversen im Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller. Neuwied-Berlin, 1971; HERMANN István: Lukács György gondolatvilága. Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről. Bp. 1974.

³ LACKÓ Miklós: Politika, kultúra, realizmus. Lukács György a 100% időszakában. Új Írás, 1978. 2. sz. 86.

⁴ ERKI Edit: Hermann Istvánnál. Élet és Irodalom, 1975. febr. 22. 7.

⁵ Gunnar GUNNARSON: Georg Lukács. En essay. Bo Cavefors Bokförlag, h. n., 1969.

⁶ Vö. Fritz J. RADDATZ: Georg Lukács in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Reinbek bei Hamburg, 1972. 91., 129. és 131.

⁷ Vö. Johanna ROSENBERG: Das Leben Georg Lukács' – Eine Chronik. In: az 1. jegyzetben id. mű 409.

időpontját illetően. Hanák Tibor úgy látja, hogy az 1933-ban kialakított eredeti elgondolást Lukács az 1960-as években, *Az esztétikum sajátosságában* módosította;⁸ e sorok szerzője viszont a koncepcióváltást jóval korábban, az 1940-es évek végén vélte kimutatni.⁹

A Lukács-szövegek behatóbb tanulmányozása mindjárt munkám kezdetén világossá tette, hogy az eddigi álláspontok – ide értve saját korábbi kísérletemet is – a tényeket feltáró munka hiányosságai miatt nem megalapozottak. A jelen dolgozat így elsősorban azt igyekszik feltárni, milyen jelentésváltozásokon ment át a realizmus szó használata Lukács szellemi fejlődésének különböző szakaszaiban,¹⁰ s milyen koncepcióváltások tükröződnek ebben.

2. A realizmus a fiatal Lukács szóhasználatában

Mint ismeretes, a realizmus – a szó egyéb jelentései mellett – esztétikai értelemben eredetileg stílustipológiai fogalom volt,¹¹ aminthogy a polgári művészettudomány máig sem ismer más realizmus-fogalmat.¹² Keletkezését tekintve annak a XIX. századi irodalmi–képzőművészeti irányzatnak az elnevezése volt, amelyik a mindennapi élet jelenségeinek minél valóságshűbb, érzékletesebb, a közvetlen élményekhez hasonló s a valóság árnyoldalait sem kendőző ábrázolását tűzte ki célként maga elé; az irányzati elnevezést azonban elterjedésével egyidejűleg tipológiai fogalomná tágították ki, ide sorolva minden hasonló régebbi stílustörékvést. Mint irányzatnév, a realizmus nem volt önelnevezés; Stendhal vagy Balzac sosem mondta magát realistának, s még Courbet is úgy nyilatkozott 1855-ben, hogy „a 'realista' nevet reám kényszerítették”, és e megjelölésről „senki sem állítja, hogy tökéletesen érti”.¹³ Edmond de Goncourt a *Les frères Zemganno* (1879) előszavában már vállalja – bár ő is „ostoba szó”-nak, „harci jelszó”-nak¹⁴ mondja – a realizmust, ám az ő – fivérével együtt írt – művei valójában a naturalizmushoz közelítenek; kezdetben a realizmus és naturalizmus egyet is jelentett, s csak később alakult ki a naturalizmus (és verizmus) olyan értelme, hogy ez a „túlzó”, túlrészletező (vagy az „undorító” részletekben tetszelgő) realizmus.

A fiatal Lukács sem használta más értelemmel ezt a szót, a realizmus nála is „naturalista hajlandóságot”, „az élet mindennapi eseményeit” „érzéken formáló” ábrázolást, stílust jelentett.¹⁵ A későbbi „nagy realistáknak” ekkor még nem tulajdonít oly kiemelt jelentőséget; Balzac neve csak elvétve bukkan fel írásaiban, s Paul Ernstért sokkal inkább lelkesedik, mint Thomas Mannért, akit egy 1913-as írásában éppenséggel a „pusztán oppozicionális, negatív volta, benső szegényessége” miatt csődbe jutott, meghaladott naturalizmus képviselői közé sorolt be.¹⁶ A művészi visszatükrözési elmélet is idegen volt tőle; heidelbergi esztétikájában a lehető legmerevebb formalizmussal jelentette

⁸Vö. HANÁK Tibor: A filozófus Lukács. Párizs, 1972. 60–62. és 105–109.

⁹Vö. SZERDAHELYI István: A magyar esztétika története. 1945–1975. Bp. 1976. 93–94.

¹⁰E munkában nagy segítségemre volt a Lukács-archívum vezetője, Sziklai László, s munkatársa, Lakos Katalin. Szívességükért ezúttal is köszönetet mondok.

¹¹Vö. Rudolf EISLER: Wörterbuch der philosophischen Begriffe. 2. kiad. Berlin, 1904. II. köt. 215–217. Megjegyzendő, hogy a stílus itt nem klasszikus retorikai jelentésében értendő (vö. Heinrich LAUSBERG: Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München, 1960. II. köt. 817–818.), hanem körülbelül úgy, ahogyan Wellek és Warren értelmezi (vö. René WELLEK–Austin WARREN: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 270.), azaz a művészi alkotás formaelemeinek olyan rendszereként, amely azonos vagy rokon formaelveket érvényesít a különböző elemek válogatásában és alakításában, s ezáltal a formaelemeket összehangolja, egységbe kovácsolja.

¹²Vö. pl. Gero von WILPERT: Sachwörterbuch der Literatur. 4. kiad. Stuttgart, 1964. 557–560.; Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Szerk. Alex PREMINGER. 5. kiad. Princeton, New Jersey, 1972. 685.

¹³Gustave COURBET: Előszó kiállítási katalógusához. In: A naturalizmus. Szerk. CZINE Mihály: Bp. 1967. 161.

¹⁴Edmond de GONCOURT: Előszó a Zemganno-fivérekhez. In: uo. 168.

¹⁵Vö. LUKÁCS György: Balázs Béla: Misztériumok. In: uő: Ifjúkori művek (1902–1918). Bp. 1977. 580. Első megjelenés: uő: Der Dramatiker des neuen Ungarns. Balázs Béla: Misztériumok. Pester Lloyd, 1913. márc. 2.

¹⁶Vö. LUKÁCS György: Válasz a L'Effort Libre körkérdésére. In: a 15. jegyzetben id. mű 588. A német nyelvű kézirat 1913 márciusában keletkezett.

ki, hogy „úgy határozhatjuk meg a műalkotást mint formakomplexust”, s így „a műalkotás és a valóság – az eredeti esztétikai tételezés szempontjából – teljes vonatkozás nélkülségbe kerül, az egyik elgondolhatósága a másik felszámolását jelenti”.¹⁷

Ugyanakkor viszont későbbi realizmuskoncepciójának kulcsfogalmai közül a tipikusság¹⁸ és az intenzív totalitás¹⁹ gondolata már legelső nagyobb munkájában megtalálható, s különösen az utóbbi gondolat szerepel sűrűn ifjúkori írásaiban,²⁰ talán Rickert hatására.²¹ Igen nyomatékosan szeretném hangsúlyozni azonban, hogy az effajta egyezések semmiképpen nem adnak alapot ahhoz a feltételezéshez, hogy Lukács nem marxista és marxista koncepciója között voltaképpen nincsen is éles cezúra.²²

3. A bécsi emigráció

A legutóbbi esztendőig az a hiedelem élt a Lukács-kutatásban, hogy 1918 és 1930 között Lukács – tevékenységének addigi főirányát megszakítva – nem foglalkozott esztétikai–irodalmi kérdésekkel.

Ez a kép az újabb kutatások fényében mindinkább legendának mutatkozik, melynek forrása az, hogy Lukács a bécsi emigráció idején írt művészeti–irodalmi tárgyú dolgozatait szívesebben feledésre ítélte volna, mint a nem marxista, illetve a marxizmust téves irányban kereső kísérleteket.

A *Történelem és osztálytudat* keletkezése idején kifejtett művészeti vonatkozású gondolatmenetei az előbbi kategóriába sorolhatók: ezek igencsak távol estek mindenféle – bármilyen tágan értelmezett – marxista igénytől (jóllehet az itt középpontba állított totalitásfogalom, minden problematikus vonása ellenére,²³ döntő fontosságú lett későbbi, marxista művészetelméletében). *Régi kultúra és új kultúra* című cikkében A *regény elmélete* szellemtörténeti tipológiáját fogalmazta át marxizáló szóhasználattal,²⁴ s nevezetes, Az *eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írása még ennél is távolabb áll mindenféle realizmuskoncepciótól, amennyiben ennek filozófiai alapját, a visszatükrözési

¹⁷ LUKÁCS György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Ifjúkori művek. Bp. 1975. 252–253. Az eredeti német kézirat 1912 és 1918 között keletkezett.

¹⁸ Vö. LUKÁCS György: A modern dráma fejlődésének története. 2. kiad. Bp. 1978. 30. A kézirat 1906–1907-ben keletkezett, első megjelenése: Bp. 1911.

¹⁹ Vö. uo. 39–40.

²⁰ Vö. LUKÁCS György: Thomas Mann második regénye. In: a 15. jegyzetben id. mű 264. Első megjelenés: Thomas Mann új regénye. Nyug. 1909. nov. 1., uő: Előadás a festészetéről. In: uo. 809–811. A kézirat 1913 körül keletkezett, első megjelenés: Über die Kategorie der Malerei. Acta Historiae Artium, 1973; uő: a 17. jegyzetben i. m. 126–132.

²¹ Minthogy az intenzív totalitás a lukácsi esztétika legfontosabb egyéni gondolatainak egyike, genezisének problémája nem lényegtelen. Első felbukkanását HANÁK Tibor *A regény elméletében* véli felfedezni, Hegel-hatásként (vö. a 8. jegyzetben i. m. 63.); Helga GALLAS a *Történelem és osztálytudatból* eredezteti (vö. a 2. jegyzetben i. m. 153.); HERMANN István a 30-as évek elejére datálja, Rickert műve új kiadásának hatásaként (vö. a 2. jegyzetben i. m. 192.). A Rickert-hatás igen valószínű, de a szóban forgó munkának korábbi kiadását Lukács már jóval korábban – hivatkozással is bizonyíthatóan már 1915-ben – ismerte. Fontos szerepet játszhatott itt továbbá Simmel tétele is, mely szerint a szétesett világnak egyedül a művészet tud egységes formát adni (vö. Georg SIMMEL: Über soziale Differenzierung. Leipzig, 1890).

²² Ez a vélemény a magyar szakirodalomban csak egy-egy megjegyzés formájában, kifejtetlenül él, s opozíciója HERMANN István (a 2. jegyzetben id.) monográfiája. A külföldi Lukács-kutatásban Alberto ASOR-ROSA: Il giovane Lukacs teorico dell'arte borghese (Contropiano, 1968. 59. és köv.) c. tanulmánya állítja figyelemreméltó, de vitatható módon ezt a kontinuitást, és Ursula APITZSCH: Gesellschaftstheorie und Ästhetik bei Georg Lukacs bis 1933 (Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977) c. monográfiája tagadja.

²³ Vö. HERMANN István: A szocialista kultúra problémái. Bp. 1970. 367–408.; uő: a 2. jegyzetben i. m. 124–156. Az utóbbi helyen Hermann részletes képet nyújt a lukácsi koncepció mai visszhangjáról; az általa nem említett – részben újabb – munkák közül fontosabbak: Federico RIU: Historia y totalidad. El concepto de reificación en Lukács. Caracas, 1968; Ursula APITZSCH: a 22. jegyzetben i. m.; Marija HEVESI: „Baloldaliság” a filozófiában. Bp. 1979.

²⁴ Vö. LUKÁCS György: Történelem és osztálytudat. Bp. 1971. 38–39. Első megjelenés: Alte Kultur und neue Kultur. Internationale, 1919. június 15.

elméletet magát is tagadja,²⁵ s elfogadja (bár nem esztétikai gondolatmeneten belül, s így aligha átgondoltan) Schiller játékelméletét.²⁶

Az igazság azonban az, hogy Lukács az 1920-as években, bécsi tartózkodása alatt számos olyan tanulmányt és cikket publikált – s ezek egy része éppenséggel irodalomtörténeti tárgyú volt,²⁷ s mi több, a magyar irodalommal foglalkozott és az *Új Márciusban*, a 100%-ban jelent meg²⁸ –, amelyet gyűjteményes kötetibe nem vett fel, s amely így alig, vagy egyáltalán nem ismert. Nagyon valószínű, hogy e szövegek felkutatása és tüzetes tanulmányozása erősen megváltoztatná művészeti-irodalmi elképzeléseinek alakulásáról alkotott eddigi képünket. Egy 1922-ben megjelent cikkében pl. – a Proletkult jelszavait és a „vulgárszociológiai iskola” szemléletét átvéve – így írt: „A proletariátus, mint feltörekvő osztály számára (éppúgy, mint a 18. század feltörekvő és forradalmi polgári osztálya számára) a művészet: kifejezetten osztályművészet, tendenciaművészet, saját osztályharcos céljainak hirdetője.”²⁹ Egy másik, 1926-ban megjelent írásában Trockijra hivatkozva már bírálja a proletkultos irodalom avantgardisztikus törekvéseit, s a szovjet irodalom addigi fejlődésének csúcsteljesítményeként értékeli Jurij Libegyinszkij egyik művét.³⁰ A cikk magyar fordítója, Révai Gábor úgy találja, hogy a Trockij-hivatkozásnak nincs elvi jelentősége, formális gesztus csupán. A helyzet azonban korántsem ennyire egyszerű. Libegyinszkij ugyanis nem más, mint a VAPP vezető csoportjaként 1926-ban gyakorlatilag már működő³¹ (hivatalosan csak 1928-ban megalakult) RAPP-nak, a Proletár Írók Oroszországi Egyesülésének egyik vezetője, s a RAPP fő ideológusa, Leopold Averbah trockista hírében állt. Lukács nyilvánvalóan igen pontosan tudta mindezt, hiszen cikke megjelenésének évében a RAPP már nemcsak a szovjet, hanem a nemzetközi kommunista irodalmi életben is vezető szerepet igényelt magának. A RAPP állt az 1926-ban, a nemzetközi proletárirodalom összefogására megalakított MBRL (Mezsdunarodnoje Bjuro Revoljucionnoj Lityeraturi, Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodája) mögött, s ennek főtítkára Illés Béla volt;³² Libegyinszkij kiemelése és Trockij említése tehát korántsem látszik véletlennek Lukács cikkében. Ugyanígy nem lehet véletlen, hogy Gorkijt viszont egy magyar cikke bírálóan említi;³³ mint ismeretes, Gorkij és a RAPP viszonya igen feszült volt.³⁴

4. Lukács első moszkvai tartózkodása

1930-ban Lukácsot kiutasították Ausztriából, s ekkor Moszkvába költözött, ahol a Marx–Engels Intézet munkatársa lett. A köztudat – Lukács számos helyen megismételt nyilatkozatai nyomán³⁵ – úgy tartja számon, hogy ez az esztendő, Marx és Engels addig kiadatlan munkáinak tanulmányozása és a M. Lifsziccel való megismerkedés révén valamiféle döntő fordulópontot jelentett eszmei fejlődésében, s Lukács e merőben új alapkoncepció jegyében fordult ismét az esztétika felé. (Megjegyzendő, hogy a legújabb szakirodalom egyes képviselői, felfedezve, hogy e kép ellentmond a tényeknek, úgy vélik,

²⁵ Vö. uo. 494–504. Első megjelenés: Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats. In: Georg LUKÁCS: Geschichte und Klassenbewusstsein. Berlin, 1923.

²⁶ Vö. uo. 403–405.

²⁷ Vö. Johanna ROSENBERG: a 7. jegyzetben i. m. 404–406.

²⁸ Vö. LACKÓ Miklós: a 3. jegyzetben i. m.

²⁹ Georg LUKÁCS: Marxismus und Literaturgeschichte. Rote Fahne, 1922. 445. sz.

³⁰ Vö. LUKÁCS György: L'art pour l'art és proletárköltészet. Világosság, 1973. 12. sz. 753. Eredeti megjelenés: L'art pour l'art und proletarische Dichtung. Die Tat, 1926. június. 220–223.

³¹ Vö. Ljubov SVECOVA: Proletár írószervezetek, 1920–1930. Helikon, 1966. 1–2. sz. 9.

³² Vö. O. V. JEGOROV: A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége. (1930–1935). In: „Jöjj el, Szabadság!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. II. Szerk. SZABOLCSI Miklós–ILLÉS László. Bp. 1967. 227. és köv.; ILLÉS László: Kísérletek a „proletárirodalom” megalapozására. Új Írás, 1972. 10. sz.

³³ Vö. LACKÓ Miklós: a 3. jegyzetben i. m. 93.

³⁴ Vö. ILLÉS László: a 32. jegyzetben i. m. 96.; MÁCZA János: Esztétika és forradalom. Bp. 1970. 262.

³⁵ Vö. LUKÁCS György: Marxista fejlődésem: 1918–1930. In: a 24. jegyzetben i. m. 732–734. A kézirat 1967 márciusában keletkezett. Vö. még uő: Előszó. In: uő: Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok. Bp. 1971. I. köt. 25. A kézirat 1969 októberében keletkezett.

hogy az 1930-as évek lukácsi esztétikája egyenes folytatása a *Történelem és osztálytudat* koncepciójának.³⁶ Ezt az értelmezést – bár e helyen a kifejtésre nincsen mód – vitatnám.)

Lukács ekkori írásai egészen más jegyeket mutatnak. Semmi nyoma annak, hogy már ekkor ismerte volna Engelsnek a realizmusról írt gondolatait; valószínűbb, hogy az ekkor még kiadatlan Harkness- és Minna Kautsky-levelekről nem volt tudomása.³⁷ (Legenda egyébként az is, hogy Marx és Engels esztétikai hagyatékát csak ekkor kezdték kutatni;³⁸ csupán az igaz, hogy a kutatás intenzívebb szakaszba lépett.) Az általa már a 20-as évek közepén érintett³⁹ Lassalle-levelezés egyik részterméjét dolgozta fel, azokat a leveleket, amelyekben Marx és Engels, valamint Lassalle az utóbbi által írt Sickingen-drámáról vitatkozott.⁴⁰ Emellett a moszkvai német nyelvű lapokban is számos írást publikált, mindenekelőtt a Moszkauer Rundschau-ban, ahol a szovjet szépirodalomról jelentetett meg napi kritikákat.

A realizmus ezekben a szövegekben sem játszik semmiféle kulcsszó-szerepet; egyedül a Lassalle-tanulmány egyik gondolatmenetében bukkan fel nyomatékossabb formában. Lukács itt azt mondja, hogy „Vischer mérsékelt realizmusa” üres esztétikai kategória volt, nem más, „mint kibékülés a németországi kapitalizmus valóságának legnyomorúságosabb oldalával”; a kapitalizmus művészetellenességén „nem lehet sem valamiféle ’békülékeny’ realizmussal, sem szubjektív jellegű idealizálással segíteni, hanem kizárólag csak a forradalmi realizmus által, amely (...) a progresszív alapjaival kapcsolatos forradalmi tisztánlátás poézise”.⁴¹ Vagyis: a realizmus önmagában véve a művészi érték szempontjából közömbös fogalom, értékhangsúlyt csak jelzős válfajai kapnak.

Világos, hogy itt is a realista stílusról van szó, s ez annál is természetesebb, hiszen ekkor még a marxista művészeteoretikusok realizmusfogalma semmiben nem különbözött a polgáriakétól. S nemcsak tartalmát, hanem értékelését tekintve sem különbözött; Lukács maga is pontosan tudta, hogy a legtekintélyesebb marxista kritikus, Mehring a realizmust, s általában a természetelvűséget sívár utánzásnak ítélte.⁴² Eredetileg a Szovjetunióban nem élvezett semmiféle előnyt a realizmus, mi több, amint ezt Lunacsarszkij 1926-ban még meg is írta, „a művészek közül a realisták közvetlenül a forradalom után közömbösebbek voltak a forradalom iránt, sőt, némelyikük ellenségesen fogadta vívmányait. (...) Viszont igencsak viharosan reagáltak a forradalomra a ’balos’ művészek, a posztimpresszionista kísérletek művészei.”⁴³ Csak a 20-as évek közepe felé erősödött fel a realizmust követelő irányzatok hangja. A szó ekkor is stílust jelent: A Forradalmi Oroszország Művészeinek Egyesülete (AHRR) által 1922-ben meghirdetett „hősi realizmus”-ban a mindennapi élet dokumentumszerű pontossággal megörökített képét, Alekszej Tolsztoj 1926-os „monumentális realizmus”-programjában azt, hogy a művészet „hússzagú legyen, és még érzékelhetőbb, mint a mindennapi élet”, a paraszttírók 1928-as platformjában „a művészi stílus egyszerűségére és a nyelv tisztaságára törekvést”, olyan szépirodalmat, amely „valóban a tömegeknek, a munkásoknak és parasztnak szól”⁴⁴ stb.

³⁶ Vö. Henri ARVON: Georges Lukacs ou le front populaire en littérature. Paris, 1968. 68–73.; Ursula APITZSCH: a 22. jegyzetben i. m. 145–146.

³⁷ Vö. LUKÁCS György: Előszó. In: uő: Marx és Engels irodalomelmélete. Három tanulmány. Bp. 1949. 5.

³⁸ Vö. MÁCZA János: a 34. jegyzetben i. m. 293–294.

³⁹ Vö. LUKÁCS György: Lassalle leveleinek új kiadása. In: uő: Utam Marxhoz, a 35. jegyzetben i. m. I. köt., különösen 476–477. Első megjelenés: Die neue Ausgabe von Lassalles Briefen. In: Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. XI. köt., 1925.

⁴⁰ A témát eredetileg a szovjet irodalmi enciklopédia számára írta meg, s dolgozatát a moszkvai Der Rote Aufbau c. folyóirat közölte 1931-ben, folytatásokban, Kritik der Literaturtheorie Lassalles címmel. A szöveg későbbi publikációja a közzismert: Die Sickingendebatte zwischen Marx–Engels und Lassalle. Internationale Literatur, 1933. 2. sz.

⁴¹ LUKÁCS György: A Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között. In: uő: Adalékok az esztétika történetéhez. Bp. 1972. II. köt. 45–46. Az első megjelenés adatait I. a 40. jegyzetben.

⁴² Vö. LUKÁCS György: Franz Mehring. In: a 41. jegyzetben i. m. II. köt. 293. A tanulmány 1933-ban keletkezett, mint Mehring irodalmi dolgozatai gyűjteményének (Moszkva–Leningrád, 1934) bevezetése.

⁴³ A. LUNACSARSZKIJ: A nyugati forradalmi művészetének kiállítása. In: A szocialista realizmus. Szerk. KÖPECZI Béla. Bp. 1970. II. 14. Eredeti megjelenés: Pravda, 1926. 128. sz.

⁴⁴ E nyilatkozatokat I. az előző jegyzetben id. gyűjteményben, I. köt. 335–336. és 369., II. köt. 36–37.

Ennek a változásnak politikai okai voltak. Lunacsarszkij fent idézett írása meglehetősen nyíltan jelzi ezt a fordulatot: „A későbbiekben megvilágosodott két ténykérdés. Az egyik: a forradalomban felnevelődött széles közönség a művészettől mindenekelőtt jellegzetes, megragadó és egyidejűleg világosan kifejezett társadalmi tartalmat kívánt, a 'balos' művészek pedig lényegében formalisták voltak. Miközben a gazdag, játékos stilizálás foglalkoztatta őket, messze eltávolodtak a valóságos dolgok nyelvétől, és a tömegek számára érthetetlenekké váltak. A másik ténykérdés az, hogy a realista művészek körében megindult a forradalom felé fordulás, olyan fordulat, amely évről évre intenzívebb lett, és végül átfogó tömörülés létrehozásához vezetett, amely kétségkívül némi sikert ért el.”⁴⁵

Lunacsarszkij következő mondata is igen figyelemreméltó: „A küzdelem azonban jelenleg is folyik...” Ha rajta múlt volna, nem is dől el egyik irányzat megsemmisülésével sem, hiszen még 1931-ben is *A proletáriródalom két fő vonala* mellett tört lándzsát, amelyik közül csak az egyik „a realista technika”, s változatlanul hangsúlyozta, hogy „a proletáriátus számára szemmel láthatóan szükséges másik technika a stilizálás, melynek elemei a karikatúra, a hiperbola és a deformálás”.⁴⁶

A szovjet irodalom történetében oly ellentmondásos – de korántsem egyértelműen negatív⁴⁷ – szerepet játszó Proletkult-mozgalom jegyében, mint már említettem, ekkor a RAPP igyekezett megszerezni a maga számára a hivatalos pártirodalom rangját. Vezetői – akik 1928-as első szövetségi kongresszusán programját lefektették – Averbah mellett Fagyeev és Libegyinszkij voltak. Ők is az „irány: a realizmus”, „tanuljunk a klasszikusoktól” jelszavakat hangoztatták,⁴⁸ de fenntartásokkal. Fagyeev nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy a proletár művészet nem haladhat egyszerűen a „naiv realizmus”, azaz „a múlt nagy realistái” nyomdokain, mert ábrázolnia kell „az új megszületését a régiben”, s erre a régi realizmus nem volt képes.⁴⁹ Éppen ezért a RAPP vezetői nem a realizmust, hanem a dialektikus materializmust jelölték meg a proletár művészet alapvető módszereként.⁵⁰ Legtöbbet emlegetett célkitűzésük pedig az ábrázolás „elevensege” volt, érte ezen főként a lélekrajz előtérbe állítását.

A RAPP e hivatalos vonalának fő ellenfele a LEF és Novij LEF által képviselt avantgardisztikus tényirodalom, valamint a RAPP-on belüli „baloldali” ellenzék volt (amely 1930-ban a rövid életű Litfrontba tömörült). Az utóbbi képviselői szintén elutasították a realizmtikus stílushagyományok követését, a pszichologizmust, és az irodalmi riportok fontosságát hangsúlyozva találkoztak a LEF elképzeléseivel is.⁵¹ Az Averbah által meghirdetett „szövetséges vagy ellenség” jelszónak megfelelően azonban a VAPP és a RAPP folyóiratai dühödt támadásokat intéztek az „útitárs” írók ellen is, így pl. állandó céltáblájuk volt Ehrenburg.⁵²

Lehetetlen észre nem venni, hogy Lukács 1930–1931-es cikkei milyen szembetűnő párhuzamokat mutatnak a RAPP vonalával. A *Moskauer Rundschau* kétszer is megtámadta Ilja Ehrenburgot; második kritikájában egyenesen azzal vádolta, hogy szentimentális giccsíró, aki lakájszemlélettel nézi a világot.⁵³ Solohov *Csendes Donjának* második kötetéről is elmarasztaló bírálatot írt, mondván, hogy

⁴⁵ A 43. jegyzetben i. m. 14–15.

⁴⁶ A. LUNACSARSZKIJ: *A proletáriródalom két fő vonala*. In: a 43. jegyzetben i. m. II. 88–90.

⁴⁷ Vö. ILLÉS László: Józanság és szenvedély. Tanulmányok és kritikák. Bp. 1966. 18–32. és 127–131.; MÁCZA János: a 34. jegyzetben i. m. 248–262.; V. V. GORBUNOV: Lenin és a Proletkult. Bp. 1976.

⁴⁸ Vö. Ljubov SVECOVA: a 31. jegyzetben i. m. 12.

⁴⁹ Vö. Alekszandr Alekszandrovics FAGYEJEV: *Doloi Sillera! Na literaturnom posztu*, 1929. 21–22. sz. 4.

⁵⁰ Vö. Kulturnaja revolucija i szovremennaja lityeratura. Rezolucija I. Vszjeszozjuznovo szjezda proletarszkij piszatyalej po dokladu t. Averbaha. Na literaturnom posztu, 1928. július, 13–14. sz. 4. és 8.; Jurij Nyikolajevics LIBEGYINSZKIJ: *Hudozsjesztvennaja platforma RAPPa*. Na literaturnom posztu, 1928. 19. sz. 9.; Alekszandr Alekszandrovics FAGYEJEV: *Sztolbovaja doroga proletarszkij lityeraturi*. Oktyabr, 1928. 11. sz. 171–172. E legutóbbi magyarul: A. FAGYEJEV: *A proletáriródalom országútján*. In: a 43. jegyzetben i. m. II. 37–39.

⁵¹ Vö. Ljubov SVECOVA: a 31. jegyzetben i. m. 10–11. és 14–15.; uő: *A Lef (A Művészetek Baloldali Frontja)*. Helikon, 1966. 1–2. sz. 50–57.; MÁCZA János: a 34. jegyzetben i. m. 263–268. és 306–308.

⁵² Vö. Ljubov SVECOVA: a 31. jegyzetben i. m. 6. és 11.

⁵³ Vö. Georg LUKÁCS: *Die heiligsten Gueter. (Roman der grossen Interessen.) Moskauer Rundschau*, 1931. 45. sz.

hiányzik belőle az ábrázolás „elevenése”.⁵⁴ Anna Karavajeva *Fűrésztelep* című regényéről szóló cikkében pedig „a régiben megszülető új” ábrázolásának szükségességéről szóló tételt visszhangozta.⁵⁵ A realiztikus stíluskonvenciók követésének szükségességét *Új tartalom és régi forma* című cikkében azzal indokolja, hogy a polgári irodalom színvonala Tolsztoj után rohamosan süllyed, ez az irodalom mindinkább üres formajáték; tételét azzal a – közismert „vulgárszociológiai” gondolatot⁵⁶ átvevő – állítással is alátámasztani vélte, hogy „Régi igazsága az esztétikának: a stílus maga az ember. De az ember az ő osztályhelyzetének terméke”.⁵⁷ E tétel a „vulgárszociológus” N. Jefimovtól származik: „a stílus az osztály”.⁵⁸

Ha ilyenformán úgy találjuk, hogy Lukács marxista esztétikai koncepciója kezdetben a rappista elgondolások jegyében formálódott, ebben semmi különös nincsen. Viszonylag magától értetődő, hogy a Moszkvába költöző – s ott jóformán teljesen ismeretlen – Lukács az akkor legtekintélyesebb, leginkább hivatalosnak számító irányzat felé tájékozódott. A RAPP koncepciói közül egyébként sem volt mindegyik hibás, és hibás teóriái közül az avantgarde-ellenesség olyannyira egybevágott Lukács személyes véleményével, hogy ezt a RAPP bukása után is fenntartotta. A averbahi szektásság sem állt távol ekkori felfogásától, s ezt legszemléletesebben nem is a *Moskauer Rundschau* írt kritikái példázzák, hanem a moszkvai magyar proletárfírók 1931-es platformtervezetéhez hozzászóló cikke.⁵⁹ Lukács baloldaltól bírálja ezt a rosszlemkéen ultrabalos tervezetet. Kiindulópontja az, hogy Magyarországon „az egész 67 utáni polgári irodalom apologetikus jellegű: a burzsoázia ’porosz útjának’ irodalma”. „Jókai humora azt a célt szolgálja, hogy a magyar kapitalizmus (. . .) sajátos fejlődésének szörnyűségeit elkenje”,⁶⁰ s Mikszáth életműve ezt az „elkenést” fejleszti tovább; Bródy is apologeta csupán, Kassák pedig szociálfasiszta, Szabó Dezső expresszionista fasiszta. Véggkövetkeztetésként Lukács azt követeli, hogy a platform szögezze le: „A 67 utáni magyar irodalomban nincs klasszikus író, akitől proletárfíróknak tanulnia lehetne.”⁶¹

Gondolkodói egyéniségének jelei természetesen ekkor is megmutatkoznak: Becher-recenziójában – marxista periódusában alighanem első ízben – pl. esztétikai összefüggésben mutat rá a totalitás mozzanatára,⁶² s ez a gondolat sajátosan lukácsi. Nem a rappizmus sematikus átvétele tükröződik tehát írásaiban, csupán ennek erős hatása.

5. A berlini kiküldetés

A RAPP hivatalos vonalának megerősítésére utazott Lukács 1931 nyarán Berlinbe is, ahol 1933 márciusáig tevékenykedett. A fent már említett Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodája szervezésében ugyanis 1928-ban létrejött egy Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller (BPRS; Proletár-forradalmi Írók Szövetsége) elnevezésű német írószervezet, amely 1929 augusztusa és 1932 decembere között egy *Die Linkskurve* című, havi megjelenésű folyóiratot is kiadott. A Bund és a *Linkskurve* keretein belül két szárny állt egymással szemben. Az egyik lényegében a RAPP hivatalos álláspontját képviselte (J. R. Becher vezetésével; ide tartozott Gábor Andor is), a „balos” szárny viszont a LEF elgondolásaihoz kapcsolódott. 1931 nyarán a „balos” szárny került előtérbe a Bundban és a *Linkskurve* szerkesztőségében. Ekkor érkezett Berlinbe (az 1930-tól Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesülete néven működő moszkvai központ kiküldöttjeként) Lukács, aki itt – Moszkvából jövén – abba

⁵⁴ Vö. L. GEORG: Michail Scholochow. Moskauer Rundschau, 1930. 41. sz.

⁵⁵ Vö. Georg LUKÁCS: Die Fabrik im Walde. Moskauer Rundschau, 1931. A szám jelzése az általam olvasott xerox-másolaton hiányzik.

⁵⁶ Vö. MÁCZA János: a 34. jegyzetben i. m. 225–226.

⁵⁷ Georg LUKÁCS: Neuer Inhalt und alte Form. Moskauer Rundschau, 1930. 2. sz. Az oldalszám az általam használt xerox-másolatról hiányzik.

⁵⁸ Idézi SZIKLAI László: Történelmi lecke haladóknak. Cikkek és tanulmányok. Bp. 1977. 239.

⁵⁹ LUKÁCS György: A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk. (Hozzászólás.) Sarló és Kalapács, 1931. 9. sz.

⁶⁰ Uo. 56. Lukács György kiemelése.

⁶¹ Uo. 57.

⁶² Vö. Georg LUKÁCS: Das Hohelied vom Fünffahrplan. Moskauer Rundschau, 1931. 55. sz.

a látszatba került, hogy teoretikus kérdésekben minden kételyen felül áll,⁶³ s heves vitacikkekben támadta a „balszárny” elveit.⁶⁴

Érvelését változatlanul a rappista koncepció szálai szövik át: „a dialektika alkalmazását” igényli,⁶⁵ s nem „a polgárság forradalmi korszakának nagy realista írói” által alkalmazott módszert, amelyet – Fagyjevet ismételve – „naiv” módszerként jellemez.⁶⁶ Ugyanakkor viszont megvédi az általuk alkalmazott „lélektani” ábrázolás jogosultságát, mint olyat, amely „egy még-nem-apologetikus talajban keletkezett”,⁶⁷ szemben a riportregénnyel, amely antidialektikus forma, s általában minden új formával, amely „a valóságban – elszakadva a forradalmi fejlődés és hagyomány nagy áramlatától – a letűnő burzsoázia ideológiai bomlástermékeiből táplálkozik”, „a realizmus szubjektivista átalakulása” utáni „ábrázolásellenesség” tünete.⁶⁸ Kiemelkedő kritikusként a RAPP vezérét, Averbahot említi,⁶⁹ s dühödten támadja ennek ellenfeleit, a „szkeptikus-elnyűtt, intellektualisztikus-ellenforradalmi” világnézetű Ehrenburgot és a LEF-ista Tretyakovot.⁷⁰ Felfogása ennek megfelelően alapvetően elhibázott – a riportregény, a dokumentumirodalom létjogosultsága nemcsak ma vitathatatlan, hanem 1931-ben is az volt már –, de vitaellenfelei nem kevésbé, hanem még hibásabb álláspontot képviseltek.⁷¹

S ami az itt tárgyalt összefüggésben fontosabb: e vitáirásokban felbukkannak már azok a lukácsi gondolatok is, amelyek későbbi realizmuskoncepciója felé mutatnak. Ekkor már bizonyíthatóan ismeri – idézi – Engels megjegyzéseit a realizmusról és a „realizmus diadalá”-ról (bár téves álláspontjának igazolására próbálja felhasználni ezeket),⁷² s megfogalmazza a tipikusság és az intenzív totalitás követelményét is (bár a dokumentarizmus elleni támadás jegyében nem egy gondolati kisiklással)⁷³ messze előremutató elemzést nyújtott végezetül a művészi pártosság kategóriájáról.⁷⁴

⁶³ Vö. Simone BARCK: „Wir wurden mündig erst in deiner Lehre...”. Der Einfluss Georg Lukács’ auf die Literaturkonzeption von Johannes R. Becher. In: az 1. fejezetben i. m. 251.

⁶⁴ A Bund és a Linkskurve tevékenységét, s ezen belül Lukács szereplését tárgyaló főbb tanulmányok: Werner T. ANGRESS: Pegasus and Insurrection. Die Linkskurve and Its Heritage. Central European History, 1968. 1. sz.; Helga GALLAS: a 2. jegyzetben i. m.; Ingeborg MÜNZ-KOENEN: Auf dem Wege zu einer marxistischen Literaturtheorie. Die Debatte proletarisch-revolutionärer Schriftsteller mit Georg Lukács. In: az 1. jegyzetben i. m. 105. és köv. Ezek közül főként Gallas monográfiája tűnik ki tényfeltáró munkájával. Az adott összefüggésben igen érdekes német–magyar kapcsolatok áttekintését l. ILLES László: a 47. jegyzetben i. m. 84–108.

⁶⁵ Vö. LUKÁCS György: Willi Bredel regényei. Kritika, 1977. 12. sz. 14. Első megjelenés: Willi Bredels Romane. Die Linkskurve, 1931. 11. sz.

⁶⁶ Vö. LUKÁCS György: Riport vagy ábrázolás? In: uő: Művészet és társadalom. Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp. 1968. 102. jegyzetben. Első megjelenés: Reportage oder Gestaltung? Die Linkskurve, 1932. 7. és 8. sz.

⁶⁷ Uo. 97.

⁶⁸ Vö. LUKÁCS György: Ottwalt és Brecht a „radikálisan új” művészetről. In: a 41. jegyzetben i. m. II. 451–453. Első megjelenés: Aus der Not eine Tugend. Die Linkskurve, 1932. 11–12. sz.

⁶⁹ Vö. LUKÁCS György: A spontaneitás-elmélet ellen az irodalomkritika, 1977. 12. sz. 15. Első megjelenés: Gegen die Spontaneitätstheorie in der Literatur. Die Linkskurve, 1932. 4. sz.

⁷⁰ Vö. a 66. jegyzetben i. m. 105. és 110.

⁷¹ A vita részleteinek elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, de hangsúlyozni kívánom, hogy Helga Gallas – egyébként igen kiváló – monográfiája a művészet és a politikum viszonyának hibás felfogása miatt marasztalja el inkább Lukácsot, mint ellenfeleit (vö. a 2. jegyzetben i. m. 168–169.), s Ingeborg Münz-Koenen tanulmánya könnyen cáfolható gondolatmenettel jut oda, hogy Lukács ekkori koncepciója a marxizmus idealista interpretációjára vall (vö. a 64. jegyzetben i. m. 138–143.); Münz-Koenen éppen a lukácsi gondolatok legelőremutatóbb vonásait támadja, s azt sem veszi tekintetbe, hogy egy rossz szocialista regény – mint Ottwalté – nem használ, hanem árt a mozgalomnak (vö. uo. 151.). E vita értékeléséhez l. még: SZIKLAI László: A spontaneitás ellen. Lukács György vitája a proletáirodalom lehetőségeiről. Kritika, 197. 12. sz. 13.

⁷² Vö. LUKÁCS György: a 66. jegyzetben i. m. 102–103. Lukács itt nem veszi figyelembe, hogy a riportregény is lehet tipikus, és az „összefolyamat” ábrázolásának igényével nem az intenzív, hanem az extenzív totalitás – hibás – követelményét támasztja a regénnyel szemben.

⁷³ Vö. uo. 100–105.

⁷⁴ Vö. LUKÁCS György: Tendencia vagy pártosság? In: a 66. jegyzetben i. m. 86–94. Első megjelenés: Tendenz oder Parteilichkeit? Die Linkskurve, 1932. 6. sz.

Ezek a tények ismét rávilágítanak arra, hogy Lukács ekkori felfogása nem korlátozódott pusztán a rappista koncepcióra, hanem igen lényeges pontokon túllépett ezen. Nincsenek továbbá arra valló jelek, hogy – a Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesülete és a Bund közvetítésein túlmenően – közvetlen kapcsolatban állt volna Lukács a RAPP-pal.⁷⁵

6. A realizmus mint stílus: a nem realista nagy művészet

Írt továbbá ugyanekkor egy olyan tanulmányt is, amely független volt a dokumentarizmus körüli meddő csetepatétól, a Bund frakcióharcaitól, s amelyben nincsenek nyomai a rappista korlátoknak sem: ez *A klasszikus szatíraelmélet és felbomlása a liberális esztétikában*.⁷⁶ Realizmus-koncepciójának alakulásában különösen fontos dokumentum, amelynek gondolati váza az alábbiakban összegezhető. „Minden irodalom” ismertetőjegy, hogy az általa ábrázolt valóság tényleges lényegjegyeit érzéki jelen-ségformában mutatja be, s olyan módon, hogy az okok és okozatok teljes kölcsönhatásának megjelenítésével a mű visszatükrözi a társadalmi totalitás képét.⁷⁷

A fantasztikussá fokozott szatirikus ábrázolás sajátossága ezen belül az, hogy „a véletlent, a lehetőséget és a szükségszerűséget, a jelenséget és a lényegét a szatíra *másképpen* kapcsolja össze, mint maga a valóság”.⁷⁸ A valóságos lényeg–jelenség kapcsolatokról való eltérés nem jelenti azonban a „valósághatás”, az igazság kritériumának megszűnését, csupán azt, hogy a szatíra, „mivel a reális közvetítéseket kizárja, olyan világképet teremt, melynek evidenciája formálisan a megjelenített ellentét érzéki átütőerejétől, tartalmilag pedig a kategóriák összekapcsolódásának *helyességétől* függ, vagyis attól, hogy a megjelenített véletlen, a szatirikusan ábrázolt társadalmi állapot valóban helyes, lényeg szerinti (tehát: tartalmilag helyes) tükrözése-e. Létrejön tehát egy valóságbenyomás, a valóság tükörképének benyomása; ami azonban kiváltja, az a visszatükrözött valóságtól struktúrája szerint minőségileg különbözik. Ez a minőségi különbség akkor is fennáll, ha a szatirikus – sem a részletekben, sem a felépítésben – nem hagyja el az empiria előfeltevéseit (. . .) Itt a mégoly realiztikusan ábrázolt valóságelemek kombinációja sem felel meg a valóság struktúrájának: összekapcsolásuk nem csupán az átlagosan, a mindennap lehetségesen megy túl (ezt csaknem minden nagy realista megteszi), de a *tipikusan* is. (. . .) Ez az eltávolodás a valóságtól, amely mégis a valóság *lényegének* helyes reprodukciója marad, ez az állandó ingajarat valóságos és 'nem-valóságos' között, kelti a groteszk, a fantasztikus benyomását. Természetesen *csak* abban az esetben, ha ez a 'nem-valóságos' éppenséggel a valóság lényegét fejezi ki; ellenkező esetben a fantasztikum torz, önkényesen egymásra hajigált valóságelemekkel való üres, értéktelen játszadozássá fajul”.⁷⁹

Vagyis: a „nagy irodalomnak” csak az egyik lehetséges válfaja a „nagy realisták” módszere, amely a közvetlen valóság jelensége–lényeg kapcsolatait megőrző, az átlagosság értelmében tipikus,⁸⁰ realiztikus stílusú ábrázolást nyújt, s ezzel egyenértékűek lehetnek más, nem realista kifejezőmódok is, amilyen a groteszk-fantasztikus szatíráé is.

7. A realizmus mint módszer és nem stílus

Bizonyára nem állok egyedül, ha úgy gondolom, hogy a lukácsi esztétika – s szélesebb körben a marxista esztétika – fejlődése szempontjából rendkívül szerencsés lett volna, ha Lukács ezt a kiindulópontot fejleszti tovább. A történelmi körülmények azonban ezt aligha tették volna lehetővé számára.

⁷⁵ Ilyen összefüggésben értelmezendő – bár el nem fogadható – Lukács 1957-es nyilatkozata, mely szerint a RAPP-pal (és Trockijjal) mindig szemben állt (vö. LUKÁCS György: Utam Marxhoz. Utóirat. In: a 35. jegyzetben i. m. II. 301–302.).

⁷⁶ In: a 41. jegyzetben i. m. I. 629. és köv. Első megjelenés: Zur Frage der Satire. Internationale Literatur, 1932. 4–5. sz.

⁷⁷ Vö. uo. 636–637.

⁷⁸ Uo. 642. Lukács György kiemelése.

⁷⁹ Uo. 642–644. Lukács György kiemelései.

⁸⁰ Egy korábbi szövegrészben Lukács szinonimaként is egymás mellé helyezi a „valószerű, átlagos, tipikus” szavakat, vö. uo. 639.

Berlini tartózkodása alatt ugyanis a Szovjetunióban döntő változások mentek végbe. A párt 1932. április 23-i, *Az irodalmi és művészeti szervezetek átépítéséről* című határozata feloszlattott minden proletár irodalmi és művészeti szervezetet, hogy helyettük egységes művészeti szövetségek létesüljenek. A legnagyobb horderejű tény ebben az volt, hogy a RAPP is megszűnt, amint az intézkedés hivatalos indoklása úgy hangzott, hogy azt főként a RAPP szektás türelmetlensége tette szükségessé.⁸¹ A Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesületének áttételével a RAPP-tól függő Bundban ez a hír általános bizonytalanságot is keltett. Egyedül Lukács képviselte változatlanul a régi vonalat a *Linkskurve* hasábjain, míg a lapot (amelyet a Nemzetközi Egyesület finanszírozott) az anyagi fedezet hiánya miatt meg nem szüntették.⁸²

Ha ilyen módon Lukács még több mint félévén át egy már meghaladott vonalat képviselt a Bundban, nem kevésbé meghaladottá vált a szatíra kapcsán kifejtett realizmuskonceptiója is. A RAPP feloszlása ugyanis nem jelentette a rappista elmélet teljes elvetését. Épp ellenkezőleg, a XIX. századi realiztikus stílushagyományhoz való kapcsolódás mozzanata abszolút hivatalossá vált, s a LEF és a Litfront, a Mejerhold-iskola törekvéseire, a RAPP ellenfeleire nehezedett egyre nagyobb nyomás,⁸³ mígnem néhány esztendő múlva a realiztikus stílus jegyében „primitív írásművek légiója jelent meg ott, azokon a hasábkokon, ahol az avantgardisták már rég nem publikálhattak, mert részben vagy a személyi kultusz áldozatai lettek, vagy Szibériában ültek”.⁸⁴

Lukács visszaemlékezései szerint Sztálin célja a RAPP elleni intézkedésekkel kizárólag az volt, hogy a trockista Averbahhal leszámoljon (ennek 1932 utáni sorsa ismeretlen is). És jöllehet ezzel egyidejűleg Gronszkij javaslatára úgy döntött, hogy az új, kommunista művészet elnevezése nem a RAPP által hirdetett „dialektikus materialista”, hanem a „szocialista realista” lesz,⁸⁵ ez stílári vonatkozásban voltaképpen még nyomatékosította is a rappista hagyománykonceptió igazolását. A hajdani RAPP-program hivatalos előadója, Fagyajev lett most is azok egyike, akik meghírdették, hogy a szovjet irodalom „mind biztosabb és diadalmasabb” fejlődésének záloga „az új forradalmi, művészi módszer, a szocialista realizmus módszere”, „a kor élenjáró, vezérlő stílusa”.⁸⁶

Eldölt tehát a harc „a proletáirodalom két fő vonala”, a „realista” és a „stilizáló” vonal között, amelyet pedig – mint fentebb idéztem – Lunacsarszkij alig egy évvel korábban még eldönthetetlennek deklarált. A „szocialista realizmus” javára dőlt el, ahol is nem a „szocialista” győzött – hiszen a stilizáló-deformáló irányzat is szocialista volt –, hanem a „realizmus”, a realista stílus.

Mint ahogy ez – Lukács ekkori szavai szerint – „Sztálin jelszava”⁸⁷ volt, nyíltan fellépni ellene nem lehetett, de kísérletet lehetett tenni a kifejezés olyan átértelmezésére, hogy az menlevelet nyújthasson a korszerű művészeti értékek számára is. Nyilvánvalóan ezért találta ki Lunacsarszkij 1933-ban – saját korábbi szóhasználatával is szakítva –, hogy „a mi realizmusunk rendkívül dinamikus”, „teret nyit olyan elemeknek is, amelyek a szigorúan vett realizmus formális keretein kívül esnek”. Vagyis: a realizmusnak „jogában áll gigantikus, a valóságban reálisan elő nem forduló, a kollektív erőket megsemmélyesítő alakokat is teremteni”.⁸⁸

Hogy az átértelmezést még világosabban jelezze, Lunacsarszkij szembeszáll a Fagyajevnél is szereplő – s általánosan használt – meghatározással, miszerint a szocialista realizmus „módszer és stílus”. „A 'stílus' szónak nincs tökéletesen pontos, elfogadott jelentése – írta – sem az európai művészettörténeti irodalomban, sem a mienkben. Mégis határozottan tiltakoznék, ha a 'szocialista realizmus' jelszót

⁸¹ Vö. Helga GALLAS: a 2. jegyzetben i. m. 65.; V. V. GORBUNOV: a 47. jegyzetben i. m. 265–267.

⁸² Vö. Helga GALLAS: a 2. jegyzetben i. m. 67–71.

⁸³ Vö. uo. 65–66.

⁸⁴ ILLÉS László: Újabb viták az avantgarde-ról. Kritika, 1964. 4. sz. 18. Vö. még Gunnar GUNNARSON: az 5. jegyzetben i. m. 191–192.

⁸⁵ Vö. KÖPECZI Bóla: A szocialista realizmus. In: a 43. jegyzetben i. m. I. 26–27.

⁸⁶ A. FAGYEJEV: A szocialista realizmus. In: a 43. jegyzetben i. m. II. 127. A szöveg 1932-ből való.

⁸⁷ LUKÁCS György: Engels Frigyes mint irodalmi teoretikus és irodalmi kritikus. In: a 37. jegyzetben i. m. 118. Eredeti megjelenés: Fridrih Engelsz kak tyeoristyik lityeratury i lityeraturnyj krytyik. Lityeraturnyj krytyik, 1935. 8. sz. A tanulmány új fordításából (Friedrich Engels mint irodalomteoretikus és irodalomkritikus. In: a 41. jegyzetben i. m. II. köt. 142. és köv.) ez a szövegrész kimaradt.

⁸⁸ A. LUNACSARSZKIJ: A szocialista realizmusról. In: a 43. jegyzetben i. m. II. 130–131.

stílusnak könyvelnek el. A szocialista realizmus egész irányzat, amely egy meghatározott korszakban uralkodni fog.” Az ilyen „nagy, egész évtizedeket, néha évszázadokat, jelentős csoportokat magukba foglaló irányzatok örmagukon belül nem egy világosan megkülönböztethető stílust tettek lehetővé (...) A szocialista realizmus pedig éppen feltételezi, megköveteli a stílusoknak ezt a sokféleségét. A stílusok sokfélesége egyenesen következik belőle.”⁸⁹

Egy faktológiai vizsgálat persze könnyen kimutathatja, hogy a realizmus illetően átértelmezése már korábban is fel-felbukkant. A „tendenciózus realizmus” nevében gyűjtötte a *LEF* új táborába a szovjet avantgardot Majakovszkij, és „konkrét realizmusnak” nevezte Tairov is azt az igencsak formabontó színházi stílust, amely szerinte „egyedül és kizárólagosan” tarthatott volna „igényt arra, hogy *korunk igazi stílusa* legyen”.⁹⁰ Az effajta alkalmi szójátékok azonban ugyanúgy nem terminusértékűek, mint ahogyan az se tekintendő meghatározásnak, ha André Breton és Paul Éluard a *Jegyzetek a költészetről* (1929) című programatikus írásában az áll, hogy „A poézis: pipa”.⁹¹

Lunacsarszkij kultúrpolitikai szándékának abszolút pozitív és előremutató voltát nem teszi kétségesse az, ha nem hallgatjuk el, hogy e fogalomátértelmezés kudarcba fulladt. Módszer ide vagy oda, a szocialista realizmus gyakorlatilag jó két évtizedre a realista stílus korlátai közé szorult a Szovjetunióban (s 1948 után a népi demokráciákban is). Nemigen fogadta el a realizmus új jelentését a köztudat sem: művész és közönség mindmáig egy mérsékelt naturalisztikus stílusra gondol, ha ezt a szót hallja. Kétféle művé vált azonban e szó jelentése a szakirodalomban. A nyugati marxisták, kommunista művészek – akik ezt megtehették – kapva kaptak a lehetőségen, hogy e módszer értelmében realistának tekintendő a romantikus Hugo, a szimbolista Rimbaud és a futurista Majakovszkij is, realisták Brueghel fantasztikus víziói, új realizmus az impresszionizmustól a kubizmusig az egész avantgarde.⁹² Ám a szovjet teoretikusok – Szimonov visszaemlékezése szerint – „azt erősítették, hogy a szocialista realizmus módszere a művészi alkotásban magát a stílust is meghatározza, hogy az gyakorlatilag maga a stílus”; így vált lehetővé, hogy „szavakban sokféleséget deklaráljanak, valójában pedig megpróbáljanak minden művet egy kaptafára húzni, jobban mondva – egyformává változtatni”.⁹³ S nem volt egységes a nyugati marxisták szóhasználata sem, hiszen sokan voltak, akik – mint Caudwell⁹⁴ – megmaradtak a szó hagyományos jelentése mellett.

Az átértelmezés tehát nem segített a művészeti gyakorlatnak, de zavarossá tette a marxista esztétika kulcsfogalmát. „Úgy látszik – írta erről Laxness 1954-ben –, hogy a realizmus fogalom bármiféle jelzős használata csupán *contradictio in adiecto*. Már csak az is, hogy többféle realizmust hozhatunk szóba, és nem csak az egyetlen, az igazi, realista realizmust, az is azt bizonyítja, hogy a realizmus lebegő fogalom.” Fagyeyev – Solohov visszaemlékezése szerint – egyszerűbben fogalmazta meg ezt a gondolatot, amikor a kérdésre, hogy mi a szocialista realizmus, „ezt mondta: 'Az ördög tudja, mi az'”.⁹⁵

II. A NEMLÉTEZŐ „NAGY REALIZMUS”-KONCEPCIÓ

1. A „kicsinyes” és a „nagy realizmus”

Amikor tehát a fasiszta hatalomátvétel után Lukácsnak távoznia kell Németországból, és – Csehszlovákián át – 1933 áprilisában visszatér a Szovjetunióba, nem építheti tovább a „nagy realizmus” és a „nem realista nagy művészet” kettősségének elvére épülő elgondolását, mert itt már eldőlt, hogy „nagy” művészet – ilyen vagy amolyan értelemben ugyan, de – csak realista lehet. Álláspontját nyomban korrigálta is, és ennek eredményeként alakult ki a „nagy realizmus” koncepciója.

⁸⁹ Uo. 131–132.

⁹⁰ L. a fenti gyűjtemény I. 24–25. és II. 24.

⁹¹ In: A szürrealizmus. Szerk. BAJOMI LÁZÁR Endre. Bp. 1968. 219.

⁹² E nyilatkozatokat I. a 43. jegyzetben i. m. II. 192–193, 228–229. és 232–233.

⁹³ Vö. uo. II. 340–341.

⁹⁴ Vö. Christopher CAUDWELL: Romantika és realizmus. Tanulmányok. Bp. 1979.

⁹⁵ E nyilatkozatokat I. a 43. jegyzetben i. m. II. 347. és 382.

E koncepciót számos szerző politikai megfontolásokra vezeti vissza. Elterjedt vélemény, hogy Lukács félelemből igazodott a sztálini vonalhoz,⁹⁶ álcázta magát,⁹⁷ illetve partizánharcot vívott a sztálinizmus ellen.⁹⁸ Mások viszont a *Blum-tézisek* politikai programjának művészetelméleti vetületeként értékelik a „nagy realizmus”-t.⁹⁹ Ez utóbbi elképzelés – nem csak számomra¹⁰⁰ – rendkívül erőszakoltnak látszik, amint hogy a Sztálin–Lukács viszony is bizonyára jóval bonyolultabb lehetett. A 30-as évekre vonatkozóan alighanem Hermann István megállapítása igazolható, mely szerint ekkor még Lukács belső meggyőződésből hitt Sztálinban¹⁰¹ – hiszen fiatal korától követett elve volt, hogy „aki katolikus, az legyen pápista”¹⁰² –, s csak a *Lityerturnij krityik* megszüntetése után keletkezett egyre mélyülő ellentét valódi elgondolásai és lojális nyilatkozatai között.¹⁰³

Moszkvába visszatérve ugyanis ezúttal jóval kedvezőbb körülményekre talált; állandó munkatársra lett az akkor, 1933 júniusában alakított *Lityerturnij krityik* című folyóiratnak, s ez lehetőséget biztosított számára, hogy orosz nyelven publikálva írásaival bekapcsolódjék a szovjet kulturális életbe. A moszkvai emigrációban élő német írók körében (amelyhez Gábor Andor és Háy Gyula is tartozott) mértékadó tekintélynek számított,¹⁰⁴ külföldön, vitaellenfelei körében pedig éppenséggel egy mindegyikük vezérének.¹⁰⁵

A *Lityerturnij krityik* megindításával Sztálin P. F. Jugyint, a felelős szerkesztőt azért bízta meg, hogy a folyóirat harcoljon a (már feloszlott) RAPP ellen, készítse elő az egységes szovjet írószövetség megalakítását, s a plehanovi ortodoxiát, a „vulgárszociológiát” felfogást bírálva segítse elő egy új marxista esztétika kialakítását.¹⁰⁶ Az utóbbi feladat megoldására vonták be a munkatársak körébe Lifsicet és Lukácsot is. A RAPP elleni támadásban Lukács nem vett részt, hanem egy expresszionizmus-ellenes „leleplezéssel” debütált a folyóiratban.

Realizmuskonceptiója szemszögéből nézve a döntő változás az, hogy feladta előző álláspontját, mely szerint létezhet nem realista nagy művészet is, amelyik megváltoztatja a valóság reális lényeg-jelenség kapcsolatát, s szemére vetette az expresszionizmusnak, hogy nem tartja meg „a közvetlen valóság általános szerkezetét”.¹⁰⁷ (Hogy emellett az expresszionizmust a fasiszmba vezető, a fasiszta művészeti hagyományhoz tartozó áramlattá is magyarázza,¹⁰⁸ ez most mellékes.) „A realista írókat”¹⁰⁹ illetve a „nagy realistákat”¹¹⁰ (az utóbbiak közé sorolja Zolát is) pozitív hangsúlyokkal

⁹⁶ Vö. George LICHTHEIM: George Lukács. New York, 1970. 78.

⁹⁷ Vö. Gunnar GUNNARSON: az 5. jegyzetben i. m. 193.

⁹⁸ Vö. Jules DÉVÉRITÉ: Der Fall Lukacs. Georg Lukacs und der Stalinismus. Köln, 1952.

⁹⁹ Vö. HERMANN István: Lukács György fejlődése „A regény elméleté”-től a realizmus elméletéig. In: „Jöjj el, Szabadság!”, a 32. jegyzetben i. m. 437–438; Werner MITTENZWEI: az 1. jegyzetben i. m. 34–43. és 69.; uő: Der Streit zwischen nichtaristotelischer und aristotelischer Kunstauffassung. Die Brecht–Lukács-Debatte. In: uo. 165–170.; Johanna ROSENBERG: a 7. jegyzetben i. m. 409.

¹⁰⁰ Vö. Kurt BATT: Erlebnis des Umbruchs und Harmonische Gestalt. Der Dialog zwischen Anna Seghers und Georg Lukács. In: az 1. jegyzetben i. m. 209–210.

¹⁰¹ Vö. HERMANN István: a 2. jegyzetben i. m. 209–211.

¹⁰² Vö. HAUSER Arnold: Találkozásaim Lukács Györggyel. Bp. 1978. 52.

¹⁰³ Vö. LUKÁCS György: Előszó, a 35. jegyzetben i. m. 26–27.; uő: a 75. jegyzetben i. m. 303–314.

¹⁰⁴ Vö. Werner MITTENZWEI: az 1. jegyzetben i. m. 68–69.

¹⁰⁵ Vö. Kurt BATT: a 100. jegyzetben i. m. 205–206. Ez bizonyára ugyanolyan túlzás, mint az ellenkező vélemény, mely szerint Lukács az 1930-as évek végén is periferikus propagandistája a francia–orosz kapcsolatoknak (vö. George LICHTHEIM: a 96. jegyzetben i. m. 78.).

¹⁰⁶ A plehanovi ortodoxiához l. SZIKLAI László: az 58. jegyzetben i. m. 119–196. A „vulgárszociológiai iskola” nézeteit a szakirodalom mindmáig egyoldalúan negatív hangsúlyokkal tárgyalta, a legújabb kutatások azonban arra vallanak, hogy arcúlatá jóval differenciáltabb volt; vö. NYÍRÓ Lajos: Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában. Helikon, 1978. 1–2. sz.

¹⁰⁷ LUKÁCS György: Az expresszionizmus „nagysága és bukása”. In: uő: Német realisták. Bp. 1955. 380. Első megjelenés: Velicsije i pagyenyije ekspresszionizma. Lityerturnij krityik, 1933. 2. sz.

¹⁰⁸ Vö. uo. 365. és 385–387.

¹⁰⁹ Vö. uo. 381.

¹¹⁰ Vö. LUKÁCS György: a 42. jegyzetben i. m. 300. és 318–319.

emlegeti, de egyelőre nem derül ki, mit ért e kifejezéseken, csak az világos, hogy támogat minden „heves tiltakozást” „bármiféle formai kísérlet” ellen.¹¹¹

Körvonalazottabb, de súlyos terminológiai ellentmondásra épül a nagy – és egyébként igen elmélyült munkával megírt – 1934-es Vischer-tanulmány realizmusfogalma. Itt Lukács a realizmust egyfelől egyértelműen „a társadalmi valóság természetű reprodukciójának”,¹¹² tehát stílusnak mondja, s ezzel vág egybe, hogy a realizmus lehet „kishitű”, „gyáva”, „nyomorúságosan mérsékelt”, „az igazi társadalomkritikától tartózkodó”, s mint ilyen, „a fasiszta időkben hírhedtté vált teoretikusok és alkotók” hagyománya is.¹¹³ Másfelől azonban felbukkan a szó egészen más értelemben, mint az igazi, a társadalmi valóságot hűen ábrázoló művészet megjelölése, hiszen amikor Lukács azt írja, hogy „Sue hazug voltának” kifogásolásakor Marx „realizmusa hiányának” bírálatait nyújtja,¹¹⁴ akkor már nem stílusról, hanem a művészi igazságról beszél, s csak ilyen értelemben mondhatja, hogy létezett egy „realista kései romantika”.¹¹⁵ Az ugyanebben a tanulmányban felbukkanó „igazi, társadalomkritikai realizmus” és „álrealizmus”, „pszeudorealizmus” kifejezés¹¹⁶ továbbá azt sugalmazza, hogy a realista stílus különlegesen alkalmas a valóság hű, kritikus visszatükrözésére, mert csak akkor „igazi”, a maga lehetőségeit maradéktalanul megvalósító, ha „társadalomkritikai”. Ez a gondolat – ne firtassuk most, hogy igaz-e – összefüggést is teremt a szó két jelentése között. Mint látható, Lukács itt átvette Lunacsarszkij módszerfogalommal átalakított realizmus-terminusát, de megtartotta a szó eredeti, stílus-tipológiai értelmét is, és a kettő egybekapcsolására törekedett.

Ezek a gondolatok térnek vissza a következő esztendőkből írt tanulmányaiban is, amelyekben egyfelől az olvasható, hogy a realizmustól való eltávolodás formai kérdés, mert a realizmus lehet „vulgáris”,¹¹⁷ „empirikus-földhözragadt”, „kicsinyes, fotografikus” is.¹¹⁸ Másfelől viszont a „nagy irodalom” értelmében felfogott realizmus fogalma egyre több, nem realista stílusirányzatra terjed ki: realizmus lesz így Goethe és Schiller klasszicizmusa,¹¹⁹ sőt Baudelaire szimbolizmusa,¹²⁰ s egy helyütt talán még Hölderlin is beleférni látszik a realizmusba.¹²¹

A realizmus e kettős jelentése szövi át Lukács tanulmányait egészen 1948-ig, s a távolság a két jelentés között nem is állandó, hanem igen változékony. Az itteni keretek nem teszik lehetővé, hogy évről évre nyomon kövessék a változásokat, amelyekben nincs fejlődésvonal vagy bármiféle más rendszerjellegű mozzanat. A két legszélső pont közül az egyik az, amikor Lukács a „legkicsapongóbban” groteszk – fantasztikus ábrázolást is realistának nyilvánítja, ha az tartalmi értelemben a valóság hű visszatükrözésének mutatkozik számára. Ebben az értelemben fantasztikus novelláiban Balzac „éppen realizmusának mélysége révén kerül olyan távol az átlagos valóság fényképmásolatától. Mert a tartalmi koncentráció, minden romantikus járuléka nélkül is, komor és borzalmas fantasztikumot ad az egész képnek.”¹²² Ez úgy értendő – írja 1940-ben –, hogy „Balzac a romantikus elemeket, a groteszket, a fantasztikust, a bizarrul rútát, az ironikusnak vagy patetikusan eltúlzottat csak arra használja fel, hogy lényeges emberi és társadalmi összefüggéseket ábrázoljon velük. Mindez Balzac számára csak eszköz és

¹¹¹ Uo. 299.

¹¹² LUKÁCS György: Karl Marx és Friedrich Theodor Vischer. In: a 41. jegyzetben i. m. II. 66. Első megjelenés: Karl Marks i F. T. Fiser. Lityerturnoje Naszledstvo, 1934. 15. sz.

¹¹³ Vö. uo. 105, 112. és 136.

¹¹⁴ Uo. 73.

¹¹⁵ Uo. 105.

¹¹⁶ Uo. 72.

¹¹⁷ Vö. LUKÁCS György: Schiller és Goethe levelezése. In: a 41. jegyzetben i. m. I. 366. A tanulmány 1934-ben keletkezett, első megjelenése: Siller i Giotye v jih perepiszke. In: Giotye i Siller, perepiszka. Moszkva–Leningrád, 1937.

¹¹⁸ Uo. 345. és 357.

¹¹⁹ Vö. uo. 356–357, 367–368. és 372.

¹²⁰ Vö. LUKÁCS György: Schiller esztétikájához. In: a 41. jegyzetben i. m. I. 269. Első megjelenés: Siller kak esztyetyik. In: F. Siller: Sztyaty po esztyetyik. Moszkva–Leningrád, 1935.

¹²¹ LUKÁCS György: Hölderlin Hyperionja. In: uő: Goethe és kora. Bp. 1946. 125. Első megjelenés: Hölderlin Hyperion. Internationale Literatur, 1935. 6. sz.

¹²² LUKÁCS György: Balzac: Elvesztett illúziók. In: Világirodalom. Válogatott világirodalmi tanulmányok. Bp. 1969. I. 254. A kézirat 1935-ben keletkezett, első megjelenés: Balzac: Utracsennije illjuzii. In: H. Balzac: Utracsennije illjuzii. Moszkva–Leningrád, 1936.

kerülőút, hogy olyan realizmushoz érkezzen el, amely a régi nagy irodalom művészi nagyságát és emberi jelentékenységét megőrzi, noha az új életmozzanokat is magába foglalja.”¹²³

Ugyanez a felfogás tükröződik 1939-es Keller-tanulmányában,¹²⁴ legvilágosabb megfogalmazásban pedig 1945-ben körvonalazta ezt a koncepciót. Itt a tipikus ábrázolásról, a lényeg és a jelenség egységéről szóló okfejtést ezzel a gondolatmenettel zárja: „a Marx-féle realizmusfelfogással teljes mértékben összefér a költői fantáziának akár legkicsapongóbb játéka, a legmesszebbmenő fantasztikuma a jelenségek ábrázolásának. Nem véletlen, hogy Balzac egyes fantasztikus novellái, hogy E. Th. A. Hoffmann művei azok közé tartoztak, amelyeket Marx a legmagasabbra értékelt. (...) A marx-i esztétika, amely tagadja a legnaturalistább részletekkel ábrázolt világ realista jellegét, hogyha abban az élet lényeges mozgató erői nem jutnak kifejezésre, magától értetődőnek tekinti, hogy Hoffmann és Balzac fantasztikus novellái a realista irodalom csúcspontjait jelzik, mert bennük, éppen a fantasztikus ábrázolás segítségével, ezek a lényeges mozzanatok jutnak érvényre. A marx-i esztétika realizmusfelfogása: a művészen megérzékített lényeg realizmusa. Ez az esztétika területén a visszatükrözés elméletének dialektikus alkalmazása. És nem véletlen, hogy éppen a típus fogalma az, ahol a marx-i esztétika eme sajátossága a legvilágosabban napfényre jön”.¹²⁵

2. A mégis létező nem realista „nagy művészet”

Annyi itt mindenesetre megjegyzendő, hogy „marxi realizmusfelfogás”, mint ismeretes, nem volt, s Engelsnek a realizmusról szóló megjegyzései semmiféle összefüggésbe nem hozhatók a fantasztikus ábrázolással, hiszen – történelmileg teljesen indokoltan – a realiztikus stílushoz kötöttek.¹²⁶ Am a lukácsi realizmusfelfogások közül is csak az egyik ez a fenti, s ezzel párhuzamosan ott él ekkori írásaiban a másik, a stílustipológiai realizmusfogalom is. Mindjárt 1934-ben visszatér ugyanis Heine-tanulmányában az az 1932-es realizmuskoncepció, amelyik szerint a realizmus a „nagy művészet” egyik lehetséges stílusköntöse csupán. Lukács itt Heinét Balzac mellé állítja: Heine „Balzac mellett a nyugat-európai polgárság utolsó nagy világgrazsáló jelentőségű költője, mert, akárcsak Balzac, külön formát talált, melyben az ellentmondások elevenen mozoghatnak”,¹²⁷ s ezen mit sem változtat, hogy „stílus tekintetében Heine és Balzac, akik tisztelték egymás személyét és művészetét, az elképzelhető legnagyobb ellentétek”.¹²⁸ A francia társadalmi helyzet Balzacnak „megengedi a reális ellentmondások ily közvetlenül realiztikus ábrázolását”, a német viszont más stílust determinál, egy „lírai-ironikus, fantasztikus-ironikus, szélsőségesen szubjektív” formát. „Ez volt a társadalmi ellentmondások legmagasabb rendű költői kifejezésének akkor egyedül lehetséges *német formája*.”¹²⁹

Nemcsak a társadalmi helyzet különbségei teszik lehetővé azonban, hogy a realista stílussal egyenértékű legyen a nem realista, hanem – az 1945-ös *Pártköltészet* című tanulmány gondolatmenetében – a tudatosság különböző fokozatai is. Itt az irodalmi alkotás egyik lehetséges típusa „az öntudatlanul, igen gyakran szándéka és akarata ellenére politizáló író”; a másik típus a „nagy realistáké”, akiknek törekvése: „a társadalmi élet fejlődésének széles, mély és átfogó képét adni”, s a harmadik típus „a tulajdonképpeni politikai költő, a pártköltő”; az ilyen költők „közvetlenül akarnak belenyúlni az események alakulásába”. Ez a tudatosság legmagasabb fokát igényli, mert „itt a költő

¹²³ LUKÁCS György: A százéves Zola. In: a 122. jegyzetben i. m. II. 124. Első megjelenés: A százéves Zola. Új Hang, 1940. 5–6. sz.

¹²⁴ Vö. LUKÁCS György: Gottfried Keller. In: a 122. jegyzetben i. m. I. 338–339. és 365–366. Első megjelenés: Gottfried Keller. Internationale Literatur, 1939. 6. sz.

¹²⁵ LUKÁCS György: Bevezetés a marx-i esztétikába. In: a 66. jegyzetben i. m. 276. A kézirat 1945-ben keletkezett, első megjelenés: uő: Bevezetés. In: Marx–Engels: Művészet, irodalom. Bp. 1946.

¹²⁶ Vö. SZERDAHELYI István: a 9. jegyzetben i. m. 81–82.

¹²⁷ LUKÁCS György: Heine mint nemzeti költő. In: a 122. jegyzetben i. m. I. 318. A szöveg első változata: Genrih Gejne. In: Genrih Gejne: Germanyja. Moszkva, 1934. Végső formája: Heinrich Heine als nationaler Dichter. Internationale Literatur, 1937. 9. és 10. sz.

¹²⁸ Uo. 319.

¹²⁹ Uo. 320. Lukács György kiemelései.

felfogása, szubjektív gondolata és érzése nemcsak megformálója a tárgynak, hanem maga a közvetlenül kifejezett, ábrázolt tárgy”.¹³⁰

Lukács műfajelméleti koncepcióinak ismerői észlelhetik, hogy ezen a ponton a stílusbeli különbségek már műfaji különbségekhez kapcsolódnak, amint hogy egy évvel később Lukács világosabban is utal arra, hogy a nem realista stílusú ábrázolás a lírához, a realisztikus pedig az epikai-drámai nagyformákhoz vonzódik.¹³¹

Ha ezen a ponton összegeznénk tanulságainkat, azt kellene megállapítanunk, hogy Lukácsnak semmiféle külön „nagy realizmus”-konceptiója nem volt. A realizmus szót 1948-ig terjedő munkásságában kettős jelentéssel használja, egyfelől mint a „nagy művészet” megjelölését, másfelől pedig mint stílustipológiai terminust; a „nagy realizmus” ehhez képest semmi egyebet nem jelent, mint (értékfogalomként) „nagyon nagy művészetet” vagy (stílustipológiai fogalomként) „realista stílusú nagy művészetet”. E kétértelműség ellen élhetünk terminológiai természetű bírálattal, de valamiféle sajátos elméletet ebből aligha lehetne kiolvasni.

III. A MÉGIS LÉTEZŐ „NAGY REALIZMUS”-KONCEPCIÓ

Elharmarkodottnak bizonyul azonban ez a következtetés, ha tüzetesebben vesszük szemügyre a lukácsi realizmusfelfogás sajátosságait, s ezt annál tanácsosabb megtenni, hiszen mégsem lehet véletlen, hogy a szakirodalom oly jelentős része nem egyszerűen „a realizmus”, hanem a „nagy realizmus” koncepcióját emlegeti.

1. Az avantgarde mint antirealizmus

Az egyik ilyen sajátosság a „nagy művészet” értelmében felfogott realizmus történeti fejlődésének lukácsi elgondolása. Minthogy történeti fejtegetései abban az értelemben hézagosak, hogy nem érintenek minden korszakot, nem tudható, volt-e ekkor átfogó elképzelése e fejlődés menetéről, s ha igen, milyen volt az. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az „értékes” realizmus képviselőinek névsora Homérosszal kezdődik, amint hogy Lukács szerint a „nagy realisták”, Scott, Balzac, Tolsztoj „(mutatis mutandis) ugyanolyan elv szerint alkottak, amilyent Lessing mutat meg Homérosznál”.¹³² Szinte állandó szereplője a „nagy realisták” névsorának Shakespeare, Cervantes, és virágkora ennek az irodalomnak a XVIII–XIX. század, Balzac életművével a csúcson. Ám „a polgári társadalom 48 utáni fejlődése szétfoszlatja a nagy realizmus szubjektív feltételeit”, mert a valóban jelentékeny írók „undorral és gyűlölettel fordultak el saját osztályuk életétől és fejlődésétől”, de „a proletár osztályharcot és perspektíváját nem érthették meg”, s ezért „kénytelenek voltak a társadalmi jelenségek pusztá megfigyelésére szorítkozni”. Ez az elidegenedés hívja életre a naturalizmust, az „új realizmust”, melyben az író a „kifejezés specialistájává, virtuózává lesz, szobatudóssá”, aki a valóságnak elsősorban a „felületi, azonnal szembeszökő vonásait veszi tekintetbe”.¹³³

Ilyen módon „az a társadalmi fejlődés, amely a becsületes és tehetséges polgári írókat a megfigyelő posztjára szorította, történelmi szükségyszerűséggel egyszersmind kényszerítette őket arra, hogy a hiányzó lényegest írói pótlékokkal helyettesítsék”.¹³⁴ „Így tűnik le a nagy realizmus a hanyatlás

¹³⁰ LUKÁCS György: Pártköltészet. In: uő: Irodalom és demokrácia. 2. jav. kiad. Bp. 1948. 118–122. A kézirat 1945-ben keletkezett, első megjelenés e gyűjtemény első kiadásában, Bp. 1947.

¹³¹ Vö. LUKÁCS György: Irodalom és demokrácia I. In: a 130. jegyzetben i. m. 51. Kézirat 1946-ban keletkezett.

¹³² LUKÁCS György: Elbeszélés vagy leírás? In: a 66. jegyzetben i. m. 180. Első megjelenés: Rasskaz ili opisanyije. Lityeraturnij krityik, 1936. 8. sz.

¹³³ LUKÁCS György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. In: a 122. jegyzetben i. m. II. 42–43. A kézirat 1935-ben keletkezett, első megjelenés: Leo Tolstoi und die Entwicklung des Realismus. Internationale Literatur. 1938. 10. és 11. sz.

¹³⁴ Uo. 44.

korszakában. Így jön létre a reakciós burzsoázia által támogatott irodalom nyíltan apologetikus antirealizmusa és pszeudorealizmusa mellett olyan irányzatok egész hosszú sora, amelyek igen radikálisan, avantgarde jelleggel, eleve arra töreksenek, hogy a realizmust alapjaiban felszámolják. Bármilyen is ezen irányzatok képviselőinek szándéka, objektíve a burzsoáziát segítik az igazi realizmus ellen vívott harcában. Ez az objektív társadalmi szerepe a hanyatlás korabeli irodalom egészének, kezdve a naturalizmuson, egészen a szürrealizmusig”.¹³⁵

E dekadens periódusban csak azok a polgári írók juthatnak el az igazi művészet magaslataira, akik „ideológiailag túlhaladnak azokon az irodalmi formákon, alkotó módszereken, melyek az imperialista korban keletkeztek, vagy korszerűen átalakultak”, s ez a túlhaladás valójában visszatérést jelent, azt, hogy felidézék „a realizmus régi nagy örökségét”.¹³⁶ Ugyanez a visszatérés teheti naggyá a szocialista realizmust, amely „elevenen és közvetlenül összefüggésben áll a polgári realizmus nagy hagyományával”, jóllehet azt egy magasabb, „minőségileg más fokozatra” emeli.¹³⁷

Hangsúlyozandó, hogy itt nem csak az izmusok tartalmi bírálatáról van szó; Lukács az izmusok által meghonosított formái–technikai újításokat tiltotta ki a művészet eszköztárából, mondván, hogy „ezt a technikát a fiatal szovjet író vagy egyáltalában nem alkalmazhatja, vagy vele együtt az őket létrehozó ideológiának elemeit is át fogja venni”.¹³⁸ Az avantgardista „irodalmi stílusok a kapitalista dekadencia talaján keletkeztek olyan ideológiából, amely nem akarja és nem tudja már a társadalom egészét mozgásban megragadni és a valósághoz híven visszaadni. Valamennyi itt keletkező kifejezési eszköz legmélyéig periférikus pótlék”, s csak „a kapitalizmus által való ideológiai bekerítés” hat oda, „hogy a szocializmus irodalmába bekerülnek a polgári dekadencia kifejezési formái”.¹³⁹

A kevéssé jóindulatú Lukács-kritikusok véleményét – mely szerint nála „minden s mindennek az ellentéte megtalálható” – némiképp alátámasztani látszik, hogy e szélsőségesen dogmatikus tételt Lukács olykor-olykor visszavonja. A szimbolizmusról, amelyet 1938-ban a maga egészében művésziileg alacsonyabb rendű, „a valóság megragadásától messze eltávolodott” irányzatnak nevezett,¹⁴⁰ egy évvel később váratlanul azt mondja, hogy „vannak szimbolisták és szimbolisták”, a szimbolizmus is lehet forradalmi jellegű, s Ady költészetében „a megrázó erő: a lírai szimbolizmus ereje”.¹⁴¹ Barátjánál, Bechernél felfedezte, hogy a joyce-i gondolatfolyam-ábrázolás (értéket jelentő értelemben) realista tud lenni,¹⁴² s a szívéhez oly közel álló Déry Tibornál is megengedte, hogy a prousti pszichológia, az avantgardisztikus időtechnika eredeti funkciójával „homlokegyenest ellenkező”, realista funkciót töltsön be.¹⁴³ Ezek azonban a legkedvesebb alkotói számára gyártott önellentmondások csupán, s hogy valódi véleménye ekkor az volt, hogy az avantgardizmus mindenestül elvetendő, ezt igencsak

¹³⁵ LUKÁCS György: Marx és az ideológiai hanyatlás problémája. In: a 41. jegyzetben i. m. II. 236. A kézirat 1938-ban keletkezett, első megjelenése: Marx und das Problem des ideologischen Verfalls. Internationale Literatur, 1939. 7. sz. 1939-ben megjelent magyarul is folytatásokban, az Új Hangban.

¹³⁶ LUKÁCS György: a 87. jegyzetben i. m. 119–120.

¹³⁷ LUKÁCS György: a 133. jegyzetben i. m. 100–101.

¹³⁸ LUKÁCS György: A művészet és az objektív igazság. In: uő: A realizmus problémái. Bp. é. n. (1948). 61–62. A tanulmány 1968-as publikációja (a Művészet és társadalom c. gyűjteményben) csonka, ezt a szövegrészt nem tartalmazza. A kézirat 1934-ben keletkezett, első megjelenés: K probleme objektivnoj hudozsztvennoj formi. Lityeraturnij krityik, 1935. 9. sz.

¹³⁹ LUKÁCS György: Néptribun vagy bürokrata. In: a 138. jegyzetben i. m. 227–228. A kézirat 1939-ben keletkezett, első megjelenés: Volkstribun oder Bürokrat. Internationale Literatur, 1940. 1–3. sz.

¹⁴⁰ LUKÁCS György: a 135. jegyzetben i. m. 232.

¹⁴¹ LUKÁCS György: Ady, a magyar tragédia nagy énekese. In: uő: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Bp. 1970. 171–172. Első megjelenés: Ady politikai költészete. Korunk, 1939. 10. sz. Alighanem ebből a megállapításból szűrte le Révai azt az – előbbre mutató – konklúziót, hogy „ez a szimbolizmus: realizmus” (RÉVAI József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1950. 206.).

¹⁴² Vö. LUKÁCS György: Johannes R. Becher: „Búcsú”. In: a 107. jegyzetben i. m. 395–398. Első megjelenés: Johannes R. Bechers „Abschied”. Internationale Literatur, 1941. 5. sz.

¹⁴³ Vö. LUKÁCS György: Levél Németh Andorhoz Déry Tibor regényéről. In: a 141. jegyzetben i. m. 522. A kézirat 1948 januárjában keletkezett.

nyilvánvalóvá tette 1938–1939-ben, a híres „expresszionizmus-vitában”, a „Brecht–Lukács-vitában”. E – rendkívül eltérő véleményeket kiváltó¹⁴⁴ – vita áttekintése messze meghaladná az itteni kereteket; jelzészzerűen talán annyit jegyeznék meg, hogy jóllehet az avantgarde értékelésében szerintem is egyértelműen Brecht oldalán állt az igazság, ugyanakkor viszont a lukácsi esztétika egyébként a brechtinél sokkal pontosabb és mélyebb képet nyújt a művészetről. Vagyis: Lukácsot „nem az avantgarde mozgalmakkal folytatott küzdelméből kell megértenünk, inkább abból, hogy az avantgarde törekvések olykori félreértésének, alábecsülésének *ellenére* sikerült feltárnia a művészi ábrázolás olyan specifikumát, a tükrözési elméletnek olyan rendszerét, melyre a modern kezdeményezésekre különben erőkenyebben hangolt iskolák képtelenek voltak”.¹⁴⁵

Annál inkább így van ez, hiszen elméleti síkon Lukács tisztában volt már ekkor is azzal, hogy „Csak a vulgáris szociológia, amely az egyes írók vagy stílusok úgynevezett társadalmi ekvivalensének feltárásában látja egyetlen feladatát, gondolja, hogy minden kérdést elintéz a társadalmi keletkezés-történet felmutatásával”.¹⁴⁶

2. A nem realista stílusú „nagy művészet” társadalmi meghatározottsága

Az „izmusok”, az avantgarde kifejezőeszközeinek tilalmával már eleve erősen korlátozott nem realiztikus stílusú „nagy művészet”-et még szűkebb területre szorította vissza Lukács azzal az elgondolással, hogy érvényességét különleges társadalmi feltételekhez kötötte. Fent említettem, hogy Keller-tanulmányában Lukács a fantasztikus ábrázolást is a („nagy művészet” értelmében felfogott) realizmus körébe sorolta. Ez azonban nem számít nála normális esetnek, hanem egy sajátos társadalmi elmaradottság által determinált kivétel: „Az, hogy Németország mindazonáltal elmaradt a kor mögött – írja Lukács –, irodalmának sajátos megformálásában jut kifejezésre, abban, hogy a német realizmus nem képes a kor angol–francia realizmusának szellemében ábrázolni Németország polgári társadalmát; abban, hogy a realizmusnak különleges – monumentális, fantasztikus stb. – formákra van szüksége ahhoz, hogy a humanizmus időserű problémáinak konkrét általánosságát érzékletes költői formába tudja önteni. (...) Mégis, ahogy a német viszonyok fejlődnek, úgy lesz ez a stílus egyre tarthatatlannabb, úgy jelentkeznek feloldást sürgető tendenciák egy nyugat-európai értelemben vett realizmus irányába. Minél inkább megérnek Németországban a polgári demokratikus forradalom feltételei, annál erősebbek lesznek ezek a törekvések”.¹⁴⁷

A „nagy művészet” normális fejlődési útja tehát a realiztikus stílushoz, a „nyugat-európai”, „angol–francia realizmushoz” kötött, s a „monumentális, fantasztikus formák” csak kivételes társadalmi helyzetben helyénvalók, melynek elmúlásával a művészeti fejlődésnek is vissza kell térnie a normális, a stílustipológiai értelemben felfogott realizmus útjára.

Hogy a fenti idézetben említett „nyugat-európai realizmus” valóban a realista stílussal egyenlő, ezt könnyen bizonyítani lehet a korábban már szintén érintett Heine-tanulmánnyal, ahol – mint rámutattam – a realizmus egyértelműen stílust jelent, s ahol az előbbi gondolat így bukkan fel: „Heine olyan költészetet keres, melyben a kor legmélyebb ellentmondásai a kor gondolati műveltségének legmaga-

¹⁴⁴ A fontosabb megnyilatkozások: Jürgen RÜHLE: Gefährten am Kreuzweg. (Anna Seghers und ihr Disput mit Georg Lukács). In: uő: Literatur und Revolution. Die Schriftsteller und der Kommunismus. Köln–Berlin, 1960; ILLES László: Régi viták az avantgardról. Kritika, 1963. 2. sz. (kötetben: a 47. jegyzetben i. m. legteljesebb szöveg in: Hagyomány és újítás. Bp. 1966); HERMANN István: Tények és összefüggések. Kritika, 1964. 2. sz.; ILLES László: a 84. jegyzetben i. m.; Klaus VÖLKER: Brecht und Lukács, Analyse einer Meinungsverschiedenheit. Kursbuch. 1966. 7. sz.; Werner MITTENZWEI: Die Brecht–Lukács-Debatte. Sinn und Form, 1967. 1. sz.; Klaus L. BERGHANN: „Volks-tümlichkeit und Realismus” – Nochmals zur Brecht–Lukács-Debatte. In: Jahrbuch für deutsche Gegenwartsliteratur. Frankfurt am Main, 1973; HERMANN István: a 2. jegyzetben i. m. 218–225.; Werner MITTENZWEI: Der Streit ..., a 99. jegyzetben i. m. 153. és köv.; Kurt BATT: a 100. jegyzetben i. m.; Hans Jürgen SCHMITT: Die Expressionismusdebatte. Frankfurt am Main, 1976; UNGVÁRI Tamás: Brecht színházi forradalma. Bp. 1978.

¹⁴⁵ UNGVÁRI Tamás: a 144. jegyzetben i. m. 140. Ungvári Tamás kiemelése.

¹⁴⁶ LUKÁCS György: a 132. jegyzetben i. m. 167.

¹⁴⁷ LUKÁCS György: a 124. jegyzetben i. m. 338–339.

sabb színvonalán jutnak kifejezésre. A társadalmi élet valóságos eseményeinek alakulása Franciaországban és Angliában – egy Balzacnak, vagy alacsonyabb fokon, egy Dickensnek – megengedi a reális ellentmondások ily közvetlenül realiztikus ábrázolását. A német állapotok 'anakronizmusa' (...) ebben az időszakban lehetetlenné teszi egy nagy német realizmus létrejöttét. (...) Ha Heine a kor nemzetközi magaslátán, tehát valóban kortársi, nem pedig német-anakronisztikus szellemben akart művészen formált kritikát adni a német állapotokról, akkor a német viszonyok realiztikus ábrázolásához német talajon nem találhatott olyan cselekményt, amely ezt a kritikát egyenrangúvá és realiztikusan érzékelhetővé tette volna". Ezért választotta a „lírai-ironikus, fantasztikus-ironikus, szélsőségesen szubjektív” formát.¹⁴⁸

Nyilvánvaló – bár itt részletesebben nem bizonyítható –, hogy ez az elképzelés a vulgáris szociologizmus jelentkezése Lukács ekkori gondolkodásában. Lukács maga is könnyen cáfolni tudta volna, hiszen tudatában volt annak – egybeült ki is emelte¹⁴⁹ –, hogy Balzac is írt realista, de nem realiztikus stílusú, hanem fantasztikus műveket, jóllehet őt a társadalmi állapotok erre nem készítetthették. Az itt tárgyalt problémák szemszögéből nézve mindebből az a fontos, hogy Lukács ekkor még nem természetes, hanem kivételes jelenségnek nyilvánította a realiztikustól eltérő stílustörekvéseket.

3. A „realizmus diadala”: a realiztikus stílus diadala

Ezzel szemben a realiztikus stílussal párosult ábrázolási módnak egészen rendkívüli előnyöket tulajdonított: ez a koncepciója a „realizmus diadala” néven vált híressé, s egyben rendkívül vitatottá is. E vita – látsen formában – már az 1930-as évek közepétől folyt, s középpontjában az alkotó politikai nézetei és művészi módszere közötti viszony kérdése állt. A szemben álló nézetecsoportok közül az egyik, amelyikhez Lukács is tartozott, azt a felfogást vallotta, hogy a realiztikus ábrázolási módszer az alkotó retrográd-konzervatív eszméi ellenére is nagy művészetet eredményezhet. E csoport tagjait nevezték voprekistáknak (vopreki oroszul „ellenére”), s ezek a 30-as évek második felében „Új áramlat”, „Áramlat” (Novoje tecsenyije, Tecsenyije) néven a *Lityeraturnij krityik* köré tömörültek. A másik tábor, a blagodarjistiké (blagodarja oroszul „következtében”) a politikai nézetek primátusát hirdette az alkotómódszerrel szemben, s a *Lityeraturmaja Gazeta* és Fagyeev tekintélye állt mögöttük. A nyílt vita 1939-ben robbant ki, amikor a blagodarjistikák éles támadást indítottak Lukács *K isztórii realizma* („A realizmus történetéhez”, Moszkva, 1939) című tanulmánygyűjteménye és az „Új áramlat” képviselői – elsősorban Lifsic – ellen. Fagyeev befolyásos kapcsolatai révén ők is győztek; az irodalomkritikáról szóló 1940-es párhatározat megszüntette a *Lityeraturnij krityiket* (utolsó száma az 1940. 11–12. szám volt), azzal az indokolással, hogy elszakadt az írói társadalomtól és az élő irodalomtól. E vereség igen súlyosan érintette Lukács pozícióit; „ezzel (...) gyakorlatilag az orosz irodalmi sajtó el volt zárva előlem – írta egyik visszaemlékezésében –, nem a határozat szövege következtében, csak ténylegesen. Irodalmi tanulmányokat most már csak a német nyelvű *Internationale Literaturban* és a magyar *Új Hangban* közölhettem.”¹⁵⁰ A 40-es évek elején le is tartóztatták, s csak Rákosi és Dimitrov közbenjárásának köszönhető, hogy csakhamar kiszabadult.¹⁵¹ Hazatérése után Magyarországon is több nézetcsere folyt e problémák körül.¹⁵²

Az Engels egy megjegyzésére támaszkodó gondolat, miszerint a művészek annak ellenére létrehozhatnak kiemelkedő alkotásokat, hogy retrográd politikai–társadalmi nézeteik is vannak, önmagában véve nyilvánvalóan cáfolhatatlan igazság, s – amint ezt Lukács nyomatékosan hangsúlyozta – „teljes szakítást jelent az irodalom és a művészet ama vulgáris felfogásával, amely az író politikai nézeteiből, úgynevezett osztálypszichológiájából mechanikusan magyarázza a költői művek értékét”.¹⁵³ Ilyen

¹⁴⁸ LUKÁCS György: a 127. jegyzetben i. m. 320.

¹⁴⁹ Vö. LUKÁCS György: a 122. és 123. jegyzetben id. helyeken.

¹⁵⁰ LUKÁCS György: Előszó. In: a 66. jegyzetben i. m. 12. A kézirat 1967-ben keletkezett.

¹⁵¹ A *Lityeraturnij krityik* körüli vita részletesebb ismertetését l. HERMANN István: a 2. jegyzetben i. m. 204–228. és 256.; Simone BARCK: a 63. jegyzetben i. m. 275–276.; SZIKLAI László: az 58. jegyzetben i. m. 246–259. és 302–321.

¹⁵² Vö. SZERDAHELYI István: a 9. jegyzetben i. m. 82–86. és 101–102.

¹⁵³ LUKÁCS György: a 66. jegyzetben i. m. 281.

értelemben pedig nemcsak a plehanovi ortodoxiával való szakítást jelentette, hanem a RAPP egykori szektás vonalának, s az e szellemet folytató későbbi kultúrpolitikának kritikája is, hiszen e tétel menlevelet nyújtott az élő művészek számára, ha nem igazodtak pontosan a sztálini idők politikai vonalához. Nem véletlen tehát, hogy a *Lityerturnij krityik* megsemmisítésében oly döntő szerepet játszottak olyan rappisták, akik a RAPP feloszlatása után is vezető pozíciókba kerültek: Fagyjev, aki a RAPP vezetőségéből került át az írószövetség vezetőségébe, s Jermilov, aki szintén RAPP-titkárként kezdte karrierjét.

Más kérdés, hogy Lukács egyes megfogalmazásai valóban pongyolák, mert nem retrográd politikai elképzelésekről beszél – amelyeket még korrigálhatnak a világnézet egyéb, haladó vonásai –, hanem arról, hogy kifejezetten „reakciós ideológiájú”, „reakciós világnézetű” írók is létrehozhatnak „a realizmus legnagyobb mesterművei” közé sorolható alkotásokat.¹⁵⁴ Ez lehetetlen, hiszen akkor a „realizmus diadalának” nincsen semmiféle támasza az alkotói folyamatban.

Az itt tárgyalt összefüggésben azonban mindebből az a legfontosabb, hogy Lukács a „realizmus diadalának” bekövetkezését a klasszicisztikus-realisztikus stíluskonvenciókhoz köti: már a zolai naturalizmus sem vezethet szerinte a „realizmus diadalához”,¹⁵⁵ nemhogy a fantasztikus vagy az avantgardisztikus formák.

4. A realisztikus stílusú nagyforma mint a demokrácia szövetsége

Erre az elfoglaltságra épült az a lukácsi kultúrpolitikai koncepció is, amely – nyilvánvalóan tarthatatlan módon – valamiféle különleges affinitást feltételezett a realisztikus stílusú XIX. századi epikus nagyformák és a demokrácia között. (E koncepció előképének tekinthető 1935-ös regényelmélete, melyben a szocializmus vezető műfajának az eposzhoz közelítő realista regényt képzelte.¹⁵⁶) Az imént idéztem Lukács 1946-os tanulmányát,¹⁵⁷ amelyben hangsúlyozottan elkülönítette egymástól „a citoven-elv nagy költői képviselőit”, akik „elsősorban lírikusok”, s ezért „lírai pátosz uralkodik ábrázolásukban”, valamint a „nagy realistákat”, a realisztikus stílusú nagyformák művelőit. Nos, ez a gondolatmenet az ilyen értelemben felfogott „nagy realizmus” előnyeinek részletes taglalásával olyan végkövetkeztetéshez is eljut, miszerint „a nagy realisták – műveikben, ábrázolásukban – mindig a demokrácia szövetségei, akár tudják ezt, akár nem, akár akarják, akár nem; feltéve, hogy igazán nagy realisták”.¹⁵⁸ A lírai költőknek és egyéb olyan alkotóknak, akik nem a realisztikus stílusú nagyformákat művelik, hangsúlyozottan nem adatik meg ez a lehetőség. Hangsúlyozottan, mert Lukács ezt követően külön gonddal rögzíti, mit ért – az általa egyébként oly sokféle jelentéssel használt – „nagy realizmuson”. „Igyekezünk minden félreértést kiküszöbölni – írja –: amiről itt szó van, az a XIX. század specifikusan modern realizmusa. (Balzac, Dickens, Tolsztoj.)” A magyar irodalom „eddig még soha nem ment át” ezen „a – francia–orosz értelemben vett – nagy realista korszakon”, mert nálunk volt ugyan „nagyvonalú és igazi népi realizmus (János vitéz, Toldi)” és „a próza anekdotikus elbeszélésből kinövő stílusa”, amely „friss, népies részletformáiban igazán epikus, azonban a valódi regényszerű epikus szintézisre nem képes (Jókai)”.¹⁵⁹ Éppen ezért, mondja Lukács, a magyar irodalom 1945 utáni fejlődésében a vezető szerep a demokráciához akarva-akaratlanul is kötődő XIX. századi realisztikus stílusú nagyformáké kell hogy legyen: „Legyen a magyar nép demokratikus megújódása a magyar irodalom megújódása is: megteremtése annak a nagy realista korszaknak, mely különben oly gazdag és sokszínű irodalmunkból eddig hiányzott.”¹⁶⁰

¹⁵⁴ Vö. LUKÁCS György: a 135. jegyzetben i. m. 204.; uő: Régi és új legendák ellen. In: a 141. jegyzetben i. m. 411. A cikk szövege 1947-ben keletkezett.

¹⁵⁵ Vö. LUKÁCS György: a 123. jegyzetben i. m. 121–122.

¹⁵⁶ Vö. SZIKLAI László: az 58. jegyzetben i. m. 292–294. A szóban forgó szövegek hozzáférhető kiadása: Georges Lukács: *Écrits de Moscou*. Ford. és bev. Claude PRÉVOST. Paris, 1974.

¹⁵⁷ Vö. a 131. jegyzetben id. művel.

¹⁵⁸ Uo. 54.

¹⁵⁹ Uo. 55.

¹⁶⁰ Uo. 68.

Ebben az összefüggésben megemlítendő az is, hogy az epikai-drámai nagyformák iránti elfogultság nemcsak politikai síkon mutatkozott meg Lukácsnál, hanem abban is, hogy a „nagy realizmus” koncepciója idején bizonytalan válaszokat adott arra a kérdésre, rendelkeznek-e a lírai és a kisepikai formák is az intenzív totalitás értékjegyével. 1934-ben leszögezte ugyan, hogy „a legkisebb dal ugyanolyan intenzív totalitás, mint a leghatalmasabb eposz”,¹⁶¹ 1936–37-ben írt történelmi regény-monográfiájában azonban a kisepikai formákról már úgy nyilatkozott, hogy azok e jegyet nem hordozzák,¹⁶² s 1939-es Ady-tanulmányában a lírát is kivonta az intenzív totalitás tükrözésének kritériuma alól.¹⁶³ Csak 1951-es Becher-tanulmányában tér vissza – óvatos megfogalmazásokkal – a gondolat, hogy a lírában is fontos „a tartalom egyetemlegessége”, s egyetlen vers is „korunk tükörképe” lehet;¹⁶⁴ Az esztétikum sajátossága viszont egyértelműen minden művészetre vonatkoztatja már az intenzív totalitást.

5. A „nagy realizmus”-konceptió lényege

A „nagy realizmus” konceptió lényege tehát az, hogy a művészet normális fejlődési körülmények között a realista stílusú ábrázoláshoz kötött, s ettől lényeges mértékben csak viszonylag elmaradottabb társadalmi körülmények esetén térhet el; a kapitalista fejlődés 1848 utáni periódusában, illetve a naturalizmustól kezdve pedig minden ilyen típusú formaújítás eleve művészetlen és ideológiailag káros is, mert a demokratikus és szocialista fejlődést a XIX. századi realista stílusirányzat – s különösen ennek nagyformái – által teremtett hagyomány folytatása szolgálhatja csupán.

Erről a lukácsi koncepcióról – tudományos összefüggésben – teljes joggal állapíthatta meg a (marxista és nem marxista, itthoni és külföldi) kritika, hogy hátratekintgető, valóságidegen szociológiai sematizmusban szenved,¹⁶⁵ egy „neoklasszicista” ízlés konzervativizmusát fejezi ki,¹⁶⁶ s idealizálja a XIX. századot;¹⁶⁷ még Brecht dühös kifakadása is érthető, aki az expresszionizmus-vita idején azt írta, hogy Lukács nem marxista, hanem „murxista” (Murks németül tákolmány, a szójáték értelme tehát kb. „fuser”).¹⁶⁸ A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy e „nagy realizmus”-konceptió minden negatívumával együtt is fontos lépést jelentett a marxista művészetelmélet fejlődésében, hiszen ugyanezekben a tanulmányokban dolgozta ki Lukács a művészi visszatükrözés olyan alapvető kategóriáinak elméletét, amilyen a tipikusság, emberközpontúság, intenzív totalitás, pártosság, népiség; messze előremutató megoldásokat talált a fiktitivás és igazság, tartalom és forma viszonyának problémájára, s egy sor hasonló kérdésre.

Ha pedig e konceptiót nem tudományos, hanem kultúrpolitikai nézőpontból vizsgáljuk, akkor mindennekelőtt az hangsúlyozandó, hogy valódi arculata csak történeti összefüggéseiben tárulhat fel. A „nagy realizmus” a klasszikus kulturális hagyomány védelmét és egy viszonylagosan magasabb színvonal igényét jelentette a proletkultosz-szektás hagyománypusztítás és a kincstári sematizmus – nem csekély – erőivel szemben, s ilyen alternatívában nézve történelmi érdemei nem csekélyek.

¹⁶¹ LUKÁCS György: a 138. jegyzetben i. m. 32.

¹⁶² Vö. LUKÁCS György: A történelmi regény. Bp. 1977. 120–121. Első megjelenés: Isztoriciesz-kij roman. Lityeraturnij krityik, 1937. 7. és 9., 1938. 1., 3., 8. és 12. sz.

¹⁶³ Vö. a 141. jegyzetben i. m. 174.

¹⁶⁴ Vö. LUKÁCS György: Politikai pártosság és költői kiteljesedés. In: a 107. jegyzetben i. m. 418. és 420. Első megjelenés: Politische Parteilichkeit und dichterische Vollendung. Aufbau, 1951. 396–410.

¹⁶⁵ Vö. GYERTYÁN Ervin: Életpraxis és elvontság. In: uő: Párbeszéd sokszemközt. Bp. 1973. 292. és köv.

¹⁶⁶ Vö. Ernst Bloch und Georg Lukács im Gespräch mit Iring Fetscher, Johannes B. Metz und Jürgen Moltmann. Neues Forum, 1967. november–december. 839–840.

¹⁶⁷ Vö. Simone BARCK: a 63. jegyzetben i. m. 273–274.; HANÁK Tibor: Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon. München, 1979. 364.

¹⁶⁸ Bertolt BRECHT: Arbeitsjournal. Szerk. Werner HECHT. I. köt. 1938–1942. Frankfurt am Main, 1973. 39.

IV. A JELZŐ NÉLKÜLI REALIZMUS

1. A realizmus nem stílus – realista stílus nincsen

Döntő fordulat következik be azután – legalábbis teoretikus síkon – 1948-ban, amikor *A realizmus problémái* című tanulmánykötetének előszavában Lukács (aki hirtelen feledni látszik eddigi írásait, amelyekben a realizmust stílustipológiai értelemben emlegette¹⁶⁹) így nyilatkozik: ha „a realizmusban csak egykét látják a folytonosan változó sok stílusnak, akkor mindennekelőtt eltűnik az alapvető esztétikai kérdés, a művészet viszonya az objektív valósághoz, s vele a művészethez való kritikai állásfoglalásnak objektív kritériuma; szubjektivista önkény, elvtelenség, eklektizmus jön létre”.¹⁷⁰ A realizmus Lukács itteni meghatározása szerint az „alapvető esztétikai kérdés” tehát, s ez így hangzik: „arra irányul-e a művészi tevékenység, hogy az objektív valóságot a művészet sajátos visszatükrözési és ábrázolási eszközei segítségével lényeges vonásaiban híven akarja és tudja megközelíteni?”¹⁷¹ Ha így fogjuk fel a kategória tartalmát, akkor „ítéletünket nem köti semmiféle stílushoz való ragaszkodás vagy tőle idegenkedés. Akkor, de csak akkor függetleníthetjük magunkat attól a hamis dogmatizmustól, mely meg akarja szabni a jelen (vagy pláne a jövő) uralkodó stílusirányait.”¹⁷² A gondolatot – „a szocialista realizmus nem stílusdogma, hanem a fejlődő, növekvő, egyre magasabb rendű szocialista élet irodalmi visszatükröződése”¹⁷³ – még 1949-es önkritikájába is becsinálta –, s ugyanezt hangsúlyozta ekkortájt írt Puskin-tanulmányában is: a realizmuson belül „döntő fontosságú” stílusváltások is lehetségesek, mert „maga a realizmus nem stílus, hanem: minden valóban nagy irodalom közös alapja”.¹⁷⁴ Az ötvenes évektől haláláig ezt a gondolatot igen gyakran megismételte, mondván, hogy „rég igazság, hogy a realizmus nem egy stílus a többi között, hanem minden irodalom alapja, hogy a stílusok csak a realizmus körén belül vagy a realizmushoz való – esetleg ellenséges – viszony alapján jöhetnek létre”,¹⁷⁵ s a „stílusrealizmus” elgondolása értelmetlenség.¹⁷⁶

2. Látszatellentmondások és ellentmondások

Ezt a fordulatot azonban Lukács nemhogy kiemelte volna, hanem nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szakmai köztudat ezt ne érzékelje. *A realizmus problémái* című kötet tanulmányai ugyanis mind a „nagy realizmus” koncepcióját tükrözik, s Lukács az előszóban csak azt hangsúlyozta,

¹⁶⁹ Ez a fordulat nemcsak a realizmus, hanem a stílus mibenlétének ártértelemezésében is jelentkezett. Egészen eddig ugyanis Lukács a stílust a művészi módszer szinonimájaként emlegette, mint olyasvalamit, ami egy korszak „döntő művészi problémája” (vö. LUKÁCS György: a 133. jegyzetben i. m. 56.), amelynek különbségei a tipikusságról való felfogáskülönbségekre vezethetők vissza (vö. uo. 68–70. és 93.); a stíluskérdések így nála közvetlenül kapcsolódtak a művészi igazság kérdéseihez (vö. uo. a 120. jegyzetben i. m. 273.). Az itt jelzett ártértelemezésben viszont a stílus a tartalmi-világnézeti vonatkozásoktól független „művészi technika” eleme (vö. Leo KOFLER: Zur Theorie der modernen Literatur. Der Avantgardismus in soziologischer Sicht. Neuwied–Berlin, 1962. 170.; SZERDAHELYI István: a 9. jegyzetben i. m. 97–102.). Bonyolítja a helyzetet, hogy Lukács 1936-ban „a realizmus klasszikusaival” pejoratív értelemben szembeállított „modern realisták” – nyilvánvalóan tartalmi-módszerbeli – gyöngéit „irodalmi technikájuk”-ra vezeti vissza (vö. LUKÁCS György: A művészi alakok szellemi arca. In: a 66. jegyzetben i. m. 156. Első megjelenés: Die intellektuelle Physiognomie der künstlerischen Gestalten. Das Wort, 1936. 4. sz.), ezt azonban terminológiai botlásnak is tekinthetjük.

¹⁷⁰ Lukács György: Előszó. In: a 138. jegyzetben i. m. 11.

¹⁷¹ Uo. 10.

¹⁷² Uo. 11–12.

¹⁷³ LUKÁCS György: Bírálat és önbírálat. In: a 43. jegyzetben i. m. II. 317. Első megjelenés: Társadalmi Szemle, 1949. 8–9. sz.

¹⁷⁴ LUKÁCS György: Puskin helye a világirodalomban. In: a 122. jegyzetben i. m. I. köt. 220. A tanulmány keletkezésének időpontja kétes; Lukács itt 1952-re datálta (vö. 242.), a Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus. Bp. 1951. című gyűjteményében viszont 1949-es dátumú (vö. 58.). Minthogy ez utóbbi kötet már tartalmazta, az 1952-es dátum biztosan téves.

¹⁷⁵ LUKÁCS György: Franz Kafka vagy Thomas Mann? In: a 122. jegyzetben i. m. II. 225. Első megjelenés: Franz Kafka oder Thomas Mann? In: uő: Wider den missverstandenen Realismus. Hamburg, 1958.

¹⁷⁶ Vö. LUKÁCS György: Előszó. In: a 122. jegyzetben i. m. I. 7–8. A kézirat 1968 novemberében keletkezett.

hogy a realizmusnak nincsenek stílári kötöttségei, de nem említette, hogy maga a gyűjtemény e koncepciómódosulással értelmezendő. Ugyanez a mulasztás teremtett hamis látszatot tanulmányainak külföldön közrebocsátott gyűjteményei¹⁷⁷ körül is, olyannyira, hogy baloldali kritikusok úgy vélték: írásait nem kell komolyan venni.¹⁷⁸

S bármilyen rigorózan hangsúlyozta is újra meg újra, hogy realista stílus nincsen és sosem volt, ezt az álláspontot terminológiailag maga sem tudta következetesen érvényesíteni, hiszen ilyen módon nem lett volna szava, amellyel a közhasználatúan realistának mondott stílust megjelölje. Így aztán 1955-ös Mann-tanulmányában kénytelen mégis szembeállítani a realista és a fantasztikus ábrázolást, holott e két kategória között csak stílári értelemben van különbség,¹⁷⁹ s végül a manni fantasztikus stílus elemzését azzal a következtetéssel zárja, hogy „ez a stílus, valamennyi itt leírt, közvetlen értelemben nem realistának tűnő tartozékával együtt is mélyen realista”¹⁸⁰ – ahol is a „közvetlen értelemben” vett realizmus megint csak stílust jelent.

Nemcsak terminológiai, hanem tartalmi ellentmondások is mutatkoztak azonban 1948 utáni munkásságában. Élete végéig fenntartotta – már kifejezetten anakronisztikus – ellenérzését a montázs-technika ellen, amelyet semmiképpen nem akart beengedni a realizmus bástyái mögé,¹⁸¹ amint-hogy az avantgardot általában mint antirealista áramlatot szerette emlegetni állítólagos filozófiai idealizmusa,¹⁸² üres transzcendenciát tükröző, szolipszista jellege, allegorikus dekorativitása miatt,¹⁸³ s még azt az állítást is megkockáztatta, hogy az avantgardisták „az esztétikai magatartást vallásnak és a vallásos szükségletnek rendelik alá”¹⁸⁴ (Megjegyzendő viszont, hogy ekkor már – korábbi álláspontját felülvizsgálva – megengedte, hogy az avantgardizmus által létrehozott formaeszközökkel továbbfejlődjék a „modern realizmus”.¹⁸⁵) Ez a konzervatív ellenségeség aligha volt összeegyeztethető a „jelző nélküli realizmuskoncepció” azon – fent idézett – tételével, mely szerint ítéletünket nem kötheti „semmiféle stílushoz való ragaszkodás vagy tőle idegenkedés”

3. A realizmuskoncepció értékelése

Úgy látom azonban, hogy Lukács ilyen típusú tévedéseit az irodalomkritikus–irodalomtörténész számlájára kell írunk, s ezek nem szegezhetők szembe realizmuskoncepciójával. Attól, hogy Lukácsot – Deutscher találó szavával¹⁸⁶ – „intellektuális szerelem” fűzte Thomas Mannhoz, és túlbecsülte Balzac jelentőségét – akik pedig nem kis mértékben rászolgáltak Brecht ellenkező végtelenben mozgó véleményére is¹⁸⁷ –, és ezek a viszonyítási pontok deformálták konkrét mértékrendszerét, attól teoretikus-absztrakt megállapításai korántsem veszíthetik el érvényüket. Fiatal korában Lukács maga is tudatában volt annak, hogy – amint le is írta – „nem vagyok kritikus. Az egyes mű kvalitásának (...) csálhatatlan, hajszálfinom megérzése (...) nekem nincs megadva.”¹⁸⁸ Barátja, Hauser ezt az ellentétet – igen találóan – úgy fogalmazta meg, hogy Lukács, „amikor valakit jelentős művésznak vagy költőnek tartott, akkor majdnem mindig téves volt az ítélete”, de „Lukácsnak óriási jelentősége van mint művészetfilozófusnak, mint esztétikusnak”.¹⁸⁹

¹⁷⁷ Georg LUKÁCS: Wider den ..., a 175. jegyzetben i. m.; George LUKÁCS: The Meaning in Contemporary Realism. London, 1963.

¹⁷⁸ Vö. Hans Magnus ENZENSBERGER: Die Aporien der Avantgarde. Merkur, 1962. május; Harold ROSENBERG: The Third Dimension of Georg Lukács. Dissent, 1964. Autumn.

¹⁷⁹ Vö. LUKÁCS György: A játékoság és ami mögötte van. Töredékes megjegyzések A szélhámos Félix Krull vallomásainak első részéhez. In: a 122. jegyzetben i. m. II. 201. A kézirat 1955-ös dátumú.

¹⁸⁰ Uo. 207.

¹⁸¹ Vö. LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965. I. 669, 771–773, II. 768. és 780. Első megjelenés: Die Eigenart des Ästhetischen. Neuwied–Berlin, 1963.

¹⁸² Vö. uo. I. köt. 530.

¹⁸³ Vö. uo. II. köt. 716–719.

¹⁸⁴ Uo. II. köt. 766.

¹⁸⁵ Vö. uo. II. köt. 717.

¹⁸⁶ Vö. Isaac DEUTSCHER: Georg Lukács and „Critical Realism”. The Listener, 1966. november 3.

¹⁸⁷ Vö. Werner MITTENZWEI: Der Streit ..., a 99. jegyzetben i. m. 177–181.

¹⁸⁸ LUKÁCS György: Kiknek nem kell és miért Balázs Béla költészete? In: a 141. jegyzetben i. m. 136. Első megjelenés: Előszó. In: uő: Balázs Béla és akiknek nem kell. Gyoma, 1918.

¹⁸⁹ HAUSER Arnold: a 102. jegyzetben i. m. 54.

Nem zárja ki a lukácsi koncepció igazságát az a – teljes mértékben jogos – kritika sem, amely a magyar realizmus-vitában azok részéről hangzott fel ellene, akik bizonyították, hogy igenis létezett a realizmus mint stílusirányzat.¹⁹⁰ Ebből azonban nem következik, hogy – amint ez a hazai vitákban is elhangzott – Lukács realizmusfogalma történetietlen, egy transzcendentális tipológia „rossz általánosítását” tükrözi,¹⁹¹ visszakanyarodik Leninről Arisztotelészhez,¹⁹² s Garaudy felfogásához hasonlóan „parttalan”.¹⁹³ A művészi visszatükrözésnek is lehetnek olyan kategóriái, amelyek – jóllehet történetileg változó arculatúak – legaláltalánosabb lényegjegyeik tekintetében mégis általánosan érvényesek.

Kérdés azonban, hogy egyedül a visszatükrözés-e a művészet társadalmi funkciója, vagy az ennél többet nyújt számunkra?¹⁹⁴ Akik az utóbbi nézetet vallják, nemegyszer (de igen kevésbé meggyőzően) arra következtetésre jutnak, hogy a lukácsi realizmuskoncepció a Marx előtti mechanikus materialista tükrözésmélethez hátrál vissza,¹⁹⁵ s szemben Brecht elveivel, marxista mivolta is kétségbevonható.¹⁹⁶ Az ennél igazságosabb – Lukács vitáit hangsúlyozottan marxisták közötti vitákként értékelő¹⁹⁷ – elemzésekben is gyakran felbukkan az a tétel, hogy a lukácsi realizmuskoncepció nem veszi figyelembe a művészet funkcióváltozásait: a szocialista művészet ugyanis új társadalmi feladatokat vállal, közvetlenebbül kapcsolódik a politikai agitációhoz, az osztályharcához, s nemcsak az embert akarja – a katartikus hatással – megváltoztatni, hanem magát a társadalmi berendezkedést.¹⁹⁸

Ami az utóbbi gondolatot illeti, ez számomra végképpen problematikusnak látszik, minthogy nem tudom elképzelni, miként lenne képes a művészet arra, hogy közvetlenül – s nem az egyes emberekre gyakorolt katartikus hatás közvetítésével – hasson a társadalmi rend változásaira. Ugyanakkor viszont – s ebben számos más hazai teoretikus véleménye megerősít¹⁹⁹ – én is úgy látom, hogy a realista tükrözés értékeit nyújtó, nálunk „autonóm művészet”-nek nevezett művészetfaj nem azonosítható a művészet egészével, és – szemben Lukács véleményével – elismerem egy, a politikai funkciókhoz közvetlenebbül kapcsolódó „agitatív művészet” létjogosultságát is.

Szó sincsen azonban arról, hogy „a művészet” funkciói változnának a történelmi fejlődés során, s hogy a szocialista művészetet a maga egészében jellemezné az agitatív funkció előtérbe lépése. Az „agitatív művészet” és az „autonóm művészet” a társadalmi tudatformák differenciált változatainak kialakulása óta egymás mellett él (más művészetfajokkal együtt), s a történelmi változások itt funkcionális szempontból csak olyan eltéréseket eredményeznek, hogy az egyiket vagy a másikat állítják előtérbe.

A proletárforradalmak és az antifasiszta harc idején – mint minden hasonló történelmi szakaszban – természetesen megnőtt az „agitatív művészet” formáinak jelentősége, s ezt helyesen ismerték fel a LEF, a Litfront és a hasonló „baloldali” irányzatok képviselői. Hibás volt azonban az a teóriájuk, hogy ez „a művészet” egészének funkcióváltását kell hogy jelentse; abszolutizálták az agitatív formák időleges jelentőségének tényét. Lukács jogosan lépett fel ez ellen az „autonóm művészet” védelmében, ám ő is abszolutizálta, „a művészet” egészével azonosította ezt a művészetfajt. Realizmuskoncepciója sem érvényes csupán az „autonóm művészetre”; ennek viszont nagyszabású, a legmélyebb összefüggésekre is rávilágító marxista elméletét nyújtja, s ez önmagában is kiemelendő, az esztétika történetében mérföldkövet jelentő teljesítmény.

¹⁹⁰ Vö. SZERDAHELYI István: a 9. jegyzetben i. m. 216–221.

¹⁹¹ Vö. Helga GALLAS: a 2. jegyzetben i. m. 173.

¹⁹² Vö. Peter DEMETZ: Georg Lukács auf dem Wege zu Aristoteles. Merkur, 1965. június.

¹⁹³ Vö. HANÁK Tibor: a 8. jegyzetben i. m. 106–107.

¹⁹⁴ Vö. András HORN: Kunst und Freiheit. Eine kritische Interpretation der Hagelschen Ästhetik. Den Haag, 1969. 47.

¹⁹⁵ Vö. Wilhelm GIRNUS: Von der unbefleckten Empfängnis des Ästhetischen. Betrachtungen zur „Ästhetik” von György Lukács. Sinn und Form, 1967. 1. sz. 175.; Erwin FRACHT: Sozialistischer Realismus und Leninische Abbildtheorie. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1971. 6. sz. 759.

¹⁹⁶ Vö. Klaus VÖLKER: a 144. jegyzetben i. m. 80.

¹⁹⁷ Vö. Werner MITTENZWEI: Vorbemerkungen. In: az 1. jegyzetben i. m. 6.

¹⁹⁸ Vö. Helga GALLAS: a 2. jegyzetben i. m. 168–170.; Werner MITTENZWEI: az 1. jegyzetben i. m. 50–54, 77, 81, 92–93, 98.; uő: Der Streit..., a 99. jegyzetben i. m. 192–203.; Gudrun KLATT: Korrespondenz und Widerspruch. Einige Aspekte der politisch-ästhetischen und literaturtheoretischen Auffassungen von Friedrich Wolf und Georg Lukács. In: az 1. jegyzetben i. m. 310–357.

¹⁹⁹ Vö. SZERDAHELYI István: a 9. jegyzetben i. m. 481–482.

NOVÁK ZOLTÁN: A VASÁRNAP TÁRSASÁG

Bp. 1979. Kossuth K. 306 l.

Folyóirat-publikációk és *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* (Bp. 1977.) c. kötetben közzétett ígéretes mutatóvány sejtették, hogy a szerző a Vasárnap Társaság történetének módszeres és teljességre törekvő feldolgozására készül. A példaadó gyorsasággal bevezetett munka jószerint megszüntet egy fehér foltot a századelő hazai eszméletörténetének mappáján, s az itt-ott tapasztalható kétségek, bizonytalanságok, hiátusok korántsem a monográfus felületességéről, hanem – pl. Mannheim Károly esetében – egy némely hagyatékok hozzáférhetetlenségéről, illetve a források szűkszavúságáról, netán hiányáról árulkodnak. Árnyalni, módosítani bizonyonnyal lehet majdan a Novák Zoltán rajzolta képen, ámde erővonalait, arányait, legfontosabb konzekvenciáit mindenestül kicserélni aligha. Könyve számos szempontból is kitűnő teljesítmény.

Kevesek, bár többnyire nagyra menendő elmék gyűlekezete volt a Vasárnap Társaság s leágazása, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája. A világháború második évében született, hogy a forradalmas hónapok vessenek véget létének. A fiatal Lukács György volt központi figurája, legnagyobb formátumú személyisége, mellette – mögötte Balázs Béla kapja – joggal – a legtöbb figyelmet, ám találó vonások vázolják mások szerepét, karakterét, szellemi habitusát szintűgy. A helyét nem leelő zsidó értelmiségi elit vitaforuma, intellektuális „kalandja” volt a Vasárnap Társaság, vonzását, eszmei kisugárzását csupán a legszűkebb körben érzékelhették, s mégis jóval többet jelentett önmagánál. Novák jelképesnek, paradigmaticusnak véli az itt tömörültek gondolkodó-emberi útját, s egy percre sem érezzük, hogy – tárgyatól megittasulván – mesterségesen föstilizálná, elmitizálná a valóságosan történeteket. A Társaság – létevel és felbomlásával egyszersmind – századunk intellektuális alternatíváiról beszélt, tagjai, a kezdetben oly finnyás esztétaszéplelkek (már csak származásuk okán is) az átlagnál sokkalta mélyebben megélték az elidege-

nedést, a kor megannyi ellentmondását, hogy a maguk módján, többféleképp is válaszoljanak az idők kihívására. Eme körből út csakúgy vezetett a jobboldali konzervativizmushoz (pl. Ritoók Emmáé), avagy a polgári ideológia táborába (Mannheim Károlyé), mint a marxizmussal, a forradalommal kötött „vérszerződéshez” – s csupán a legpregnansabb magatartásokat említettük. A látszatra mégoly steril bölcséleti-etikai polémiákban is a korszak leggyötrőbb dilemmái vibráltak, az autentikus válaszokat sóvárogta a termékeny nyugtalanság. S a nemegyszer életidegen spekulációk, a szellem önelvező játéka közepette némelyek (első renden Lukács György) fejlődése mintegy szándéktalan párhuzama, igazolása lett Marx 11. Feuerbach-tézisének: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk.” Ezért volt e Társaság – érvényességi körén folyvást túlmutatva – már a maga pillanatában is jelképes, s ezért igaz Novák Zoltán végkövetkeztetése: „Lukácsnak, a misztikus lázadóból lett kommunista népbiztosnak (és csoportjának) a példája mindnyájunkhoz szól, kiváltképp a XX. század írástudóihoz” (288.).

Hosszan sorolhatnók a monográfia nyilvánvaló érdemeit. Novák odaadó figyelemmel, majd mindenütt prekonceptióktól mentesen közelít forrásaihoz, finom érzékkel tapintva ki bennük a lényegyet. Nem elfogult apologeta, nem előzetes elképzeléseihez gyűjtöget argumentumokat. Legfőbb gondja e tömörülés – egyszerre spontán és tudatos – önmozgásának, lassú átalakulásának, s folyamatjellegnek érzékletes bemutatására van, s noha sok szempontból homogén közegként kezelhető a Vasárnap Társaság, diffúz erőit, komplex és heterogén voltát is találóan interpretálja. Így mutat rá – két példa a számtalan lehetséges közül – a csoportot általában jellemző transzcendencia-éhség, a szubjektív idealizmus(ok) elemzése közben Fülep Lajos objektív idealista álláspontjára (117.), avagy Mannheim esetében a kozmikus pesszimizmus hiányára (136–137.). Külön ér-

dem, hogy bár – híven célkitűzéséhez – csupán egy kurta perjúdos átvilágítására vállalkozik, a „vezető elmék” (legkivált Lukács) esetében a további utat, a teljes életmű kontextusát is oda vetíti. Ezért regisztrálhatja az ismeretelméleti redukcionizmus első moccnását Mannheimnél (136.) vagy Lukács György kétféle (idealista és marxista) esztétikai koncepciójának bujkáló azonosságait (164–166.). A fejlődési ívek pregnanciája és a „kis” tények vigyázatos analízise szépen harmonizál ekként egymással; a hitelesítés kölcsönös, egyik a másiktól nyeri mozgási energiáját. Igen fontosnak vélnek Novák megjegyzéseit a hazai progresszió és az etikai idealizmus kapcsolatáról (186–), nemkülönben a csoportosulás, és jelesül Lukács morálfilozófiájának összefüggéseiről Kant kései felfogásával (190–192, 207–211.). Csak üdvözölni lehet, hogy a monográfia nem metafizikusan szemléli a Vasárnap Társaságot, hanem pontosan beméri helyét a századelő eszméletörténeti erőterében, s ügyesen szembebesíti magatartását, filozófiáját más csoportokéval, pl. a szociáldemokratákéval és a polgári radikálisokéval. Novák rámutat Lukács önstilizáló szándékaira (38., 228–229. stb.), s osztjuk vélekedését a Fehér Ferencsel és Márkus Györggyel folytatott polémiaikban. Semmi szükség arra, hogy – akárminő megfontolásokból – Lukács György emberi-gondolkodói pályáját egyívű egésznek, a Vasárnap Társaság éveiben vallott irracionálisát pedig pillanatnyi, jelentéktelen epizódnak tételizzük!

Megannyi dicséretes, lefegyverző tulajdonsága a monográfiának (lajstromokat szaporíthatnók!), örömről és egyetértésünkről mégsem teljes. Ennek oka mindenekelőtt az anyagkezelés, a megformálás esendőségeiben kereshető. Novák könyve többnyire meglepően, némelykor egészen károsan nélkülözi a komponálás és a stílus törvényeinek és fortélyainak ismeretét, segédelmét és gráciáját. A munka fölépítése nehézkes és ügyetlen, a gondolatmenet – holott könnyűszerrel igazodhat a kronológiához – korántsem szerves és szükségzerű, széthull a különféle elemek cserepeire. Helytállnak a részletek önmagukért, ám a kívánható folytonosság nem formálódik ki belőlük. Korvizsgáló fejtegetés, találó portré, pályaképtörödékek, műinterpretáció stb. társul(na) itt szélsőes heterogenitásban egymással, s vajmi nehéz tájékozódni az efféle struktúrában. Sok-sok önismétlés, átfedés a következmény (pl. 30. – 140. stb.), kivált az elejtett, majd újrakezdett pályaképek esetében (Lukácsnál legelsősorban), s az egyensúlyt nem lelő, divergens gondolatmenetet

gyakorta fölösösen terhelik a túl bőkezűen citált tanulmányrészletek. Tovább nehezíti (olykor lehetetlenné teszi) a ráhangolódást a kötet stílusa. Csak kevésszer akad frappáns, plasztikus fordulat, elegáns megfogalmazás, annál több a lompos, henyé szöfűzés, a pontoskodó, ám a szépség és a nyelvhelyesség normáit diszkreditáló részlet.

Novák Zoltán – említettük volt – majd mindig árnyaltan, elfogulatlanul vizsgálódik. Hasznos lett volna, ha megemlékezik a Társaságban divatozó, korántsem kollegiális, „fölnyes, apodiktikus” modorról, amelyet pl. Molnár Antal emlékezete rögzített (vö.: It 1978. 489–490.), s ha több kritikus megjegyzése akad (akár Arnold Hausertől inspirálva) Lukács minőségérzékének fogyatkozásairól. Roppant vonzó a szerző szerénysége, hogy mindig jelzi illetékeségének határait, felfogásának esetleges hipotézisjellegét. Egyek vagyunk vele abban, hogy nincs abszolút, racionális magyarázat Lukács marxista „pálfordulására” (ebben a hirtelen váltásban kb. az a szélsőszerű diszcrepancia dominál, amelyről *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* az alkotással kapcsolatban beszél...), mégis úgy érezzük: épp az ésszerűsítés érdekében túlértékeli, föltilizálja némileg a négy 1918-as írást, s bennük a materializmus igényét (211–217.). Novák csak elvéve hajlik differenciálatlan, dogmatikus okfejtésre, akkor azonban tüstént rövidre zárja gondolatmenetét. Oly direkt összefüggést tételez (elvonatoztatva az egyébként helyesen hangoztatott mediátoroktól) osztályhelyzet és személyiség között – Balázs Béláról szólván –, hogy állítása még sémaként sem állhatja meg a helyét (63–64.). Szintúgy elfogadhatatlan számunkra az a nézet, amely a „vallásos ateizmus” eszmekörét kizárólag a társadalmi szituáció felől, mint „a burzsoázia új taktikájá”-t aposztrofálja (68–69.). Úgy tartjuk, ez csupán a valós összefüggések vulgarizálása. S megjegyeznők, hogy az erkölcsi eszményekkel rendelkező polgár (a citoyen) sem volt pusztán vágykép, elvont ideál mindenkor (64.). A korai kapitalizmus, a felvilágosodás időszakában (elvéve utóbb is) – létezett. Meglepően szimpla e pontokon a monográfia.

Még néhány apróbb ellenvetés. Nem helyes, ha Novák egy korai, 1906-os levélből ítéli meg általános érvénnyel Babitsot (77.), hogy túl rigorózan emlegeti „kötődését a dszentrihez” (uo.), illetve ha – fenntartásokkal bár – elfogadja Lukács hamis és tendenciózus verdiktjét *Az ember tragédiájáról* (76–77.), s hogy nincs szava a merőben konstruált Dosztojevszkij–Balázs párhuzamról (86.). Szerintünk a magyaros szecesszió soha-

sem vált „hivatalos irányzattá” (113.), inkább csak eltűrték, Tóth Árpád közismert versének címe pedig *nem* a Vörös Istenhez (281.). Kár, hogy a kezdetben nagy figyelemre méltatott Balázs Béla forradalmak alatti metamorfózisáról csupán odavetett megjegyzések tudósíthatnak, s nézetünk szerint Novák Lukács Györgyék hiperérzékenységet teszi magáévá a zsidóság század eleji asszimilációjának zavarairól szólván (22.). Történeiszaink (Hanák Péter például) némileg másként vélekednek erről. Figyelmetlenség, hogy a könyv csak kevésszer árulja el, kitől valók a szövegkiemelések, a névmutató pedig – ellentét-

ben funkciójával – teljességgel megbízhatatlan. Hiányzik belőle pl. Lesznai Anna (!) és Martin Heidegger, hibásan közli a dán író, Jacobsen nevét (Jacobson!), ott is szerepelteti pl. Mannheimet, ahol hasztalan keresnők (292., 295.), nem tud azonban mindenkor Kierkegaard-ról (66.) és Husserlről (163.) – folytathatnók.

Kifogásainkkal együtt is sokra becsüljük Novák Zoltán munkáját. Illik rá a frázissá koptatott formula: hézagpótló.

Lőrinczy Huba

BABITS MIHÁLY: AZ EURÓPAI IRODALOM OLVASÓKÖNYVE

(Törödéék és vázlat) A függelékben Halász Gábor levelei. Közreadja és az előszót írta Gál István. Bp. 1978. Magvető K. 237 l.

Kettős öröm, hogy megjelent Babits *Olvasókönyvének* törödéke. Öröm, hogy felbukkant a Basch-hagyatékából az elveszettnek hitt kézirat, és most – igaz csak torzóként – nyomtatott formában, Gál István segítségével megvalósítja a negyven évvel ezelőtt megfogalmazott gondolatot. Öröm azért is, mert az utóbbi években megjelent kötetekkel együtt (*Könyvről könyvre*; Babits Adyról; Arképek és vallomások; Esszék, tanulmányok) Babits alkotói portréján belül az eddig szinte teljesen elhanyagolt tanulmányírói arcél is előtérbe kerül. Végül az 1979-ben, az életműsorozatban újra kiadásra kerülő *Irodalomtörténet* mellé illesztve az *Olvasókönyvet*, egységben szemlélhetjük Babits nagyszabású vállalkozását, melynek célja a tudós alaposságával és az olvasó személyes élményének művészi átadásával megírni az irodalom történetét.

Az ötvenedik életében túllépő Babits az *Irodalomtörténet* lapjain nemcsak óriási méretű ismeretanyagot halmozott fel, hanem esztétikai elveinek, az emberről, az emberiség kultúrájáról vallott nézeteinek ez a mű az egyik legteljesebb összefoglalása. Itt fogalmazódik meg legösszettebben művészeszménye, melynek legmagasabb szintű reprezentánsai Szent Ágoston, Dante, Goethe, a magyar irodalomban pedig Vörösmarty és Arany. Ez az eszmény az az egyéniség, aki történelmi múltját és legszemélyesebb élményeit is erkölcsi tudatossággal vállalja, az emberi ész és érzélem örökségét egységbe formálja, aki személyisége kifejezésének – a múlt hagyományait megőrző, de azt meg is újító – legadekvátabb

művészi formát találja meg. Ez a művészeszmény a két világháború közötti történelmi helyzetet is számba véve kapja meg igazi értelmét. Babits az előretörő fasizmuszt ezt az eszményt állítja szembe, azt a művészt, aki az értelmetlennek tűnő léthben az egyetlen biztosnak vélt értéket, az európai kultúrát élheti tovább. Babits számára ez az eszmény nemcsak elmélet, hanem művészi hitvallás és alkotói program, melynek megvalósítására költeményeiben, regényeiben és értekező prózájában egyaránt törekedett. Babits *Az európai irodalom történetében* az emberi kultúra történetét vázolja, hisz úgy érzi, a legtöbb, amit mint „Írástudó” megtehet, saját maga óriási műveltséganyagának közrebocsátása. Tiltakozás ez egyrészt a „modern Írástudók árulása ellen”, másrészt az európai kultúra – általa végzetesnek festett – széthullása ellen. Így egyik szinten – az olvasók szintjén – tanítva, a másik szinten – az Írástudóknál – erkölcsi példát mutatva teljesíti követeleményrendszere által szabott kötelességét.

Az európai irodalom olvasókönyve az *Irodalomtörténetben* kitűzött célok megvalósítását folytatja. Babits kezdeti terveiben az *Olvasókönyv* egyszerű szöveggyűjteményként, antológiaként szerepelt, mely az *Irodalomtörténetben* bemutatott írók műveiből egy-egy jellemző szemelvényt, rövid tartalmi kivonatot közölt volna. A megvalósulás ennél sokkal többre vállalkozik. Az *Olvasókönyv* – a torzóból kikövetkeztetve a körvonalakat – az *Irodalomtörténet*hez hasonló, nagyszabású munka lett volna. Az *Irodalomtörténetben* Babits a művészi egyéniségek ab-

rázolására teszi a fő hangsúlyt, világnézetüket, életérzésüket, magatartásformájukat: „attitűdjüket” kutatja. „A nagy írói teljesítmény mindig: egy új attitűd az élettel szemben.” Az *Olvasókönyv*ben az irodalom történetét más irányból, a szöveg, a művek felől közelíti meg. Az *Olvasókönyv* egyik legfontosabb rétegét a poétikai elemzés alkotja. A kezdeti terv, a költői példátartó tovább fejlődött a műfajok, motívumok, versformák, a költői stílus fejlődésének bemutatásává, az egyes műalkotások elemzésévé.

Babits vizsgálódásainak második rétegét a fordítások értékelése alkotja. A szemelvények kiválogatásánál nemcsak a legjellemzőbb részleteket keresi, hanem választását a magyarra való átültetés minősége is irányítja. Homérosz megértéséhez hol Baksay „puritán”, magyaros hangsúlyú versét, hol „tudós hexametereket”, hol pedig a „tartalomhű” Csengery prózát hívja segítségül. Fordításelméleti tanulmánya illenének a Pindarosról írottak. Babits gondolatmenete Kőlcseynek abból a tanulmányából indul ki, mely Kazinczy Pindaros-fordításáról íródott. Babits Kőlcseyt gyakran megszakítja, hol neki, hol Kazinczynak ad igazat, hol pedig ő próbálkozik egy-egy vitatott rész újrafordításával. Izgalmas, élvezetes költői párbeszéd ez, Babits fordítói műhelyébe enged bepillantani. Másrészt nyomon követhető, hogy Babits milyen fontosnak tartja a jó minőségű fordítások létrejöttét. Amit az *Irodalomtörténet*ben elvként hirdetett meg, az az *Olvasókönyv*nek a szerkesztéséből olvasható ki: a nyelvi korlátokat áthidaló művészi fordítások az európai irodalom vágyott egységét erősíthetik.

Az *Olvasókönyv* harmadik rétegét a művek utóéletének, a hagyományok továbbélésének leírása adja. Babits hol egy-egy költői világkép, hol egy-egy műfaj évszázadokat átívelő sorsát villantja fel. Végigköveti például, hogyan válik a „homéroszi eposzok nyitánya” kötelezően merev hagyománnyá Vergiliustól kezdve Tasson keresztül Zrínyiig, majd hogyan kap parodisztikus mellékízt Csokonai Dorottyájában. Innen újra visszakanyarodik az időszámítás előtti VI. századba, most már az első Iliász-paródiákat vizsgálja, hogy végül – a szalakat elkövetve – Csokonaihoz, a *Békaegérharc* fordítójához kanyarodjon vissza. Nem esetleges csapongás ez, az alapos előkészületeket mutatják Halász Gábor jegyzetei is a kötet végén. A látszólagosan könnyed csevegés biztos

alapokon nyugszik. Ezzel az időben és térben többirányú szerkesztéssel vibrálóan gazdag anyagot hoz létre Babits, érzékeltetve a további élő, egymásba kapcsolódó hagyományokat. Az *Irodalomtörténet*nek és az *Olvasókönyv*nek ez egyik legfontosabb célja: a világirodalmat mint „egyes, összefüggő folyamatot, egyetlen hatalmas vérkeringést” bemutatni, melynek éltetői a hagyományokat megőrizve újító művészek.

Ebből a megvilágításból kap az *Irodalomtörténet* és az *Olvasókönyv* szubjektív hangneme, beszélgető, vallomások jellege különleges hangsúlyt, s nem esetleges formai elemként, hanem tudatosan kialakított magatartásként értelmeződik. Babits néha fordításai és jegyzetei közt lapozgat, néha egy könyvvel való találkozásának első élményét írja le, néha pedig más költők, írók művét hívja segítségül az elemzésekhez. Babits mindkét műben következetesen érvényre juttatja azt a törekvését, hogy az irodalomhoz való befogadói, újraértelmezői és alkotói viszonyát egyszerre személyes élményként és művészi vállalásként mutassa be. Hiszen Babits szerint nemcsak a hagyomány továbbvitelének, hanem a megújító egyedi és egyszeri személyiség megőrzésének is alapvető fontossága van.

A Magvető által kiadott kötetet Gál István fontos adatokat és érdekes dokumentumokat közlő bevezetője nyitja. Az *európai irodalom olvasókönyve*, mint igazi irodalmi „csemege”, szép kötésben, népszerűsítő formában jelent meg. Érdemes lett volna azonban a kötet szövegkiadvány jellegét is hangsúlyozni, a könyvet jegyzetapparátussal ellátni. Ez valószínűleg nem csökkentette volna a kötet népszerűségét, s a kutató munkának is hasznára vált volna. Törekedni kellett volna a teljes szöveg közlésére is. Az összefüggő, száznegy oldalas kéziratot ugyanis egy töredékes oldal – a száznolcadik – követi, melyen Babits, az időrendi sorrendben tovább haladva, Theogniszt, „Nietzsche kedves költőjét” elemzi. Függeléként, vagy az esetleges jegyzetekben hasznos lett volna ismertetése. Jó szerkesztői ötlet volt a szerencsésen fennmaradt Halász Gábor levelek függeléként való közlése. Egyrészt tanulmányozhatók az anyaggyűjtés szempontjai, és felmérhető nagysága, másrészt a levelek alapján kirajzolódik a meg nem írt részek váza is.

Kelevész Ágnes

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Gál István és Téglás János. Bp. 1979. 246. 1. A Ságvári Endre nyomdaipari szakközépiskola kiadványa 1.

Vajthó László diákjai szöveggondozó és publikáló tevékenységének példája nyomán szinte rangrejtve jelennek meg a Ságvári Endre nyomdaipari szakközépiskola diákjainak vizsgamunkái. Sorrendben ez a negyedik kötet az iskola által kiadott egyik sorozatnak, amely mindenekelőtt Téglás János hozzáértését és Babits iránti vonzalmát tükrözi. 1976-ban dokumentumokkal gazdagított tanulmányt írt *Babits tanár úrról*, 1977-ben *Száztizenhat oldal egy iskola múltjából* címmel azt a környezetet rajzolta meg, melyben Babits is tanárkodott, 1978-ban Babits Mihály *Az irodalom elmélete* címmel tartott 1919-es egyetemi előadásainak szövege jelent meg (Fábry Zoltán lejegyzésében, Gál István bevezetésével), végül 1979-ben az interjúk gyűjteménye (s mellette egy kisebb könyvecske, *Babits és Csinszka* kapcsolatának dokumentumaiból). Nagy kár, hogy e könyvek nem kerülnek árusí forgalomba, hiszen azon túl, hogy valamennyi izléses és szép kiadvány, tartalmuk miatt is vonzaná az irodalomkedvelő nagyközönség érdeklődését.

A gyűjtemény 46 beszélgetést tartalmaz, közöttük Szabó Zoltánnak az Ünnepeken megjelent, hat héttel az író halála előtt készített „néma”-interjút is, melyben a szerző emlékezetéből adta vissza a költő elszuttogott és sietősen papírlapra vetett válaszait. A kiadvány ellentmondani látszik annak a vélekedésnek, hogy Babits Mihály nehezen szóra bírható író volt. Tény, hogy rendszerint előre elkérte a kérdéseket, hogy alaposan végiggondolhassa az azokra adandó válaszait. De majdnem minden olyan kérdésben hallatta szavát, mely mozgásba hozta a kor irodalmi életét, s a most megjelent könyv, ha nem tartalmazza is a költővel készített összes beszélgetéseket, pontos, érzékletes képét adja felelős gondolkodói habitusának, több helyen pedig értékes adatokkal gazdagítja róla kialakított ismereteinket. Hogy milyen égetően sürgős ezeknek az interjúknak kiemelése és kötetbe gyűjtése, mi sem bizonyíthatja jobban, mint hogy a régi újságok szövege olykor már olvashatatlan.

A kötetben szereplő első beszélgetés dátuma: 1918. Az Életben jelent meg, a kérdező Boros Ferenc. Babits ekkor már tekintélyes, beérkezett író, háta mögött azzal a hajszával, melyet Rákosi Jenő indított ellene, s amely végül tanári állásába

került. Más talán személyes indulatainak „kibeszélését” tartotta volna a legfontosabbnak, s diadalmasan mondotta volna el, hogy lám, a történelem menete mégis őt igazolta. Babits Mihály számára azonban a magyar irodalom ügye mindennél fontosabbnak mutatkozott. Várakozással figyelte az Európán akkor végigfutó szociális áramlatokat, abban reménykedve, hogy azok pozitív hatása előbb-utóbb csökkenteni majd a magyarság elleni támadásokat. S ettől kezdve, bármelyik beszélgetést lapozzuk is fel, mindig megragad a költő gondolkodásának az a jellemzője, hogy az egész világra figyelt ugyan, de soha nem feledkezett meg magyarságáról, s igyekezett lehántani arról a nacionalizmus minden káros mellékhatását, hogy annál tisztábban és teljesebben ragyogtathassa föl hagyományainak szépségét.

Az irodalom lázas elkötelezettje fokozatosan meghiggadt, majd egyre értetlenebbül, kissé kiábrándultan figyelte a fiatalabbak próbálkozásait: a *Magyar Hírlap* 1932. február 7-i számában jelent meg *Babits Mihály mondja* címmel rövid monológia, mely világosan elárulja csalódottságát. Már csak a költészet érdekel – mondja –, az irodalom annál kevésbé. Túl sok körülötte a szó, és túl kevés a jelentős alkotás. A sorsvállalás magányos órhelyén álló költő voltaképp ugyanazokat a számára oly kedves gondolatokat fejtegeti itt, amelyeket 1921-ben is elmondott „A magyar irodalom földatáról”. „Az elefántesontorony lakója messze van a piactól – mondotta itt –. De magasban van. S alighanem jobban lát, mint akik lent állnak. A mai zavaros világban inkább expedíciókat kellene felküldeni a magasba, mint leráncigálni azokat is, akiknek sikerült feljutni.” Egyre nyilvánvalóbbnak látszik, hogy történelmünk során a világtól való elfordulásnak lehetett pozitív tartalma is: az író, aki undorodva vonult vissza a „piac”-tól, a húszas évek legelejének piszkos valóságától, s helyette a szellem tiszta szigetére, szeretett volna elmenekülni, voltaképp a független szellemiségnek nyújtotta vonzó példáját. A távolmaradó is lehetett igazán bátor a maga érintetlenségében, magányában. S Babitsnak talán épp bátorsága az egyik legvonzóbb tulajdonsága. Esendő, betegségek szabdalta, törekeny testével, túlérzékeny lelkületével hovatovább mégis jelképpé válhatott a szellem töretlen ellenállásának.

„Sose kellett jobban a dacos hősi ragaszkodás a kultúra és a magas művészet szelleméhez, mint ma, a háború zilált, kultúrát romboló korszakában – mondotta 1923-ban, majd így folytatta –: Ezzel a példával szeretnék én az ifjak előtt járni, akik szívesen jönnek hozzám, mogorva, öreg szerkesztőhöz, bátor verseikkel...” Valóban első-sorban ezzel a példával vált az utána következő nemzedékek egyik legfőbb vonzerejévé.

Az önjellemzések sorában nyomon követhetjük azt a belső folyamatot is, ahogy a hajdan „olvadó” lírikus tudatosan vállalta „a halk és komoly beszéd” lecsupaszított ígét. Pontosan érezte, hogy a világháború utáni bénulatból eszmélő világ új „mítoszokat” keresett magának, de eltökélten figyelmeztetett arra, hogy a művészetnek nem szabad kiszolgáltatnia ezeket. „Ha a költészet versenyezni akar az idegen államokkal – mondta 1925-ben a Pesti Naplóban – és beáll sportnak és táncnak, ha nem tud adni egyebet és fontosabbat: alul marad a versenyben. Más sportról és táncról álmodik a költő: mely csupa lélek, mint a régi görögöké, s jaj a versnek, mely maga is csupa test akar lenni, csupa ököl s láb. Ez a legnagyobb anyagszerűtlenség lenne, ahogy a művészek kifejezik. A költő márványa is, vésője is a lélek.” Nem azt jelenti ez, hogy Babits művészetét nem termékenyítette meg ezer és ezer alakváltozatban a kor minden jellemző törekvése. Még a politizálást is jogosnak, szükségesnek érezte bizonyos esetekben. Csak nem a kicsinyes, szűk értékekre összpontosító pártharcok szintjén! „... harsányan emelje föl szavát ott – írta 1926-ban az író politizálásának kérdését fejtegetve –, ahol politikai érdekekből embereknek gyilkolnak rakásra, fajokat uszítanak egymásra, nemzeteket csonkítanak és kultúrákat bénítanak; ahol a hazudott jövőért az eleven jelent áldozzák fel, vagy a barbárságot örökre hazudva, gyermekgyilkosságot követnek el a születő reményen.” Babits Mihály művészete mindenképpen a jelenben gyökerzett, neki akart figyelmeztetőt adni alkotásaiban. Még azokban a műveiben is, melyeket az irodalomtudományi közmegállapodás a jövőbe utaló szálai miatt értékelt inkább, korát akarta figyelmeztetni, felrázni. A *Fekete olvasó* (végső formájában *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* címmel jelent meg) folytatásos közlése előtt így körvonalazta a regény mondanivalóját, célját: „Nem akar mondani semmit a jövőről: annál többet a jelenről, a jelen szunnyadó fájdalomairól és veszélyeiről... Nem fantasztikus regény ez, noha talán úgy hat, mint egy rémálom: ez a rémálom valóbb a valónál. Ez az álom, amelyet

mindnyájan álmodni fogunk, ha elalszunk. A *Fekete olvasó* azért íródott, hogy ne hagyjon elaludni – mint ahogy a veszélyben virrasztók porgetik olvasóik szeméit, hogy meg ne lepje őket az alattomos álom.” S ugyanez a gondolat tér vissza *expressis verbis* a Nyugat ankétja (*Mit tegyen az író a háborúval szemben?*) alkalmából elmondottakban, midőn 1934-ben így kezdte prófétai hevéletű cikkét: „Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Ami küszöbön áll, az emberi kultúra öngyilkossága. De fizikailag is gyász, halál s alig elképzelhető rettenet mindnyájunknak. Országunk, népünk napok alatt semmivé lehet. S mégis, ha korunk irodalmát olvassa valaki, azt hiheti, hogy mindez egy csöppet sem komoly. Az utókor, ha lesz még, bámulni fogja, hogy írásainkban a közelgő veszély gondolata alig hagyott nyomot. Az írók mindenről írnak, csak erről nem, noha folyton azt hangoztatják, hogy az étellel, a valósággal kívánnak kapcsolatban lenni. Csip-csup helyi bajok, faji és osztályérdek sokkal jobban látszanak izgatni őket, mint a nagy veszedelem, melyben minden faj és osztály egyformán elpusztulhat.” Ki tagadná, van ebben a nagyon komoly, felelős gondolkodói tartásban bizonyos mértékű határoltóság, de sok mindent a nagy költő érzékenységevel érzett meg, aggodalmait magával ragadó erővel és belső hitellel tudta kifejezni. „Talán nagyobb hősiesség, egyszerűen kertünket művelni, míg bele nem tapos a barbár?” – kérdi töprengve magától e cikke végén. Ő mindenesetre ezt a magatartást választotta.

Az interjúk, kötetlen beszélgetések tekintélyes hányada akkor született, midőn Babits már súlyos beteg volt. Megrendítő és felemelő egyszerre, hogy a halálos kórral küzdő költő az elmúlással szemben is arra függesztette tekintetét, amit maradandónak érzett. Külön figyelmet érdemel az a nyilatkozata, melyet *A tízéves Baumgarten-alapítvány munkájáról és eredményeiről* tett 1938-ban, betegágyán. Amikor a Baumgarten-alapítvány díjainak és segélyeinek hatását, eredményeit és eredménytelenségét méltatjuk, a figyelem rendszerint a mellőzöttekre irányul, arra a fájdalmas tényre, mit jelentett volna József Attilának, ha életében megkapja a megérdemelt nagydíjat. Babits mégis jogos öntudattal és büszkeséggel mondhatta válaszképp arra a kérdésre, teljesítette-e az alapítvány kitűzött célját: „... teljes erőnkkel s igaz lelkiismerettel igyekeztünk szolgálni, munkánk eredményei már félreismerhetetlenül mutatkoznak. Lehetetlen nem látni, mily nagy része volt az alapítványnak az újabb írói nemzedék kiválasztásában és nevelésében s egy

egységes és kényes igényű irodalmi közvélemény kialakításában. Szigorú mértékünk magasabbra emelte az írók ambícióját. Minden fiatal kezdő álmaiban az alapítvány pálmája lebeg, még az anyagi támogatás csábjától függetlenül is. Irodalmi értékelést, erkölcsi elismerést látnak benne. Ez mutatja, hogy az alapítvány tekintélyének semmiféle támadás, vád, rosszakarat nem tudott ártani. Pártatlan s tisztán irodalmi szempontokból irodalmi fórumot jelent szellemi életünk zűrzavarában, valami olyasmit, mint Párizs irodalmi pályadíjai a francia irodalom életében. A miénknek nem kisebb szüksége van erre, mint a franciáknak.”

Az interjúk egész sora az író személyes műhelyproblémáiról, érdeklődéséről, irodalmi tervéről is hiteles képet ad. Talán nagy gonddal írt regényét, a *Haldífiat* említi legtöbbször, érezni,

milyen ambícióval készült megírására, mily nagy jelentőséget tulajdonított az elkészült alkotásnak, s mennyire fájt, hogy nem keltett olyan figyelmet, amit írója remélt volna. S a személyes életnek mintegy meghosszabbításai azok az interjúk, melyek a halálközelség szorításában élő Babitsról adnak többnyire inkább a leírás, semmint az élő-szó eszközével megdöbbentő, szívszorító képet.

Külön figyelmet érdemel a kitűnően tájékozott jegyzetanyag, mely mint az igazán jó kiegészítések, mindent megmagyaráz, amit az interjú születésével, vagy egyes, mára talán már homályba vesző kitételeivel kapcsolatban tudni lehet vagy illik, s ugyanakkor szűkszavú közléseivel közelebb segít Babits emberi és írói habitusának megértéséhez, megismeréséhez.

Rónay László

KÉT KASSÁK-KÖTETRŐL

Kassák Lajos: Csavargók, alkotók. Válogatta és sajtó alá rendezte Ferencz Zsuzsa. Bp., 1975. Magvető K. 589 l.; Kassák Lajos: Élünk a mi időnkben. Válogatta és sajtó alá rendezte Ferencz Zsuzsa. Bp., 1978. Magvető K. 529 l.

Nem túlzás talán, ha azt állítjuk, hogy Kassák-reneszánszt élünk. Hosszas hallgatás után, valamint az utóbbi évek nagy esztétikai vitáit követően úgy tűnik, hogy a kiadók felfedezték Kassák Lajost; újra kiadták néhány prózai művét, összes verseit, a „MA” folyóiratot teljes egészében. Megszaporodtak a Kassákról szóló tanulmányok, sőt elkészült időközben Kassák legfontosabb folyóiratainak repertóriuma is („A Tett”, „MA”, „2 x 2”, „Dokumentum”, „Munka”). Kassák Lajos kezd elnyerni az őt megillető helyet irodalmi tudatunkban. Egy helyes Kassák-kép kialakítása szempontjából mindenképpen hasznos és jelentős esemény Kassák válogatott irodalmi (*Csavargók, alkotók*) és képzőművészeti (*Élünk a mi időnkben*) írásainak kiadása.

Németh Andor mondta ki először egy Kassákkal folytatott vita során, hogy „két Kassák él a köztudatban”, a beérkezett író, az aktivista, és a teoretikus, a nagyon naiv esztéta. (*Levél a művészetről vagy a teória csödjé*; „Bécsi Magyar Újság” 1920.) A megkülönböztetés jogos, ugyanakkor – legalábbis az utókor számára – nem célravezető. Jogos, mert egy elméleti igényű cikkben elvárható, hogy a cikkíró (így Kassák is) pontos, körülhatárolt fogalmakat, és ne üres képeket, semmitmondó pátoszt alkalmazzon; nem célrave-

zető ugyanakkor, mert a 'teoretikus' Kassák nem más, mint a művész Kassáknak az árnyéka. Az egész együttesen adja a „kassáki problémát”, az egész egy gyökérről fakad. Kassáknak sosem volt összefüggő esztétikai rendszere, sőt, egyáltalán semmiféle esztétikai rendszere sem volt. Az ún. 'teoretikus' cikkek nem egyebek, mint az ember és művész Kassák mindenkorai pozíciójának (nem mindig világos) regisztrálásai. Így ezekben a valómásszerű írásokban a rendszerszerűség helyett a történetiség lett a meghatározó elem. A legizgalmasabb és leglényegesebb írások 1916 és 1928 között keletkeztek, szinte a kassáki művészet fejlődésével, átalakulásaival párhuzamosan. A költői életpálya megállapodásával a kassáki 'teória' is elapadt. Ebben az időben főként visszaemlékezések, évfordulókra írt jegyzetek születtek. Kassák abban a rengeteg portréban, kritikában, amelyet szintén ebben a későbbi periódusban alkotott, már mindenekelett az 1916–1928 között kialakított nézeteivel igyekezett a mások művészi gyakorlata fölött ítélni. Nem könnyű azonban az 1916–1928 közötti döntő jelentőségű kassáki fejlődést úgy leírni (látni, érteni), ahogy azt Kassák a 'teoretikus', a kritikus látta. Ennek elsősorban az az említett hiányosság az oka, hogy a tiszta fogalmak helyén gyakran megfoghatatlan

költői képek állnak. Kassák 1916-ban a különféle művészeti tendenciák között két opponált terminus, az 'analízis' és 'szintézis' segítségével igyekezett tájékozódni. Az előbbi körébe utalta az expresszionizmust és futurizmust megelőző minden művészeti irányt, egészen az impresszionizmussal bezárólag. [Igaz, a magyar irodalom fejlődésének felvázolásánál az 'analitikus' (Ambrus Z., Kaffka M. stb.) mellé még egy kiegészítő kategóriát, a 'megfigyelő'-t (Molnár F., Móricz Zs. stb.) is felvett, a 'szintetikus'-t pedig – kitágítva az általa használt fogalmat – már Adyra és Révész Bélára is alkalmazta.] Kassák művészetről alkotott 1916-os képében már benne voltak a későbbi fejlődés csírái. Az állandót, a változatlan értékeket kereste a jelenségek mögött, és így vélt rátalálni a „mindig időleges” szociális téma mellett az 'állandó formára'; a legkülönbébb művészi produktumokat létrehozó 'erkölcsi individuumra'; az önmagához még el nem érkezett (és ezért fejlődőképes, azaz nevelhető) 'tömegek' szemben, ill. fölött a 'zsenire'. Ugyanakkor – amit Kassák később nem vállalt – bizonyos megszorításokkal hangsúlyozódott még a művészet 'radikális' és 'agitatív' jellege, valamint az 'ész' szerepe a művészi alkotás létrehozásában. A 'fantázia' a kassáki elméletben nagyobb szerephez jutott mint a 'materia', a valóságanyag. Ez lett az alapja aztán a naturalizmus-bírálatnak. 1917 körül kezdte Kassák kialakítani (részben az irodalomelméletből átszármaztatni) azokat a kategóriákat, amivel a képzőművészeti alkotásokat is leírhatta; így szolgáltak festők és szobrászok tájékozódási pontnak, mint pl. Rodin, Meunier, Barlach, Matisse, H. Rousseau, vagy olyan egyéni, ill. átvett kategóriák, mint pl. a 'primitív festő', 'analitikus festő' stb. 1920-tól (az emigráció kezdetétől) felvetődő társadalmi problémák lényegesen befolyásolták Kassák minden irányú nézeteit. A forradalomból mint eszközből az ember felszabadítására, cél lett. Csakis önmegváltás van, vallotta Kassák ekkor már, amelynek példaadói a művészek a saját erkölcsiségükkel és aktív (?) világnézetükkel. Így lett a művész és a művészet a tudósnál és a tudománynál fontosabb. (1916-ban még egyenlőnek tekintette Kassák a megismerés és két módját.) A művészet pedig egyre inkább 'intuitív', 'felérző', mint 'értelmi' szerepet kapott, mivel Kassák ekkori nézetei szerint „mennél közelebb áll valami az abszolút művészieshez, annál kevesebb benne az értelemmel fölfogható tartalom”. Mindez természetesen a művészetről szóló írásokban is tükröződött, nemcsak a költői gyakorlatban. Ekkor robbant ki a Kassák és Németh Andor

(ebben az időben a „Bécsi Magyar Újság” vezető kritikusa), valamint Kassák és Balázs Béla közötti vita, amelyben nem kis szerepe volt az említett folyamatnak. A vita alapja azonban a 'tradíció' kérdése lett. Kassák ekkor már a művészt tette meg abszolútummá, és vele azonosította a világot. Ennek megfelelően az 'új világ építéséhez' nem volt szükség a tradícióra, hiszen a 'művész', mint önmagával-azonosság, áthidalta ezt a problémát. A vita nyomán 1921-ben Kassák ad absurdum vitte az előbbi gondolatot. Régeinek és újnak nincs többé értelme, a kettő ugyanaz, öröktől fogva örökkévaló. „A művészetnek nincsenek körülírási törvényei, mert ő maga egy és mindent átfogó törvény.” A konstruktivista szakasz (1922-től) hozta meg először az összegezés igényét, ekkor fordult Kassák, a teoretikus, először egy fejlődésvonal felvázolásának igényével a múlt (de tkp. a saját múltja!) felé. Ekkortól vált egyre inkább a történelmi múlt (a proletárdiktatúra) problémává, ill. újabb nézetek kiindulópontjává. Ekkortól vált a 'pátosz' (l. expresszionizmus) egyértelműen negatívvá, és kapott az 'erő' és 'érzés' (a tudással szemben) egyre jelentősebb szerepet. A 'nevelés' (a 'tömeg' nevelése a művész és művészet által) gondolatának erősödésével a művek befogadásának problémája is előtérbe került. 1920-ban a befogadás kassáki sémája a következő volt: egy irracionális hatásra (mű) egy pozitív (az 'egyensúly' vágya; történelmi materializmus) befogadói válasz. 1923-ban Kassák a befogadás folyamatát már részletesebben tárgyalta, és ugyanakkor a saját 'elméletén' belül önellentmondásba került. A mű felépítésének leírásához átvette az esztétika általánosan használt 'tartalom és forma' terminusát, de ezeket a fogalmakat kassáki jelentésben használta. A 'forma' a mű egészét jelentette Kassák szótárában („formaharmónia”), a 'tartalmat' pedig a „kor filozófiai, gazdasági, politikai élet színvonalán élő ember” adta. (A kettő egymáshoz való viszonya egyfajta mechanikus leírásról túl mindenestre tisztázatlan maradt.) Ebből következett Kassák számára: „A mai művészetet csak az foghatja föl, aki a mögötte álló mai embert megérti, s vérbeli rokonnak érzi. Komoly kritikával az impresszionizmus csak az impresszionizmus méreteivel (!) volt lemérhető, a konstruktivizmus csakis e konstruktív életfelfogás, világszemlélet mérőeszközeivel mérhető föl.” (A konstruktivizmusról) A kassáki gyakorlat azonban azt mutatta, hogy Kassák akkor elemzi behatóan, fogalmilag tisztázottabban az egyes irányzatokat, amikor már nem 'belülről' ítélkezik, hanem meghaladta azokat. 1923-tól került művé-

szet és politika egymással szembe a kassáki teóriában, innen táplálkozott az éles proletkult ellenesége, és talán ide vezethető vissza az is, hogy Kassák ekkor a konstruktivizmus fejlődésében választatot látott: egyrészt a „mérnöki, spekulatív dilettantizmus”, másrészt az „önmagához” (?) vezető út, a nem praktikus beállítottság lehetőségét (amely utóbbit Kassák választotta). Erdemes odafigyelni Kassák 20-as években írt német nyelvű cikkeire, amelyekben sokszor tisztább fogalmakkal dolgozik, mint a magyar olvasóknak szánt tanulmányokban. A *Rechenschaft* ('Számadás'; 1923) c. cikkben már megszorítás nélkül fogalmazódott meg a (kassáki meghatározásban) művészet nem-értelmi, intuitív jellege. Az *F. T. Marinetti* (1925) c. (szintén német nyelvű) cikkben határozta meg Kassák először, hogy mit értett ő a 'kollektív individuum' (eredetileg nietzschei) fogalmán. Ugyanebben a cikkben a művészet feladatát pedig úgy definiálta, hogy az nem más, mint a „világ általunk ismert tárgyaihoz és tényeihez valami pluszt (?) tenni”. A művészet tehát ebben az értelemben nem a megismerés, hanem a teremtés aktusa, a művész nem ábrázoló, a világot megértő egyén, hanem ítélkező, a világnak törvényt adó individuum („erkölcsi individuum”); a mű befogadása pedig nem más, mint ennek a törvénynek igazolása a 'jó', ill. 'rossz' etikai kategóriákban. 1926-tól – elsősorban az ipari formatervezés hatására – a 'funkció' lett az alapvető kategória Kassák elméleti gondolkodásában. Ebből a fogalomból igyekezett származtatni Kassák a (szintén újonnan felvett) 'szép'-et is. Kassák ezeket a korai (1916–28) nézeteit vallotta lényegében a későbbiek folyamán is. Talán annyit hozzáfűzhetnénk még ehhez, hogy ezek az összefüggő rendszert amúgy sem alkotó nézetek egyes mozzanatait, aspektusait a történelem egyes konkrét pillanataiban felerősödtek: így pl. a 30-as években (1931-ben és 1939-ben) a fasizmus európai előretörése idején a futurizmus kritikái összegezése, ugyancsak ezekben a vészjósló időkben a művész–tömeg szembenállás ismételt hangsúlyozása, illetve a nevelés kérdése stb.

Kassák pályaindulásának (expresszionizmus, futurizmus) és az 'új Kassák' felé vezető út (dadaizmus, konstruktivizmus, később szürrealista elemek is) „eredményei egy átmeneti kor irányt mutató dokumentumai” (Kassák), bár ezeknek a dokumentumoknak a közreadása, értékelése nem elsősorban ahhoz járul hozzá, hogy helyes képet kapjunk egy olyan ellentmondásokkal terhes kor szellemi életéről, mint amilyen a két világháború

közötti időszak volt, hanem hogy képet kapjunk Kassák Lajos eszméi-írói fejlődéséről.

Kassáknak, a kritikusnak munkáit Ferenczy Zsuzsa szerkesztésében kapja kézhez az olvasó. Kassák, a kritikus, nem jelenti Kassáknak az avantgard költőnek a realista korrekcióját, mint ahogy Agárdi Péter véli („Kritika” 1977/7.), vagy mint ahogy Ferenczy Zsuzsa szerkesztői törekvéseiből tudatosan vagy öntudatlanul kitűnik. Gondoljunk csak arra, hogy Kassák két különböző stílusban (egy 'avantgard' és egy 'realista') írt műve (*Máglyák énekelnek, Egy ember élete*) a maga eszközeivel lényegében ugyanazt mondja. Amit Kassák az adott korban képzőművészeti írásában megírt, azt (absztrakt konstruktív) festményeivel is igyekezett megvalósítani, és mindez vonatkozik természetesen Kassák irodalmi kritikái és költészete közötti összefüggésre is. Azt nem szabad elfelejteni, hogy mindezen megnyilatkozások mögött mindig egy adott (kassáki) 'embertartalom' húzódik meg, és amikor Kassák pl. Gorkijról vagy akár Jack Londonról ír, akkor elsősorban az önmagáéval rokon, a konkrét műveken túli 'embertartalmat', sajátos erkölcsiséget keresi. Ez a sajátos kassáki 'embertartalom' teszi lehetővé, hogy a kritika területén ugyanazt a fejlődést nyomon követhessük, mint amit Kassák a szépirodalomban és festészetben megitt. Annak a lehetősége, hogy az olvasó minderről átfogó képet kapjon, meglenne, hiszen a szerkesztő számos különböző forrásra támaszkodva (különböző hazai és emigráns folyóiratok és könyvek, valamint kéziratok) gyűjti össze a legkülönbébb cikkeket. Sajnálatos azonban, hogy (és itt nem arról van szó, hogy a szerkesztő nem ismerne bizonyos forrásokat) nem egy-kettő, de egy egész sor, Kassák Lajos helyes megítélése szempontjából nagyon fontos alapvető cikk, tanulmány maradt ki a válogatásból, elsősorban a *Csavargók, alkotók* c. kötetben. Ilyen pl. a teljesség igénye nélkül a „MA” sok cikke: *Levél Kun Bélának a művészet nevében* (1919), *Levél a magyarországi ifjúnunkasokhoz* (1920), *Mérleg és tovább* (1922), *Válasz és sokféle álláspont* (1922), *Vissza a kaptafához* (1923); a „Bécsi Magyar Újságban” megjelent Kassák-tanulmányok közül fontos lett volna mindenképp a *Levél a művészetről I–V.* (1920), *Proletárművészet* (1922), *Jegyzetek az új művészethez* (1922) stb.

Hiányzanak a kötetekből az eredetileg német nyelven megjelent fontosabb elméleti cikkek magyar változatai, mint pl. az *An die Künstler aller Länder* ('A világ művészeihez' 1920), ahol Kassák

a forradalom és művészet viszonyát taglalja; a *Rechenschaft* ('Számadás' 1923) és *Über neue Theaterkunst* ('Új színházművészetről' 1924) a művész és művészet kérdésével foglalkozik, és az F. T. Marinetti (1925), ahol Kassák (ritka eset!) definiálja az általa oly sokszor használt 'kollektív individuum' fogalmát. Sokszor tehát a tanulmány címe nem sokat mond, hiszen pl. az *F. T. Marinetti* cikk nem azonos (és ezért nem helyettesíthető) a későbbi futurizmus, ill. Marinetti-cikkkel (*Marinetti az akadémián*, 1931; *A 30 éves futurizmus*, 1939). Ezenkívül hiányolni lehet, hogy a „Munkában” megjelent cikkek közül is nagyon keveset vettek fel a kötetekbe. A tendencia e mögött, úgy tűnik, nyilvánvaló. Csakhogy ne felejtjük el, Kassákkal lehet, sőt, kell vitatkoznunk. Nem fogadható el az a törekvés, amely egy sor lényeges dokumentumot figyelmen kívül hagyva igyekszik Kassák portréját megrajzolni. Kassákot hibáival együtt (legyenek azok bármekkora) kell értékelnünk, és nem szabad (egy talán szívesebben látott) 'problémátlan', 'realista' Kassák-képet rajzolnunk. A szerkesztő dicséretére legyen mondván azonban, hogy a képzőművészeti cikkek válogatása során jobban igyekezett az imént említett 'Kassák-korrekciót' elkerülni. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy a képzőművészeti

írások esetében könnyebb dolga volt. Ezenkívül a válogatott anyag rendszerezése is szerencsésebb ebben a kötetben, hiszen az egyes cikkek elsősorban a kronológia szerint következnek, így lényegében elkerülhetővé vált a közvetlen ismétlődés, mint ami pl. a *Csavargók, alkotók* kötetben sajnos gyakori (Ady-, József Attila-, Szabó Dezső-cikkek stb.). Sajnálhatjuk, hogy Kassák színházkritikáit (az *Éljünk a mi időnkben* c. kötetben megjelent egyetlen, bár nagyon jelentős cikk, *Az új színházművészetért* kivételével) egyik kötet sem vállalja fel. Ez a szín mindenképpen hiányzik az egyébként mindenre (fényképezés, építészet, festészet, szobrászat, film, könyvművészet, reklám, pedagógia) kiterjedő válogatásból.

Kisebb szerkesztési hibái ellenére is jelentős munkákkal gazdagodtunk, nem azért, mintha Kassák „kritikai értékrendje”, „még tévedéseiben is rokonszenvesebb” volna, mint a „mindenkiről örökérvényűen és impresszionisztikusan szépet fogalmazók lefelé nivelláló panteonja” (Agárdi Péter), hanem mert ez a válogatás az igényt feltétlenül felkelti bennünk, hogy Kassákot, a „kegyetlenül megformált embert” helyesen megismerjük.

Ónodi László

DIENES LÁSZLÓ ÉS GAÁL GÁBOR ÍRÁSAI, TANULMÁNYOK A KORUNKRÓL

Dienes László: Sejtelmek egy földindulásnak. Kritikai írások 1921–1931. Válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Sugár Erzsébet. Bukarest, 1977. Kritérion K. 399 l.; Gaál Gábor: Vidéki történet. Cikkek 1926–1928. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Tóth Sándor. Bukarest, 1977. Kritérion K. 924 l.; 50 éves a Korunk. Az 1976. május 20–21-i emlékülés alapján sajtó alá rendezte Kabdebó Lóránt. Az MTA Irodalomtudományi Intézete, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési és Propaganda Iroda kiadványa. Bp. 1979. 374 l.

Tudata egy földindulásnak

Felfedezés ez a Dienes László 1921 és 1931 közötti tíz esztendőjéről számot adó kötet. Van okunk haborogni, hogy minek nevezzük Dienes. Kritikusnak, publicistának, kultúrfilozófusnak, történésznek, esztétának, művészet- és közönségszervezőnek, pedagógusnak? Melyiknek inkább? Vagy mindegyiknek egyaránt? De az elnevezésen túl és nem csak a sokoldalúság miatt: szinte imponál mindaz, amire vállalkozik. A húszas évek Magyarországnak, Erdélyének légkörében nem kevesebbre tör, mint korszerű, progresszív világnézeti töltésű közírássra, maximalista igényállítással, személyes kétségeinek leplezetlen közönség

elő tárással, a kor nagy kérdéseivel szembenező eleganciájával.

Esélyei nem ígérnek sokat. A húszas évek Európa-szerte termelnek ki számos ígéretes, látzólag vagy valóban előremutató művészeti irányzatot, hazai megfelelőik alig vannak. Nem segíti, sőt, néhol korlátozza Dienes az évtized általános légköre, mely elsősorban a *filozófiai közgondolkodásban* csapódik le. E spenglerizáló, racionalizmust irracionálizmussal sok ponton elegyíteni kívánó gondolkodás önmagában is sok kérdést vet fel. Azt, hogy ennek a gondolkodásnak sok eleme kompromittálta magát a fasiszmus gondolati halálgyárában, Dienes sem tudhatta. Valóban úgy tűnik: — s a marxista eszmétörténetet ez is távol-

tarthatja a kor feldolgozásától – épp a közgondolkodás régióinak egykor annyjakat alapvetően foglalkoztató kérdései nem aktuálisak már, elavultságuk mellett színvonalatlanok is. Dienes maga mondja: „Soha ennyi emésztetlen fogalom nem forgott közszájon, mint manapság. Úgy néz ki a dolog, mintha az európai emberiség szellemi anyagcseréjében zavarok állottak volna be... ez hiányzik ma a legjobban: a lélek mélyéről fakadó meggyőződés, amely előírja, hogy mit cselekedjünk.” (230) Látni fogjuk, Dienes maga is gyakran él a racionális és irracionális jelenségek megkülönböztetésével, s meghatározott érvényességi kört jelöl meg az irracionális számára. Mégis látja: „Erre a kritikára (az irracionális megismerésmód kritikájára – K. E.) igen nagy szükség van, s nagy szükség volna különösen a laikus közönség körében, ahol a szükséges kritikai ellenőrzés hiánya miatt az antiintellektualista mozgalom nagyon sok ferdét kinövését tapasztalhatjuk. Vannak ma bőven »filozófáló laikusok«, akiknek semmi sem elég igaz, ha nem homályos, akik idioszinkráziával viseltetnek minden értelmes mondat iránt.” (172).

Dienes ebben az évtizedben körülhatárolt kultúrfilozófiai keretben gondolkodik. A húszas évek alapvető meghatározójának a *világnézeti válságot* tartja. Nagyvonalú összehasonlító vagy lineárisan végigvezetett tömör elemzésekben vet össze korokat. Mestere a „szimptomatikának”; önmagára is érvényes, amit a következőkben szintén épp mint „tünetet” elemez: „A mai történelem mindenben szimbólumot keres; szimbólumát, jelét egy... szellemiségnek, amely minden alkotás mögött van. A mai történetíró olyan, mint a fiziognómus: a kultúra termékei, az államforma, a társas élet szabályai, a jog, a tudomány stb. számára ugyanazok, mint egy ember arcvonásai, szeme kifejezése, gesztusai, tartása.” (139.) Talán legnyilvánvalóbban a filmről szóló, különböző keltezésű és vetületű írásai mutatathatják be *szimptomatizáló* képességét. Nehéz meghatározni, milyen indítatásokat használt fel e képesség kimunkálásához. Csak itt-ott, ritkán villan fel egy-egy konkrét név: Kraus, felismerhető utalások formájában a fiatal Lukács (főleg *A regény elmélete*), Spengler. Persze *Új Pantheon felé* című írásában (1926), amelyben Ligeti Pál egy művével foglalkozik, Spengler-kritikáját is olvashatjuk. Teljesen sajátjává tette a hatásokat, a saját nyelvén saját koncepciójába ágyazva jelennek meg fő megállapításai. Nem vonható kétségbe, hogy Dienes a húszas években világnézeti válságban van (a „világnézet”-et most is abban a hihetetlenül

széles értelemben használva, ahogyan ez éppen ebben a korszakban Dienes jellemzője is). E válság teljes interpretációját, éppen a húszas évek jelzett szellemi távolsága miatt, nem könnyű ma elvégezni. E válságot azért mégsem célszerű partatalanul érteni. Dienes nem távolodik el a marxizmustól, legfeljebb – éppen, mint azokban az években annyian – ki akarja egészíteni azt, minden erőfeszítése a progresszív társadalmi cselekvésre irányul. Az ő többes szám első személyű kijelentéseiben, amelyek az általános világnézeti válságra vonatkoznak, nem kevés a didaktika vagy a „szervezés” mozzanata: ezen az alapon próbál közelíteni feltételezett olvasóközönségéhez, „konszenzust” teremteni vele. S hogy ez nem egészen sikertelen, mutatja, hogy a *Korunk* mégis gyökeret tudott verni az irányzata szempontjából rendkívül nehéz körülmények között. Azok a pontok egyébként, amelyeket saját nyelvére kristályosított terminológiájában visszatérően említ, nem egy esetben a világháború előtti történelmi materializmus által elhanyagolt kérdések közé tartoztak.

Kultúra és civilizáció ellentéte, racionalitás és irracionalitás megkülönböztetése, egy bizonyos középkor-értelmezés, a modern képzőművészeti irányok összefüggő kultúrfilozófiai szimptomatizálásaként való felfogása, a XIX. század „elmulasztott feladatai”-nak feleltetése adják gondolatmenetei gerincét, amelyekkel az egyes jelenségekhez közelít. E gondolati elemek a húszas évek valódi, utcán heverő gondolati közhelyei voltak, amelyek bizonyos mértékig *mindenkire* egyformán hatottak. Dienesnek sikerült egységes, rendkívüli dimenziójú gondolati és gyakorlati szervezőmunka alapjává tennie ezeket a gondolatokat. Hogy milyen lehetőségek rejthetnek ebben az anyagban, mutatja, hogy Dienes néhány ponton rendkívüli közelségbe jut a koncepcióhoz, amely azután a *felvilágosodás dialektikája* címszó alatt Adorno és Horkheimer nevéhez fűződően futott be emlékeztető filozófiai pályafutást. Dienes válsága a kevesek közé tartozott, amelyek mind tartalmaztak, mind pedig a *Korunk* létrehozásával azon évtizedek mértékével mérve rendkívül termékenynek bizonyultak. Megdöbbentő olvasni Kovács János magas színvonalú „Bevezetés”-ében, hogy az 1925-ös *Művészet és világnézet* (amelynek anyaga e kötetben helyet kapott) „a két világháború közti romániai magyar irodalom egyetlen avantgarde szellemű tanulmánykötete” (19). Így látta ezt az akkori Fábry Zoltán is, aki a húszas évek Dienesének talán legnagyobb világnézeti-kulturális érdemét azonnal ki tudta mondani:

„A talajtalanság dacára, mégis kell hogy legyenek (jövővel korrespondáló mai, világnézeti művészet képviselői – K. E.), hogy legalább álmokként mutassák, ami máshol valóság: az utakat, a jövő lehetőségeket. Dienes László kalauzskönyve is ezt a célt szolgálja . . . ” (20)

Az egyes művekhez, művészekhez való viszonyát elvi-elméleti koncepciója határozza meg. Sohasem kerüli el figyelmét az egyes mű, mégis igazán arra érzékeny, hogy a mű mögött álló gesztust világnézeti alapjaira vezesse vissza. Értékelését is ez szabja meg. Az őt foglalkoztató kultúrfilozofikus gondolatok néhol annyira erősek, hogy szinte belelátja őket az elemzendő műbe (talán legláthatóbb példája ennek Babits *Kártyavárjáról* írt kritikája, melyet „a kultúra és civilizáció manapság fájdalmassá kiélesedett problémájá” megnyilvánulásának tekint).

Azzal, hogy hű maradt magas igényeihez, talán eltávolodott a napi irodalmi élettől. Légüres térbe került talán, de elkerülte a húszas évek magyar irodalmiságának visszaprovinciálizálódását is. A tény azonban, hogy a *Korunk* a szinte hihetetlenül nehéz viszonyok között lábra tudott állni, mutatja: erőfeszítései nem voltak hiábavalók.

Gaál Gábor népszerű kiadásához

„Négy évtized két éve” – Tóth Sándor bevezetőjének címe megnevezi a népszerű és színvonalas Téka-sorozat *Gaál* Gábor-kötetének elvét: publicisztikai művének 1926 és 1928 közötti korszakából válogat tematikus csoportosításban. „Mind Gaál Gábor egyéni fejlődésének, élete, sorsa alakulásának, mind két világháború közötti szellemi életünk történetének kulcsfontosságú mozzanatai sűrűsödnek itt – és szövődnek egymással is szétválaszthatatlanul egybe – mindössze két-három évben” – olvassuk a válogatás szempontjának megvilágítását.

A „Bevezető” gondosan kelti életre az akkori Gaált, mindenekelőtt levelezésére támaszkodva. Tanulságos s egyben a kor egyik kulcskérdése ez, amit Tóth Sándor az erdélyi irodalom anyagi-materiális hátterét, nevezetesen Bánffy Miklós mecénás-szerepét, illetőleg Hatvany nagy összegű donációját illetően vet fel. Aligha lehet ugyanis a két világháború közötti irodalmat anélkül szemlélni, hogy ne vizsgáljunk ennek az 1914 előtti korszaktól nemcsak lehetőségeiben eltérő, de más struktúrájú irodalmi szerveződését is. Arra, hogy ekkor egy függetlenebb lapkészítés lehetőségei

mennyire összezsugorodtak, maga a *Korunk* is jó példát szolgáltat. Tóth Sándor a kiválasztott évek egyik sajátosságaként a húszas évek második felében végbemenő konszolidáció folyamatát jelöli meg, mely meghatározónak bizonyult Gaál és a *Korunk* további útját illetően.

A *Helikon* állásfoglalását így jellemzi: „ . . . a konszolidációt rugalmasan, sajátosan liberális módon értelmezte. E rugalmas értelmezésnek szilárd sarkköve volt a szellemi baloldal kitudása a nemzeti művelődésből.” Megkockáztatjuk a feltevést, hogy ennek árát leginkább éppen a *Helikon* gárdája adta meg. Önmagát olyan koordináták közé szorította, melyek a már addig is sokat ígérő életművek kibontakozását csak egy bizonyos határig segítették elő. Vesztes volt ebben Gaál (és Dienes) is, európai szintű, elméleti igényű tevékenységük így nem tudta az irodalmat közvetlenül sarkallni, nagyobb erőfeszítésekre ösztönözni. S ebből következően veszített ezzel a kor erdélyi művelődése is, mindenekelőtt azért, mert egy lehetséges, talán egyetemességet ígérő szintézis megvalósulatlan maradt.

Gaál írásait, melyek az eddigi válogatásokban már napvilágot láttak, Tóth Sándor szerkesztése jól elkülöníthető tematikus csoportokba rendezi. Nem nehéz megjósolnunk, hogy a *Vidéki történet*nek része lesz Gaál írásainak, gondolatainak még szélesebb körű ismerteté válásában.

Számvetés a Korunkkal

Az 1976-os *Korunk*-emlékülés előadásainak gyűjteményét a *Korunk* indulásának 50. évfordulója hívta életre. Itt a kerek évforduló nem különleges érdeklődést irányított ez erdélyi folyóirat feldolgozására, de egyesítette az évfordulótól független munka jelenlegi eredményeit. Huszonhét előadás, referátum található a kötetben, és e szám még korántsem a *Korunk*-kutatás lehetséges útjainak felső határa.

Az előadások közül vannak összefoglaló, értékelő jellegűek (Czine Mihály, E. Fehér Pál, Hajdú Ráfi), a *Korunk* és egyes alkotók viszonyát feltáróak (Csaplár Ferenc, Grezsa Ferenc, E. Nagy Sándor, Tasi József), s a lap és az egyes nagy kérdéskörök kapcsolatával foglalkozóak. Az évforduló szerencsésen foglalta össze azt a mindenekelőtt *anyagfeltáró* munkát, amelynek immár kézzelfogható, szilárd kiindulási alapot biztosító bázisán a későbbi kutatás fejlődhet. A tárgyalásra kerülő kérdések ugyanis bőségesen dokumentáltak kerülnek az olvasó elé; az interpretációs elté-

rések ellenére, amelyre a *Korunk* szín- és árnyalatgazdagsága elégséges alapot is ad, egyértelmű képet adnak a folyóiratról. A marxista irodalomszemlélet kezdetei (Illés László), nemzetiségi és kelet-európai motívumok (Kemény G. Gábor), szomszéd népek irodalma (Fried István), román irodalom (Belia György), Szovjetunió (Botka Ferenc), pedagógiai törekvések (Földes Éva), Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (Tolnai Gábor), Veres Péter (Bata Imre), nemzetiségi kérdés (Csatári Dániel), Csehszlovákia (Sándor László), képzőművészet (Vadas József) – mind olyan fogalmak, témák, amelyek megjelenését, értékelését a *Korunk*-ban az egyes előadások feltárják.

Egy emlékülésnek nem lebecsülendő, nem is elhanyagolható feladata ez. Az *anyaggazdagság* azonban nem egyedüli erőnye a kiadványnak. Huszár Tibor kormonográfia-számba menő írásával már bizonyos általános, rendszerező szempontokat is kívánt érvényesíteni. Előadásában sok a kevésbé ismert (vagy nem közismert) dokumentum. A *Korunk* becsatlakoztatása a két világháború közötti magyar politika és kultúra terrénúmba valóban a kismonográfia dimenzióit követelte meg. Nagy teret szentel Huszár a népi mozgalom történetének, ebben az irányban írása nélkül szinte önállósul is a *Korunk*-tól. Az élvezetes és nagyigényű tanulmány felvet azonban egy problémát, melynek jelentősége tülemelkedik konkrét összefüggésén. Huszár egy helyen Gaál törekvéseiben, hogy 32 után is ragaszkodik „az irodalmi folyamatok ideológiai tételeződések megítéléséhez”, a szektásság meg nem haladott maradványát látja. (146.) Nem akarom állítani, hogy a *Korunk*, vagy akár maga Gaál mentes volt a szektás vonásoktól. De a fenti érv nem feltétlenül igazolja ezt, hiszen a kor egyik nagy felfedezése, ami – teljesen érthető módon – a marxista gondolkodásban még erősebben jelentkezett, az ideologikus szférájának a művészetre való kiterjesztése volt. Gaál – s ez magyarázható a magyar századelő progresszív hagyományaihoz való kötődésével is – a húszas évek egész folyamán közép-

ponti jelleggel él a „világnézet” fogalmával összes írásában. Dienes pedig olyan szoros korrelációba helyezi a művészetet és a világnézetet, hogy ezek nála már-már – *azonosak*. Azaz: attól még lehetett szektás ebben az időben Gaál, mert ezen az állásponton állt, de lehetett éppúgy népfrontos is. Nem szeretnék erre az ellenvetésre túlzott hangsúlyt fektetni. Általános érdekűnek tűnik mégis abból a szempontból, hogy különbséget tegyünk a szektásságra jellemző, kirekesztő szándékú tétel és az irodalom nélkülözhetetlen ideologikumának megállapítása között.

A *Korunk* jelentőségének, missziójának sajátosan erdélyi gyökereiről Lackó Miklós és Pomogáts Béla előadása mondta a legtöbbet. Sok kérdésben egymással egybehangzóan mutatták ki azokat az időleges *előnyöket*, amelyekkel az erdélyi talajon létrejött *kisebbségi* helyzet, akár paradoxnak tűnően is, járt. Lackó a *nyitottságot*, *tájékozódási igényt*, a kisebbségi problémákból származó *realitászérzék*et, a polgári radikalizmus hagyományát hangsúlyozza. Pomogáts néhány fontos vonását rajzolja fel annak az eszmei-politikai térnek, amelyet magyarságitól eltérő erőviszonyok és csoportok határoztak meg. Legfontosabbnak talán az a gyakran mellőzött összefüggés tűnik, hogy a „magyarországi szellemi élet struktúráját az ellenforradalom határozta meg”, melyről Erdélyben, lévén, hogy sem forradalom, sem ellenforradalom nem volt, nem lehetett szó.

Zoltai Dénes igényes előadásában a *Korunk* kritikai anyagának elemzése során a lap „realizmuselméleté”-nek kidolgozására tett kísérletet. Tordai Zádor elsősorban a *Korunk* „négyországiságát”-t bizonyította, számszerű adatokkal is. Néhány – nem sok – kérdés (például a *Korunk* elméleti fasizmus-kritikája) tárgyalását hiányoljuk a kötetből. A hiányok említésének azonban nem sok helye van, amikor a rendkívül anyaggazdag kötetben még olyan lehetőségeket is jelez, mint Kemény Gábor vagy Krammer Jenő életművének induló feldolgozása.

Kiss Endre

POGÁNY PÉTER: A MAGYAR PONYVA TÜKÖRE

Bp. 1978. Magyar Helikon 411 l.

Pogány Péter idézi Szabolcsi Bence szavait a folklórrol: „az örök változásnak és a lényegében fennmaradásnak érzékeny tudománya.” A magyar-folklór egyik forrása – tegyük hozzá: eléggé elhanyagolt forrása – a ponyva. Erről viszont Pogány Péter meghatározását idézzük: „világirodalmat,

ha tetszik, fenső irodalmat ültetett át a népkönyv, a „fári ponyva legelőször és tömegestül az egész házi könyvpiacon” (373. l.).

Sokan beleolvastak, nézegették, részleteiben vizsgálták, az egészről azonban először most ad átfogó képet a szerző. Könyve nem nehéz vért-

zetével – jegyzetapparátusával – akar feltűnni, a nagyközönségnek szánja, de a tudományos kutatás is teli kosárral meríthet belőle. Lépten-nyomon új anyagot kap, s új összefüggésekre találhat. S mindez könnyed stílusban. Pogány Péter igyekszik alkalmazkodni tárgyaához, szellemesen szinte tovább írja a ponyva szövegét.

Két részből áll a mű, valójában azonban háromból. Az elsőben bemutatja a ponyva anyagát: az epikát, a lírát, anekdotát, közmondást, paródiát, satírárt, álmos- és szerencsekönyveket, ismeretterjesztést. A második rész tárgyalja a ponyva hatását a magyar írókra (ez külön rész lehetne). A továbbiakban a ponyva szociográfiáját és nyomdatörténetét tárgyalja.

E folyóirat profiljához illően egyetlen témaköréről szeretnénk szólni: Miként kerül a vásári ponyva a magyar írók tollára?

Faludi Ferenc *Forgandó szerencsését* a Fortuna-ponyva ihlette (224. l.). A költő a nagyszombati nyomda egykori igazgatója volt.

Csokonai – ahogyan Pogány nevezi: „a 18. század Arany János, Bartókja” – ismerte a népköltészet mellett a „teljes akkori ponyvairodalmat”. Azt írja az Anakreoni dalok jegyzéseiben: „... hányjátok fel ... a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románokat.” Már korábban találhattunk meggyőző példákat Mátyási József hatásáról Csokonaira (157. l.).

A könyv egyik nagy fölfedezése a szerző szerint Pálóczi Horváth Ádám 1817-es, illetőleg 1818-as költeményének bizonyuló két farsangi versezete. Az egyik a „Zöld Fársáng, vagy is leges leg szebb leány vásár”. A másik a „Téli dudás hegedűs legény piatz, leány vásár...” Ezeket Pálóczi a Somogy megyei Nagybjajomban írhatta a halála előtti években. A Sohonnában helymegjelölés is talán a Somogy megyenevet takarja. Az előbbi verszet az abc-versekkel, az utóbbi a 17. századi mesterség-dicséretekkel is rokon.

Sallay Imre, Vörösmarty egyetemi kollégája és lakótársa kap megbízást a költőtől 1821-ben, hogy az *Argyus királyt* megvegye számára. Nem minden eredmény nélkül tanulmányozta.

Czuczor ponyva-átvételeire számos új és találó adatot hoz, nemcsak verseiben, hanem kis meséiben is.

Garay *Az obsitosban* felhasználja az 1809-es győri kalendáriumban megjelent *Egy obsitos Katonának Éneke* c. költeményt. Garay remeke viszont Petőfi János *vitézét* termékenyítette meg.

A könyvben számtalanszor történik utalás a ponyvának Petőfire gyakorolt hatására. Hadd em-

lítsük a *Zöld Marci* c. vers beható vizsgálatát, pl. a kezdő stófa ponyvakép inspirációját.

Szinte közhely, miként kíséri a ponyva Arany életművét *Az elveszett alkotmánytól* a *Senki Pálig*. „Arany a ponyva epikumát emelte magasabbra.” Még ezen a leginkább felkutatott területen is tud egy sereg ismeretlen adatot lelni. Bemutatja *Az ünneprontók* ponyvaforrásának német eredetijét (83. skk.), a képmutogató ponyvaélményét vizsgálja Petőfinél és Aranyánál (112–115. l.).

Hadd járuljunk a témához néhány aprósággal. *Az elveszett alkotmányban* (I. 334.) beszél Arany a Karajános pocsolyáról. A *Zádor és Ágota* c. ponyvafüzet (Bp., Rózsa K. és neje, 1873.) elmondja a mondát. A Zádor üldözte „Kara ott maradt a mocsárban, róla az a mai nap is Karapatakjának neveztetik s a kun ember a rossz, gonosz embert Karafi névvel említi” (50. l.).

A *Pázmán lovag* 1857-ben jelent meg, az alapjául szolgáló monda a ponyván ugyanebben az évben (Tatár Péter: *A bőkezű király*. Pest, 1857. A krk. tévesen 1887-t ír). A kettő egymástól független. A ponyvában a három ajándékozott falu: Fogtű, Foghegy, Fogaras. Arany talán egy korábbi ponyvában is olvasott róla.

A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban található egy ponyvafüzet (C. 138.): *Újabb gyilkosság Hódmező-Vásárhelyen*... Szeged, Fürtös Testvérek. A 19. versszak így hangzik:

Hej így jár, ki könnyelműen
Játszik a legénnyel, mint macska
Szokott az egerrel,
Jutalma a hideg sírhant.

Arany *Tetemrehívása* végéről ez közismertté vált.

Meggyőzően bizonyítja, hogy Madáchnál *Az ember tragédiája* londoni színeiben az Éva tenyéréből jósoló cigányasszony szavaira hatott a *Szerencsekönyv* hangulata (232. l.). Még meglepőbb az ugyanebben a színben olvasható haláltáncnak találkozása Homonnay Imre *Beszélgetés a verstró és a halál közt* c. művével, amelyet a Gyurián és Bagó ponyvacég adott ki (Buda, 1845.). Példákat idéz (290. l.).

Mikszáth az *Új Zrinyiász* ötletét Tatár Péter *A peleskei nótárius feltámadása* c. ponyvájából is vehette.

Kiss József ponyva-kapcsolatát átugorja a szerző (292. l.). Hadd említsünk meg egyet. A fent említett Zádor-füzet egy régebbi kiadása (a

jelen sorok írójának tulajdonában) ezt a címet viseli: *Zádor vitéz és Ágota kisasszony* (Debreczen, Telegdi K. Lajos, 1870.). Az *Ágota kisasszony* balladájának hősnője innen kaphatta nevét.

Két megjegyzést fűznék még a könyvhöz:

183. l. A patkány-macska (éj és nappal) hasonlat az Unikornis-legendára megy vissza.

229. l. Aben Ezra helyesen Ábrahám Ibn Ezra. Csillagászzal foglalkozott, de nem volt orvos.

Rengeteg tudás és ismeret árulkodik minden lapjáról. Forrásmű lesz.

A monográfia következetesen alkalmazza mindvégig, egyes szerkezeti szakaszaiban is a „Tükör” szó jelképes jelentését. E *Tükör*-nek „fogantyúja”, „kerete”, „fókusz” is van. Az utóbbi fejezetecske a „Felelő tükör” szakasszal együtt az elvi tanulságokkal sem marad adós. Nem túlzás az az állításunk, hogy Pogány Péter alpműve megtisztítja, történeti jogaiba helyezi vissza a „ponyva” meglehetősen félremagyarázott szerepkörét, a

szó torzult jelentései ellenére is. Megvilágítja a vásári ponyva egyetemességében rejlő varázsát, népszerűségét, „halhatatlanságát”. Rátapint néprajzi és irodalmi példák százával a szájhagyománnyal és a kéziratos irodalommal való termékenyítő kölcsönösségre, a két főrész címének, a *Közkincsnek* és *Közprédának* megfelelően. A nyomdatörténeti és kiadástörténeti áttekintés, a két névmutató, a bibliográfia is régi nagy hiányokat pótol, megkönnyíti a tájékozódást szakembernek és érdeklődőknek egyaránt. Idegen nyelvű kivonat azonban nem lett volna felesleges, már csak a nemzetiségi és külföldi ponyvákra való kitekintés miatt sem.

A könyv pompás kiállítása, dokumentum értékű illusztrációi segítik megkedvelését, terjedését. Népies ikonográfiánk is hálás lehet Szántó Tibornak, a Magyar Helikon Kiadó művészeti vezetőjének és munkatársainak a rusztikus stb. fasmetszetek tökéletes megjelenítéséért.

Scheiber Sándor

II. RÁKÓCZI FERENC: VALLOMÁSOK – EMLÉKIRATOK

Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta, az utószót írta Hopp Lajos. Fordította: T. Szepes Erika és Vas István. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 987 l. (Magyar Remekírók)

Bizonyára bensőségebben, mélyebb átéltséggel, nagyobb hozzáértéssel és tárgyilagossággal emlékezett volna 1976-ban Rákóczi születésének 300. évfordulójára a hajdani Magyarország minden népe, a szomszédos és az országunktól távolabb eső nemzeteknek a múlt iránt érdeklődő közönsége, ha azok a vállalkozások, melyek a fejedelem írásainak kritikai kiadásban való megjelentetésére csak a közelmúltban öltöttek testet (*II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai – Mémoires de Francois Rákóczi*. Bp. 1978. Archivium Rákócziánum I. Akadémiai K.), illetőleg most vannak folyamatban, már az évforduló előtt napvilágot láttak volna. Vonatkozik ez magyar viszonylatban a Szépirodalmi Kiadó most megjelent könyvére is, mely Hopp Lajos gondozásában Rákóczi két legfontosabb és legterjedelmesebb munkájának magyar fordítását tartalmazza. Így is örülünk kell azonban, hogy az *Emlékiratok* és a *Vallomások* három könyve francia és latin nyelvű hiteles szövegeinek modern, megbízható magyarra ültetését a kiadványban együtt olvashatjuk.

Hiszen a *Vallomásoknak* eddig megjelent egyetlen magyar kiadása még a század elején látott napvilágot (*II. Rákóczi Ferenc Önéletrajza és Egy keresztény fejedelem áhítatsai*. Kiad., bev. és

ford. Domján Elek. Miskolc 1903.) egy szakmai szempontból kifogásolható latin szövegkiadás alapján (*Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes Principis Christiani*. Bp. 1876.). Valamivel szerencsésebb sors jutott az *Emlékiratoknak*. Fordítása a múlt században többször is megjelent (*II. Rákóczy Ferenc Emlékirata a magyar hadjáratról 1703–1711*. Kiad. Ráth György. Ford. L. Gy. Győr 1861. – Átdolgozott és bővített kiadása Thaly Kálmán munkája Pest 1866, majd 1868, 1872 és Bp. 1885.). Új formában és modernebb értékelésben Thaly után Vas István fordításában és bevezetőjével csak a felszabadulás után került kiadásra. (*II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Saint-Simon emlékirat-részleteivel*. Ford., kiad. és bev. Vas István. Bp. 1948. Ugyanezt a fordítást Pach Zsigmond új szemléletű előszavával és Thaly régi jegyzeteivel 1951-ben is kiadták.) A Rákóczi jubileumi évet követően jelent meg a fentebb említett, minden tudományos igényt kielégítő kétnyelvű kiadás, melyben a magyar fordítás szintén Vas István munkája. Ennek némileg átdolgozott szövegét olvashatjuk a Szépirodalmi Kiadó előttünk fekvő könyvében.

A kiadvány érdekessége és egyben értéke az a körülmény, hogy az itt található magyar fordítás az *Emlékiratok*at illetően a szövegkritikailag helyreállított francia alapszövegre, a *Vallomások* fordítása pedig szerzői kéziratra támaszkodik. Hasonlóan érdekes és érdekes a kiadvány azért, mert Hopp Lajos Rákóczi alkotó munkájának egységét tartotta szem előtt, annak időrendi folyamatosságában közölte a műveket. Elöl áll a *Vallomások* I. könyve, az ágostoni hangnemmel ötvöztöt patetikus, janzenista meditációs önéletrajz, a gyónás formájában, belső dialógusokban kibontakozó, foháskodásokkal, bűnbánó és hálát adó könyörgésekkel fűszerezett vallomások láncolata, ahol aszketikus túlzással tekint vissza ténykedéseire, s felfokozott bűnbánattal idézi fel emberi gyöngeségeire valló „bűnös” cselekedeteit. 1716 végétől 1717 derekáig grosbois-i magányában írta meg Rákóczi történeti jelentőségű életútjának rendkívül gazdag eseményeit 1703 közepéig, a szabadságharc kitöréséig menően.

Az időrendi folyamatosság megőrzéséért Hopp Lajos a *Vallomások* I. könyvéhez utólag beillesztett *Elmélkedés... Lukács evangéliumának második fejezete fölött az Úr születésének északaján* meditációt, melyet Rákóczi Törökországban szerzett 1719 utolsó napjaiban, leválasztotta az első könyvtől, és a Jenikőben befejezett harmadik könyv végére helyezte.

A kiadvány második darabját, az *Emlékiratok*at, melyben a szabadságharc történetét vázolja fel 1703-tól 1711-ig, még szintén Grosbois-ban írta Rákóczi. Szövegén később javítgatott, de első redakcióját Törökországba indulása előtt befejezte. 1717 márciusában a Pápai Jánossal való titkos találkozás, a szultán levele, a magában hordott „kiválasztottság” újra megerősödött érzete adta a döntő lökést Rákóczinak, hogy könyvet írjon a szabadságharcról. Nem latinul, hanem a diplomácia nyelvén, franciául kívánta felvilágosítani az európai udvarokat a szabadságharc okairól, a magyarok igazságáról, saját szerepéről. De a maga számára is szükségesnek látszott a kuruc háborúk mérlegelése, hogy a leszűrt tanulságokat a jövőben használhassa. Eszmei, politikai tendenciáját tekintve az *Emlékiratok* a szabadságharc publicisztikájának szerves folytatása, bár nem hiányzanak belőle a *Vallomások* szigorú öalelemzése sem. Írói-politikai koncepciójának új vonása, hogy az ausztriai ház évszázados uralmának kérlelhetetlen bírálata mellett, kíméletlen és nyílt kritikában részesíti Magyarország rendjeit, különösen a katolikus klerust és az arisztokráciát, és lépten-nyomon tanújelét adja a nemességgel

szemben a neki kiszolgáltatót, nincstelen népi érzett részvételének, a rajta való segítség szándékának.

A harmadik rész a *Vallomások* II. és III. könyve. A másodikat 1718-ban Drinápolyban és Jenikőben írta, újra az ágostoni műfaj gyónó, önfeltárási irodalmi formájában. Az 1711 derekától 1717 közepéig tartó lengyelországi és franciaországi emigráció mozzanatait szolgáltatják az eseményes magot. Kevesebb tér jut a lélektani állapotok, hazafias, vallásos, világi-szerelmi, bűnbánó, családias, baráti stb. érzelmek írói kifejezésére. Az 1717–1719 közötti törökországi vállalkozásának reményeit és kudarcát összegezõ harmadik könyvet 1719 végén fejezte be. Hangváltást okoz, hogy itt a történeti háttér fokozatosan eltűnik. A megrázóan festett kiutaltalan politikai helyzetben fohások, a kegyelem segítségül hívása, imádságos ámenek teszik szaggatottá az elbeszélést. Rákóczi visszavágyódik a grosbois-i magányába, előadását elárasztja a janzenista frazeológia. Az egyéni áhítatba merülő vallásosság nemegyszer vallásos elmélkedésbe torkollik.

A három műnek tartalmi összefüggését hangsúlyozó szerkesztésmód nagyon jól érzékelteti a vallomási- és emlékirati Rákóczi alkotómunkájának egységét. Az az alaposság pedig, amellyel az *Utószó*ban beszél Hopp Lajos ezekről a művekről, világosan az olvasó elé állítja a *Vallomások* és az *Emlékiratok* irodalmi, politikai jelentőségét, és szerepét Rákóczi életművében.

Az *Utószó*ban nem csak a *Vallomások*ról és az *Emlékiratok*ról szól a sajtó alá rendező. Hálások lehetünk a Kiadónak, hogy hasonló jellegű egyéb kötetektől eltérőleg módot adott Hopp Lajosnak egy valóságos kis monográfia megírására, közzétételére. Ebben Hopp megrajzolja a szabadságharc és az emigráció irodalmi hátterét, bemutatja Rákóczi publicisztikai, politikai munkásságát. Megismertet a vers-, imádságírói fejedelemmel. Beszél sokszínű szónoklatáról, hadtudományi írásairól, politikai elmélkedéseiről, dialógusairól; méltatja igen gazdag, sokoldalú levelezését, az elmélkedésírói és állambölcseleti. Rákóczi írói munkássága többnyelvűsége folytán sajátos helyet foglal el irodalmunkban. Hazai írásai a magyar nyelv van túlsúlyban, de széles tér jut a latinnak is. Csak az itthon, e nyelveken írt írásaival hatott, volt cselekvő részese kora hazai irodalmának. Bujdosásában írt munkáinak nem volt visszhangja. A szabadságharc bukása utáni, idegen nyelven fogalmazott művei nem is tudták igazán híven tolmácsolni gondolatainak gazdagságát, lelki vívódásainak mélységét, lírai szárnyalásának érzelmi skálá-

ját. Változatos műfajaiban sokszor túlteszi magát a barokk retorika és poétika szabályain éppen úgy, mint a klasszikus próza fegyelmén. Elsősorban francia nyelven írt műveiben találjuk meg a közép-európai barokk és a francia klasszicizmus stíluszményeinek találkozására révén a barokk bomlásának jegyeit. Ezt a bomlást mutatja a jezsuita szellemiségtől, a rendi koncepciótól való eltávolodása, egy polgárosodó abszolutizmus, a társadalmi gondolat, az érzelmeket felszabadító szentimentalizmus jelentkezése műveiben.

Hopp Lajos minden részletre kiterjedő jegyzetapparátussal hozta közel a műveket a mai olvasóhoz. Tárgyi és nyelvi magyarázatai minden tájékoztatást megadnak, hogy a hosszú évek bonyolult eseményei, szám-talan szereplői közt eligazodjunk. Ahol az eseményekben hézag, tévedés van, ott kiegészít, helyreigazít, magyaráz. Hiányérzetünk egy-két esetben van csupán a jegyzeteket illetően. A 352. lapon Rákóczinak az erdélyi fejedelemségbe való beiktatásával kapcsolatosan megmondhatta volna, hogy Thoroczkai azonos Thoroczkai Istvánnal, az erdélyi rendek elnökével; a 401. lap Apátija a Szabolcs megyei Olcsvaapáti és nem Jászapáti. (Az előtte levő sorokban említi ugyanis Jászberényt.) A 125. lapon az *Elmélkedés* szövegében látható bekezdésnyi üres rész előtt kissé értetlenül áll az ember; nem a jegyzetben, hanem eldugva, a *Vallomások* geneziséről szóló fejtegetésben veszünk csak tudomást arról, hogy a hézag a *Vallomások* írásában bekövetkezett másfélhónapos szünetet akarja illusztrálni. A 743. lapon a Petróczy generálisról szóló jegyzethez megjegyezzük, hogy mint annyi esetben, Hoppnál is egy személyként szerepel az apa és a fia, Petróczy István. Ez utóbbi 1657–1712 közt élt.

Bármilyen elismerésreméltó teljesítménynek kell kijelentenünk Hopp Lajos sajtó alá rendezői tevékenységét, kétségtelen, hogy a munka dandárját a két fordító végezte. A feladat egyikük számára sem volt könnyű. Nehézségeiről mindkét fordító beszél az *Utószót* követő jegyzetekben.

A latin szövegű *Vallomások* magyarra fordításának nehézségét a különféle stílusrétegek visszaadása jelentette. Az iskolában tanult barokk jezsuita latinság, a klasszikus latin szerzők, a magyar nemesi latin írásbeliség hagyománya, a bibliai és ágostoni fordulatok, katonai szakkifejezések, jogi terminusok kavarognak Rákóczi írásában, és gátolják a kiegyensúlyozott latin stílus kialakításában. T. Szepes Erika, úgy érezzük, kitűnően oldotta meg a fordítás nehéz feladatát, a „Belső történetek” megelevenítésében éppen úgy,

mint a külső események korhű, a mai olvasó számára könnyen érthető tolmácsolásában.

Vas István fordításában, annak ellenére, hogy az *Emlékiratok* kétnyelvű kiadásában a mintegy harminc esztendővel ezelőtt készült átültetését többek „tudós tanácsai” alapján átfésülte, az ember most is érzi a harminc éve sietve végzett munka fogyatékosságait. Jelen fordításáról azt mondja, hogy eltávolította belőle a kétnyelvű kiadásban elfogadott „elhamarkodott kiigazításokat”, és hogy az ebben a kötetben megjelent változat fordításának „végérvényes szövege”. (982. l.) Nem tartjuk szerencsésnek ezt az állásfoglalását. Még egy eredeti fogalmazást is nehéz „végérvényesen” tökéletesnek kijelenteni, még kevésbé egy fordítást. Elismerjük, hogy nem volt könnyű a francia szöveget magyarra átültetni, és elismeréssel adózunk Vas István fáradtságos munkájáért. Ugyanakkor az eredményt nem érezzük eléggé művesnek, kidolgozottnak, néha még eléggé érthetőnek sem. Mindjárt a *Levél az örök igazsághoz* második bekezdésében a negyedik mondatban nem értjük, hogy vezette Rákóczit cselekedeteinek nagy részében egy elv: „az emberi szellem ösztöne, amelynek alapja a hiúság, a gőg s a világi szellem”. Vagy nézzük a bekezdés első mondatát. Franciául így hangzik: „Loin de moi la pensée hardie et téméraire d'avancer dès l'entrée de cet Ouvrage que tout ce que j'ai à écrire est venu de vous! si ce n'est entant qu'il aura été conforme à votre divin Esprit, quoiqu'il n'ait pas été fait directement pour vous, puisque la plus grande partie de ce que j'écrirai a été l'ouvrage de la cupidité qu'on ne sauroit jamais trop déplorer.” Vas István két mondatot szerkesztve belőle így fordítja: „Távol legyen tőlem az a könnyelmű és vakmerő gondolat, hogy e munka bevezetésében azt jelezsem: minden, amit írtam, tőled eredt. De talán megfelel a te isteni szellemnek, bár nem közvetlenül te végeztetted velem, mert hiszen a legnagyobb része mindannak, amit megírok, a bűnös vágyakozás műve, s ezt soha nem tudom eléggé fájlalni.” Nem szószálhasogatás vezet bennünket, amikor úgy érezzük, hívebben adja vissza az eredeti szöveget pl. az alábbi fordítás: „Távol áll tőlem az a könnyelmű és esztelen gondolat, hogy már e munka elején azt állítsam, mindaz, amiről írnom kell, tőled származik, ha csak nem úgy, hogy egyezik a te isteni szándékkal, ámbar nem közvetlenül érted tőrtént, minthogy amiről majd írok, annak legnagyobb része, a bűnös szenvedély műve volt, amit sohasem tudna az ember kellőképpen fájlalni.”

Vas István sokszor megragad a szó első jelentésénél, nem keresi meg a változatosságot kifejező szinonimát, nem törekszik arra, hogy lehetőleg archaizáló stílusban fordítson. A 202. lapon: Skole lakói útját állták Rákóczinak; szóváltás közben valaki felismerte, és a „vita örömmé meg udvariassággá változott”. (A *civilité*-t szerencsésebb lett volna tiszteletadás, jókívánság szóval visszaadni.) Ugyanezen az oldalon Majorsról írja Rákóczi, hogy „részegeskedő, pimasz és indulatos fiatalember volt.” (A megfelelő *insolent*-t lehetett volna pl. hetvenkedő-vel fordítani, a pimasz „modern” szó itt, szótáraink 1781-től dokumentálják.) A 203. lapon a Beszkidek lábánál a fegyelmezetlen nép előtt Rákóczi beszélt; „kifejezte *buzgalmát* a haza iránt.” (A francia *zèle*-t megfelelőbb lett volna az iparkodás, igyekezet, buzgókodás valamelyikével visszaadni. A következő sorokban ugyanazon a lapon még háromszor fordul elő ugyanez a szó, egyszer ugyan melléknévi változatban.) A 206. lapon Rákóczi nem akar visszavonulni egy ellenséges ezred közeledtének *neszére*. (A francia *bruit*-t jobb lett volna a hírrel

lefordítani; az ellenség korántsem volt olyan közel, hogy ennek lármáját Rákócziék hallhatták volna; a *nesz* első előfordulása az MTESZ szerint 1779.) A 240. lapon a püspököknek nem annyira *irgalmukkal* (*charité*), mint szeretetükkel, jótekonyságukkal, jóindulatukkal kellett volna kitűnniök. Rákóczi vezérei alkalmatlan vezetők voltak, de talán mégsem *szemtelen* (*avis importuns et impertinents*) tanácsokat adtak neki a pudmerici csatavesztés előtt, hanem inkább nem odavalókat, helyteleneket stb. stb. (Van példa ennek az eljárásnak az ellenkezőjére is. A fordító nem a szó első jelentését fogadja el. A 232. lapon Rákóczi *hadseregének* az állapotáról ír, pedig 1704 elején hadseregről nemigen beszélhetünk, legfeljebb csapatokról, hadakról, s erre ösztönöz a francia *troupes* szó is.)

Az lenne a kérésünk Vas Istvánhoz, ne tekintse „végérvényes szövegnek” a Szépirodalmi Kiadó közlésében megjelent fordítását, és ne kívánja, hogy mások is annak fogadják el.

Varga Imre

KELEMEN MIKES: BRIEFE AUS DER TÜRKEI

Ausgewählt und eingeleitet von Gyula Zathureczky; übersetzt von Sybille Baronin Manteuffel-Szöge, kommentiert von Thomas von Bogyay, mit einem literaturgeschichtlichen Beitrag von Antal Szerb. Graz–Wien–Köln 1978, Verlag Styria, 271

A *Törökországi Levelek* német nyelvű szemelvényes kiadása közös munka eredménye. A Th. von Bogyay által gondozott „Ungarns Geschichtsschreiber” nemrég indult sorozatának 2. kötete-ként jelent meg. A sorozatnevezés nem értelmezendő mereven, hiszen az első kötet (*Die heiligen Könige*) tartalma is művelődéstörténeti értékű irodalmi emlékekből áll, az István-, Gellért-, László-legenda szövegéből és a *Magyar Krónika*-ból kiválasztott részletekből alakult ki. Mikes irodalmi levelei történelmi forrásértékük révén beilleszthetők egy ilyen tágabb értelemben felfogott, történeti kitekintésű sorozatba, melynek a Rákóczi-szabadságharcot idéző és a kuruc emigráció történetét szubjektíven megörökítő rodostói levélíró műve értékes részévé válhatott.

A válogatás és a jegyzetek alapjául szolgáló hazai kritikai kiadás, illetve a század elején a „magyar klasszikusok” sorában és a „Magyar Remekírók” sorozatában (1906) megjelent Erődi-féle népszerű kiadás mellett a szakirodalmi bibliográfia elsősorban történeti jellegű, a forrásművek

jórészt a Rákóczi-emigrációra vonatkoznak. A 207 levélből 138 került a szemelvények közé, helyenként bizonyos rövidítéssel. Úgy látszik, hogy a válogatás szempontja szerint az élménylevelek, az önjellemző mikesi megnyilatkozások, a Rákóczi alakját megörökítő s történeti érdekességük kerültek be a *Leveleskönyv* megrövidített gyűjteményébe, viszont a forrásokkal megtűzdelt, élménypótló anyagból szerkesztett levelek kimaradtak. Ezt tükrözi az is, hogy a tulajdonképpeni válogatás csak a 45. levélről (1722) kezdődik; de a Rákóczi halálát megelőző lelki nyugtalanságot előrelátó életrajz (kb. 100. lev. 1734) előtti évtizedből is már mintegy harmanca emelkedik az elhagyott levelek száma. Erre mutat az a válogató szándék is, hogy a török szokásokról, politikai és vallási szervezetről angol forrás francia fordítása nyomán rövidítve összeszerkesztett (172–191. lev. 1748–1753) levelek az utolsók kivételével szintén elmaradnak. Célszerű megoldás, hogy a szerkesztő a példának kiválasztott 189. levél jegyzetében utal az előtte kihagyott levelek forrására.

A *Mikes-levelek* történeti és irodalmi mondanivalójának megértését elősegítendő, kettős rendeltetésű bevezetőt találunk a kötet elején. A külföldi olvasók ismereteit szem előtt tartó, rövidre fogott történeti bevezető (13–27) szerzője a válogatást végző Zathureczky Gyula. Az író életrajzi vonatkozásai mellett kitér a *Törökországi Levelek* kézírata hazakerülésének hiteles történetére is. Ezt követi a *Clemens Mikes als Schriftsteller* c. kísérőtanulmány (28–37.) Szerb Antaltól. Ez a megoldás végeredményében elfogadható. Igaz, hogy a jeles szerző *Magyar Irodalomtörténetének* (I. k. Cluj-Kolozsvár 1934, Minerva, 183–189) próbafejezeteként a kolozsvári Helikonban megjelent Mikes-esszé (1932) mintegy fél évszázada íródott, s Toldyra visszamutató föltevésai s ötletei lényeges kérdéseket hagytak nyitva, megbecsülendő, összefoglalóba illő próbálkozás volt a harmincas évek elején. A szellemtörténeti és a pozitivistá irányzat képviselőinek, Zolnai Béla, Zsoldos Jenő, Gálos Rezső, Farkas Gyula, Pintér Jenő stb. Mikessel kapcsolatos ekkori írásainak szemléjéből Zolnai és Szerb Antal emelkedik ki. Az utóbbi kiváló irodalmi érzékkel fejtegette, hogy Mikes „a lélektörténet új fejezetét” kezdi a magyar prózaírodalomban; *Leveleit* jellemezve fordulatot sejtett az írói öntudat fejlődésében, a „vox humana” emberien értelmes szépítői megnyilatkozásában. Nem szólva a Mikes-kutatás újabb eredményeiről, s az utóbbi évtizedekben kirajzolódó modernebb Mikes-arckép körvonalaíróiról, lehetett volna valamivel többet szólni a levélírónak a harmincas években még háttérbe szorult, újabban előtérbe került nagyarányú, bizonyos értelemben régi történeti érdekességű fordítói munkásságáról. Mindamellett, a Mikes-kötet rendeltetését tekintve, meg lehet érteni, hogy a szerkesztő választása Szerb Antal személyére esett, aki méltóképpen képviseli külföldön is a Mikes-irodalom értékes hagyományait.

A jegyzetek (225–263.) a sorozat jellegéhez igazodva, jórészt történeti érdekűek, némely esetben bővebben (1, 7, 14, 16, 19, 28, 39, 41, 43, 82, 85, 101. lev. stb.) általában tömör és pontos felvilágosítással szolgálnak, kiterjedve a török szómagyarázatokra is. Új adalék a Rákóczi 1735 márciusában meglátogató „jezsuiták superiorjáj”-nak (110 lev.) azonosítása, a konstantinápolyi jezsuita misszió vezetője, P. Ioannes Gresset

(1678–1760) személyében. Egybevág az újabb bécsi (Haus-Hof- und Staatsarchiv, Turcica) levéltári kutatások tanúságával az Ibrahim Mütefferika „gyanus” tevékenységéhez fűzött, Szekfüre való megjegyzés (114 lev.), hogy ti. d'Andrezel márkí francia követ figyelmeztette Rákóczit, miszerint portai tolmácsa, Ibrahim effendi, rendszeresen informálta volna a császári követet is, bár nincs bizonyítva, hogy a magyar renegát elárulta volna a hűségében megbízó fejedelmi urát. A 133. levélben (1733) először említett Csernavoda (Tschernawoda) táborhelyről már kiderült, hogy nem a havasalföldi faluról, hanem a bulgáriai ruszcsuki járásban levő Cservena Voda helységről van szó, amit magunk is helyesbítettünk. Magyar nyelvi, stilisztikai vonatkozású magyarázatokra a fordítás következtében nem volt szükség. Az „édes néne” korabeli mikesi szóhasználatot jól visszaadó „teure Muhme” – „liebste Muhme” sem szorul jegyzetbeli magyarázatra, mivel a kísérő tanulmány megvilágította a személyi fikció lényegét. A Th. von Bogyay által összeállított jegyzetanyag egészében jól szolgálja a fordításra és közlésre került Mikes levelek megértését.

A fordítónak nem volt könnyű dolga, hiszen a nyelvi és stílustörténeti szemszögből egyaránt hatásos XVIII. századi magyar széppróza hangulatos mikesi fordulatait, sajátos jelzős szerkezeit, kifejező egyéni szóhasználatát és társalgó hangnemet követő mondatfűzését, természetes prózastílusát kellett jól folyó német nyelvre átültetni. Ez a törekvés egészében sikeresnek mondható, bár megnehezítette a fordítói munkát, hogy az eredeti központozású betűhív kritikai szöveggel összevetett század eleji kiadás átírt helyesírása és központozása, a korabeli népszerű kiadások pontatlan szövegéhez hasonlóan, félreolvasásokra és hibás szövegértelmezésre adhat alkalmat. Ezt küszöbölte ki a „Magyar Remekírók” megújult sorozatában – éppen a *Briefe aus der Türkei* megjelenési évében – a Szépirodalmi Kiadó által gondozott *Törökországi Levelek* megbízható átírással modernizált szövege, amelyet a német nyelvű Mikes-kötet előkészítésében közreműködők nem vehettek figyelembe.

Az „Ungarns Geschichtsschreiber” első két kötete nemcsak figyelmet keltett, hanem várokozást is ébresztett az igényesen elindított sorozat újabb kötetei iránt.

Hopp Lajos

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. I. 24. – Terjedelem: 10,15 (A/5) ív
80.7930 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ритмоокне Салаи, А.</i> : Хилариус Кантинкула — издатель Януса Паннониуса	125
<i>Немеди, Л.</i> : Кто написал «Доброе намерение»?	137
<i>Такснер-Тот, Э.</i> : Любовная тема в раннем творчестве Михая Вёрёшмарти	149

Краткие сообщения

<i>Ференци, Л.</i> : Взгляд на историю венгерского Просвещения	164
<i>Барта, Й.</i> : Переработка Жигмондом Морицем произведения «Восхищенные»	170

Анализ произведения

<i>Бечи, А.</i> : Даниэль Берженьи «Веселая Хлоя»	176
---	-----

Документация

<i>Селештеи Н., Л.</i> : Советы Миклоша Зриньи кайзеру весной 1664 года	185
---	-----

Мастерская

<i>Сердахейи, И.</i> : От «великого реализма» к реализму	199
--	-----

Обзор

<i>Новак Золтан</i> : Воскресное Общество (<i>Лёринци, Х.</i>)	222
<i>Бабич Михай</i> : Хрестоматия по европейской литературе (<i>Келевез, А.</i>)	224
<i>Интервью с Михаем Бабичем</i> (<i>Ронаи, Л.</i>)	226
<i>О двух сборниках Л. Кашшака</i> (<i>Оноди, Л.</i>)	228
<i>Произведения Ласло Диенеша и Габора Гаала и статьи о журнале «Корунк»</i> (<i>Киши, Э.</i>)	231
<i>Погань Петер</i> : Панорама венгерской лубочной литературы (<i>Шейбер, Ш.</i>)	234
<i>Ференц Ракоци II-й</i> : Признания — Воспоминания (<i>Варга, И.</i>)	236
<i>Келемен Микеш</i> : Briefe aus der Türkei (<i>Хонн, Л.</i>)	239

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Indexszám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 15 Ft

Előfizetés egy évre: 90 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Ritoók-Szalay, Mme Á.</i> : L'éditeur de Janus Pannonius, Hilarius Cantiuncula	125
<i>Némedi, L.</i> : Qui est-ce qui a écrit le « <i>Dession pieux</i> »?	137
<i>Taxner-Tóth, E.</i> : Le thème de l'amour dans la poésie de jeunesse de Vörösmarty	149

Bulletin

<i>Ferenczi, L.</i> : Sur la conception historique des Lumières hongroises	164
<i>Barta, J.</i> : Le roman intitulé <i>Rajongók</i> (Les Fanatiques) de Zsigmond Kemény dans la transcription de Zsigmond Móricz	170

Analyse d'oeuvre

<i>Bécsy, Á.</i> : Dániel Berzsenyi: <i>Chloë la gaie</i>	176
---	-----

Documents

<i>Szelestei N., L.</i> : Les conseils de Miklós Zrínyi donnés à l'empereur au printemps de 1664	185
--	-----

Atelier

<i>Szerdahelyi, I.</i> : Du «grand réalisme» au réalisme	199
--	-----

Revue

<i>Novák, Zoltán</i> : A Vasárnap Társaság (La Société de Dimanche) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	222
<i>Babits, Mihály</i> : Az európai irodalom olvasókönyve. (Le livre de lecture de la littérature européenne.) (<i>Kelevész, Á.</i>)	224
Des interviews avec Mihály Babits (<i>Rónay, L.</i>)	226
Sur deux volumes de Kassák (<i>Ónodi, L.</i>)	228
Les écrits de László Dienes et de Gábor Gaál, études sur la revue <i>Korunk</i> (Notre Époque). (<i>Kiss, E.</i>)	231
<i>Rákóczi, François II</i> : Vallomások. — Emlékiratok. (Confessions. — Mémoires.) (<i>Varga, I.</i>)	236
<i>Mikes, Kelemen</i> : Briefe aus der Türkei. (<i>Hopp, L.</i>)	239

